

ISSN 0203—9494

**ПРОБЛЕМИ
СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА**

48
1996

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ ІВАНА ФРАНКА
ІНСТИТУТ СЛАВІСТИКИ

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

МІЖВІДОМЧИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Видається з 1970 р

ВИПУСК 48

ЛЬВІВ

ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»

1996

У збірнику висвітлюються питання слов'янського мовознавства, літературознавства, історії та українсько-слов'янських взаємин. З'ясовуються особливості розвитку славістики у минулому та її сучасного стану.

Для науковців, викладачів і студентів, учителів, усіх, хто цікавиться славістикою. Бібліогр. в кінці статей.

Редакційна колегія: Володимир Чорний (відп. ред.), Володимир Моторний (заст. відп. ред.), Леонід Зашкільняк (заст. відп. ред.), Михайло Кріль (відп. секр.), Флорій Бацевич, Ярослав Ісаєвич, Роман Кирчів, Микола Крикун, Юрій Макар, Сергій Страшнюк, Іван Тепляков, Павло Чучка, Валерій Яровий.

Адреса редколегії:

290000 Львів, вул. Університетська, 1.
Університет, кафедра історії слов'янських країн.
Тел. 79-41-54.

Редактор Т. Головіна

ІСТОРІЯ

Вікторія ЛЮБАЦЕНКО,
Інститут українознавства НАН України

БАЛКАНСЬКІ КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНІ ВПЛИВИ НА УКРАЇНУ В XIV—XVI ст. (богомилі і «пожидовлені»)

Пізнє Середньовіччя — переломне в історії України, час її поступового звільнення від всебічного підпорядкування Візантії, залучення до загальноєвропейського ренесансного процесу. Глибокі зміни відбуваються, однак, в усьому православному ареалі, оскільки і сама візантійська культура з XV—XVI ст. підпадає під значний вплив Заходу. Згадані зрушення певною мірою пов'язані з єретично-раціоналістичними рухами, що зародились у південнослов'янських землях і поступово охопили майже всю Східну Європу. Не обминають середньовічні ересі й України, стаючи суттєвим фактором її духовної історії, передумовою власних ренесансно-реформаційних зрушень.

Провідне місце в низці ранніх ересей належить богомилству, яке, по суті, визначило їхню концептуальну та ідейну спрямованість.

Вплив богомилства на духовне життя України спостерігається вже з XIV ст., передусім завдяки зв'язку самої ересі з православною культурою. Течія започатковується в XI—XII ст. в Болгарії та досить швидко знаходить послідовників у сусідніх землях, пускаючи коріння в Сербії, Боснії, Хорватії, Албанії. Існує глуха згадка про богомилів на «південно-західному кордоні Росії» та збереглися імена двох з них — якихось Адріана і Дмитра. У XIV ст. існували дві богомилські громади в Константинополі, одна — на святій горі Афон [2, с. 32, 36, 90]. Остання була інтелектуальним центром православного Сходу і мала тісні стосунки з Україною, передусім за часів перебування в Афоні Івана Вишенського. Цей факт привернув увагу М. Грушевського, який вважав цілком доречним припущення про «домішування богомилства» до загального потоку середньоболгарських та афонсько-царгородських монаших впливів. «Свідомо і несвідомо, як рід аскетизму, воно (богомилство. — В. Л.) може переноситись і тими балканськими емігрантами, що пішли

в тім часі на Русь як правовірні православні, і ріжними народними проповідниками, слабше або й ніяк не зв'язаними з офіційною церквою, а часом і виразно їй ворожими. Нарешті — набирались його й ті «Русини», що пробували для краших успіхів в науці і аскетизмі по ріжних атонських і царгородських монастирях» [3, с. 29].

Богомільське вчення — перша ідейно та організаційно оформлена опозиція православ'ю. Адепти течії заперечували церкву, вважаючи її вмістилищем сатани, та ієрархію (як прислужницю сатани); відкидали таїнства, віру в чудеса; іконовшанування називали ідолопоклонством, сповідання хреста (знаряддя страти, отже, символ зла) — гріхом. Богомили відмовились і від більшості віросповідних та обрядових канонів православ'я. Вони не мали своїх храмів, навіть окремих приміщень для богослужіння, збираючись для своїх бесід у хатах одновірців або просто неба; традиційну літургію та церковні свята відкидали, визнаючи лише молитву Господню і деякі пости. Незважаючи на це, ересь приваблювала багатьох своїм етичним вченням (викладено в єдиному, що дійшло до нас, оригінальному богомільському творі — «Іоанновому Євангелії» («Таємній книзі»), а також у двох протибогомільських полемічних творах, писаних болгарським Козьмою-пресвітером та грецьким письменником Євфимієм Зігабеном), яке відповідало настроям незадоволення соціальною дійсністю та офіційною церквою [9, с. 37—42].

Етичне вчення богомилів ґрунтувалося на ідеї абсолютної протилежності двох світових начал (добра і зла), котру вони перенесли не лише на видимий (природний і суспільний), а й невидимий (у сфері людських почувань і розуму) світ. В їхній постійній боротьбі бачилася головна рушійна сила розвитку: як видимого — матеріального, так і невидимого — духовного життя. Мотив боротьби мав безперечне етичне спрямування: перемога добра над злом, божественного в людині (душі) над її тілесною природою. Все, що є носієм «злого начала» і шкодить людині в цій боротьбі, еретики однозначно відкидали; невизнання церковних символів та атрибутики тут виступає логічним висновком їхньої аскетичної моралі. Остання не лише передбачала всебічну критику духовного занепаду церкви, її ієрархії, а й, передусім, розробку суворої системи самовдосконалення особи, аж до її відречення від реального світу (відгомін ідей ісихазму, що, як відомо, справили глибокий вплив на все духовне життя південно-східної Європи). Богомили проповідували поміркований спосіб життя, бідність, заперечували війну, насильство, навіть самозахист. За брехню і звернення до земних спокус могли виключити з громади. Чистота віри для

них означала, по суті, подвижницьке життя, гідне свого приналежництва до світу добра.

У період пізнього Середньовіччя ця етично-релігійна система була реакцією на кризові процеси, які переживала феодальна церква на порозі Реформації і які підточували колишню міць Візантії у її протиборстві з Римом. Не випадково в богомільстві закладалися основи нових світоглядних понять — непотрібності зовнішнього авторитету, пошук шляхів духовної автономії, а також нового ідеалу особи — за нею визнавали активне начало, здатність до морального вдосконалення та самостійного євангельського служіння. Богомили виступили «в однім фронті проти моральної практики офіційної церкви і служили живим докором їй, даючи дійсно високі приклади самовідречення і морального героїзму» [3, с. 34].

Важливим моментом еретично-дуалістичних впливів в Україні слід вважати її знайомство зі старозавітними апокрифами, на яких значною мірою ґрунтується богомільська усна і писемна творчість. Загалом богомили негативно ставилися до більшості книг канонізованого Старого Заповіту (крім Псалтиря та Книг Пророків, що їх, як і Новий Заповіт, тлумачили алегорично), натомість активно запозичували апокрифічну літературу (наприклад, Послання Юди або Вихід Мойсея), в якій розроблялися космогонічні та соціо-етичні погляди [14, с. 271—294]. Давньоєврейські твори, що для богомилів були своєрідною ідейною опозицією християнській Біблії, становлять основу низки легенд, які увійшли в українську народну творчість. Як довів К. Радченко, саме богомільсько-іудейську генезу мають українські середньовічні легенди та оповідання «Початок світа і перші люди», «Бог», «Сатанаїл», «Боротьба святого Михаїла з Люципером», «Як Адам чортові записався» тощо [17, с. 2—50]. Відтворюючи дуалістичні ремінісценції, ці оповідання водночас демонстрували принципово новий, незгідний у багатьох відношеннях з офіційним біблійним матеріалом погляд на природний світ. Переосмислення окремих етико-біблійних понять і символів (коли позитивна постать у Старому Заповіті виявляється прообразом злодія і шахрая у Новому, а земна істота силою і кмітливістю прирівнюється до небесної тощо) зумовлює водночас гуманістичну проекцію космогонічних уявлень. У багатьох сказаннях і легендах розкриваються конкретні приклади «добра» і «зла» в їхніх буденних проявах, подаються характеристики представників двох світів («Про древо хресне», «Про злих жінок», «Про походження винокурення від сатани»). У деяких богомільських творах зустрічаємо також іудейську термінологію, талмудистські поняття, сам образ Бога-Єгови, або Ягудії, що, до речі, ставить їм у провину Козьма-пресвітер [15,

с. 97]. Це певною мірою підготувало появу в Україні у XV—XVI ст. давньоєврейської раціоналістичної літератури, а через неї — поширення тут ересі «пожидовлених», яка небезпідставно вважається етапом у формуванні нового, реформаційно-гуманістичного світогляду в Східній Європі. Попри досить давній і стійкий інтерес до себе, цей релігійно-раціоналістичний рух залишається актуальним об'єктом наукових досліджень.

Ідейна система «пожидовлених» значною мірою підготовлена єврейською раціоналістичною філософією Мойсея Маймоніда, науково-природничою літературою арабо-єврейського походження (як оригінальною, так і більшою мірою перекладною); тут чимало давньоукраїнських перекладів [12, с. 54—55]. Типовим місцевим твором, в якому відображений зв'язок цієї літератури з еретично-раціоналістичними рухами у східнослов'янських землях, вважається «Псалтир» Федора Жидовіна (60—70-ті роки XV ст.), що є адаптацією єврейського тексту «Махазор». До літературних джерел, що підготували ересь, деякі автори відносять і давньоукраїнські переклади книг Старого Заповіту (Книги Царств, Книга Естер, Книга пророка Даниїла, П'ятикнижжя) [8, с. 168—172; 13, с. 21—26]. Однак сама ересь набула ідейно-системного вигляду лише наприкінці XV—на початку XVI ст. і першими її виразниками вважаються (на основі принаймні тих історичних пам'яток, що збереглися) новгород-московські вільнодумці, які відкрито сформували опозиційні православ'ю погляди і діяли як оформлені позацерковні осередки. Чимало польських дослідників розширюють рамки ересі, вводячи сюди типологічно близьке їй учення Феодосія Косого і, по суті, більшість релігійно-радикальних течій кінця XV—першої половини XVI ст. [25, с. 147]. Цю позицію поділяє М. Дмитрієв, застосовуючи поняття «іудаїзантизми» реформаційні течії до ересей Східної Європи вказаного періоду [4, с. 49—53].

«Пожидовлені» й типологічно близькі їм еретичні течії насправді становили досить широкий релігійно-опозиційний рух, у якому раціоналістичний підхід до християнської ортодоксії та церковної літературної традиції торкається підвалин релігійного світогляду, набуваючи виразного вільнодумного потенціалу. Сфера поширення ересей у XV—XVI ст. охопила весь православний ареал Європи, зачепивши також Польщу, Чехію, Угорщину, отримавши в різних регіонах конкретні формовияви. В тому чи іншому вигляді ідейна система «пожидовлених» знайшла відтворення в ученнях Матвія Башкіна, Федора Куріціна, Феодосія Косого, у антитринітаріїв (особливо ліворадикальному колі литовських і польських братів). Ясно, що на кожному «етапі» своєї еволюції цей еретичний рух набував більш глибокого змісту і, по суті, демонстрував поступове формування якіс-

но вищих за філософським осмисленням онтологічних, гносеологічних і антропологічних уявлень. Ставши своєрідною ідейною базою соцініанства, цей рух відіграв певну роль у формуванні раціоналістично-філософських систем нового часу.

Однак ранні погляди, типологічно близькі вченню «пожидовлених», фіксуються вже в середині XV ст., зокрема в тому інтелектуальному середовищі, котре тоді сформувалося в Києві і своєю науково-освітньою діяльністю спрямовувалося проти візантійської традиції. Йдеться про київський гурток, що діяв у спілці з місцевою рабинською громадою, складався почасти з учених, представників освіченої еліти, почасти євреїв або караїмів, які для потреб українського загалу перекладали давньоукраїнською мовою філософську та науково-природничу літературу [24, с. 60—63]. Гуртківці виявляли значчий інтерес до астрономії, математики, медицини, логіки, філософії, провадили власну дослідницьку діяльність і популяризували передові наукові знання. В цьому знаходили вираз перші паростки гуманістичного мислення, передренесансні віяння, поступова переорієнтація частини тогочасного освітнього прошарку на систему західноєвропейських культурних цінностей. У світоглядному аспекті науково-перекладацька діяльність київських книжників мала вільнотдумне спрямування. Це об'єктивно зближувало її з гуманістично-реформаційним культурним потоком, котрий вже зароджувався у Східній Європі.

Щодо самої наукової літератури, яка у XV ст. поширювалась на теренах України і сусідніх білорусько-литовських і російських землях, то її, на думку окремих дослідників, слід оцінювати як результат синтезу християнського раціоналізму та філософсько-ліберального напрямку середньовічного іудейства, тісно пов'язаного з аверроїзмом, а через нього — з аристотелізмом [11, с. 5—7, 59—60; 18, с. 40—42]. Типовим прикладом подібного синтезу є праці вченого і богослова Мойсея Маймоніда, який застосовує принцип раціонального аналізу текстів Старого Заповіту, заперечує (після Аристотеля та Ібн Рушда) вчення про безсмертя душі та воскресіння мертвих, а натомість висуває глибоко філософську ідею вічності людського розуму, який, за Маймонідом, є результатом еманції універсального, тобто божественного, розуму і водночас спирається на життєвий досвід, практичну діяльність і навіть наукові досягнення особи. Твори Маймоніда мали неабияке поширення в Україні, зазнавали численних перекладів та адаптацій.

Цікаво відзначити, що і власне релігійні погляди, котрі фіксуються у «пожидовлених» на теренах Русі, також виявляються значно раніше — вже у XIV, навіть XII ст. У Києво-Печерському Патерику міститься легенда про ченця Никиту Затвор-

ника (слово 26), який відмовлявся брати участь у молитвах, натомість проводив свій час у читанні і науках. «Не можаше же никто же истезатися с ним книгами Ветъхаго Закона, вестъ бо изоусть умѣаше: Бытіе, и Исход, Левгыты, Числа, Судіи, Царства и вся Пророчѣства по чину, и вся книги Жидовськыя свѣдате добрѣ. Еуаггелія же и Апостола... николи же въсхотѣ видѣти, ни слышати, ни почитати, ни иному дасть бесѣдовати к себѣ» [6, с. 126]. Никита, як стверджують історичні документи, народився у Києві і до свого вступу у монастир спілкувався з місцевими євреями, навіть відвідував їхні таємні зібрання. Описувані у Патерику чудацтва сталися з ним за часів ігуменства у монастирі Никона, тобто у 1078—1088 рр. Це є час, з якого доходить чимало відомостей про євреїв у Києві. З XI—XII ст. вони перекладали свої книги давньоруською мовою. Відомо, що у Ватиканській бібліотеці зберігається список єврейського коментаря на П'ятикнижжя, писаного на Русі 1094 р.

В історичних коренях єретичних рухів XV—XVI ст. проглядається ідейна традиція, пов'язана з богомільством та його апокрифічною спадщиною. На це звертає увагу чимало дослідників. У наведеній деякими з них історії походження Схаріі (або Захарія бен Аарон га-Когена) стверджується його поява у Києві разом з іншими євреями у посольстві таманського князя (окремі джерела самого Схарію подають як таманського князя). Але в характеристиці прибулих немає згадок про їхній перехід у християнство або проповідь ними якогось протиправославного вчення. Натомість у Болгарії часів її християнізації проживало чимало євреїв-вихрестів (іудео-християн), які після прийняття у Візантії спеціальних щодо цього законів, мігрували в різні місця Східної Європи. Залишаючись формально християнами, вони намагалися проповідувати «противні Господеві» погляди. Їхня характеристика міститься, зокрема, у зверненні болгар до папи Миколи I (IX ст.) або у так званій Феофановій хроніці, передусім у розповідях про імператора Михайла Травла (821—829); єретичне вчення будувалося на елементах дуалізму та іудейства (особливо у тлумаченні догмата Трійці).

У другій половині XIV ст. на Балканах фіксуються вже безпосередні зв'язки богомилів з іудео-християнами. Йдеться, зокрема, про єретичну групу грека Хітонія, викриту 1336 р. в місті Солуні (тепер Салоніки) і засуджену церквою. Під час слухання справи зазначалось, що Хітоній поділяв погляди місцевих євреїв [20, с. 396]. В історичних джерелах описана діяльність монахів Лазаря і Кирила на прізвисько Босота, котрі організували у болгарському Тирнові осередок вільнодумців, маючи серед них представників еліти і вищого кліру. Вплив цих єре-

тиків на християнське середовище був, очевидно, суттєвим. А вже 1360 р. у Тирнові відбувся навіть церковний собор, який засудив їх «яко іудеїв»; автор життя преподобного Феодосія Тарновського водночас зауважив, що ці еретики діяли не лише у Болгарії, а й у Константинополі, на Афоні, у Сербії, Угрії, Валахії, навіть Молдавії [1, с. 20; 23, с. 388].

Пошуки балканських коренів учення «пожидовлених» цікавили свого часу К. Радченка, П. Сирку, О. Соболевського [16, с. 471—487; 20, с. 396; 22, с. 159—167]. Ф. Ільїнський пов'язав ересь з релігійно-культурними рухами XIV ст. в південнослов'янських землях та Візантії і навіть поставив знак рівності між пізніми богомилами та «пожидовленими» [5, с. 436—460]. Це він зробив, зокрема, на прикладі вчення російського еретика Федора Куріцина, який певний час перебував на Балканах, в Угорщині та Валахії, маючи, до речі, у своєму гуртку в Москві однодумців з Угорської Русі — наприклад, еретика Мартинка [7, с. 192, 200—201]. Зрештою, і у посланнях старця Артемія часів його еміграції на Волині («Посланіє ко князю»), спрямованих проти «пожидовлених» та антитринітаріїв, чітко проступає вчення богомилів. Так, за Артемієм, деякі вільнодумці з його колишнього оточення визнають два протилежних начала, вважаючи видимий світ творінням лукавого, а це суперечить ученню церкви [19, стб. 1358].

В поглядах, які виголошували «пожидовлені» у Новгороді та Москві, а також Башкін і Косий (цей період залишив найбільшу кількість пам'яток, а тому повертає до себе основну увагу в історіографії), міститься чимало паралелей з богомільством. Для російських еретиків характерні такий же ухил у космогонічно-природничу проблематику та її етико-філософське тлумачення, використання богомільської антицерковної аргументації та й самого духу радикально-соціального вчення.

У XV ст., за часів свого південнослов'янського започаткування, релігійна система «пожидовлених» ще не зафіксована в окресленому вченні. А тому їхні ранні погляди дійшли до нас у фрагментарному вигляді та у більш пізніх переказах. Відомо, що «пожидовлені» критикували інститут церкви як прислужниці антихриста (держави), заперечували поклоніння хресту та образам, вважаючи їх ідолами, що відвертають людину від живого Бога та істинної віри. За критикою вшанування образів йшло спростування ідеї боголюдськості Ісуса Христа. Еретики вважали його лише пророком, подібним Мойсею, а не рівним Богу Отцю. Як монотеїсти, вони переконували, що Бог єдиний, а Трійця — результат людських вигадок. Тому заперечували саме ті предмети культу, котрі підкріплювали християнський політеїзм. Однак вчення Христа, передусім його етичні запові-

ді, розглядали як пряме продовження Десятислів'я, не відкидали їх (активно використовуючи в критиці морального занепаду церковного кліру) і навіть дотримувалися евхаристії, котру розуміли символічно.

Як бачимо, в релігійних поглядах «пожидовлених» присутні і богомільська ідейна спадщина, і генетичний зв'язок з християнським раціоналізмом, і вплив арабо-єврейської перекладної літератури. В ідеї заперечення боголюдськості Христа міститься ранньохристиянська еретична модель. «Пожидовлені» розуміли Христа в душі александрійського вільнодумця IV ст. Арія: як земну істоту, яка своїми добродійствами піднялася до того, що в неї вселився сам Бог. Того, що зумів досягнути Христос, може домогтись і звичайна людина. Смертна особа здатна через праведність свого життя заслужити усиновлення Богом і уподібнитися Христу. Тут, як бачимо, актуалізується гуманістична ідея самоцінності людини, її природної гідності.

Зі змістом пізнього вчення цього еретичного руху в Україні знайомить унікальна історична пам'ятка місцевого походження — апокрифічний «Лист половця Івана Смери до князя святого Володимира». За свідченням антитринітарія Станіслава Будзинського, лист знайдений у 1567 р. неподалік Самбора, у Спаському монастирі, де похований син Данила Галицького Лев. За Будзинським, в оригіналі лист написаний давньоукраїнською мовою, а ще раніше — болгарською, з яких перекладений польською і латиною для ширення в Речі Посполитій. Насправді, як довів І. Малишевський [10], твір належить перу Козьми — Андрія Колодинського, соратника Феодосія Косого, колишнього православного священика у Вітебську, потім члена віленської антитринітарної громади і врешті-решт проповідника релігійного вільнодумства в Галичині.

Сюжет листа нагадує відому в Київській Русі легенду про прийняття князем Володимиром православ'я після знайомства з різними релігіями від прибулих у Київ послів. До цього змагання послів і залучається Іван Смера, лікар князя, якого буцімто послав Володимир у Константинополь і Грецію для ознайомлення з вірою тамтешніх жителів. І ось Смера у місті Александрія (звідки, нагадаємо, походив еретик Арій, а пізніше там проживав Мойсей Маймонід) зустрів групу людей, «істинних християн», став їхнім прибічником і вирішив залишитися з ними. Він написав листа князеві (латиномовна копія наводиться у відомій хроніці Андрія Венгерського [26, с. 500—503]) з розповіддю про цих людей і конкретним наміром привернути на їх бік Володимира.

У листі Смери ці люди постають як унітарії — «вчать, що Бог є єдиним всемогутнім», а Христос є Ісус Назарянин. У їхніх

молитовних будинках «немає ніяких ідолів, а лише столи і лави». Ці віруючі «досліджують все Писання Закону собі на спасіння». Крім водного хрещення вони вимагають духовного переродження особи: «Я вже і відроджений у них водою і духом». Лист має водночас радикальне соціальне звучання. Його автор у негативних фарбах змальовує життя церковної верхівки і можновладних осіб, котрі тримають «народ в рабстві у собі». А «істинні християни» не піддаються неволі, «збираються у прихованих місцях, у гробницях, в горах, в лісах й у проваллях землі». Соціальний конфлікт автором листа розв'язується у типово еретичному (богомильському) дусі: гнобителі, «нечестивці» загинуть у вічному вогні, а ті, які є «чесними, вище за все люблять мир і Бога», будуть спасенні.

Дуалізм ранньораціоналістичних ересей залишив слід у релігійній історії України не лише XIV—XVI ст. З новою силою звучить він у поглядах духовних християн (духоборів, молокан), адептів так званого малоросійського штундизму, що утворюють пізньореформаційні рухи кінця XVIII—першої половини XIX ст. Отже, цілком певно можна твердити про глибокий вплив богомільства на вітчизняну релігійно-вільнодумну традицію.

1. *Алов В.* Русские «еретики» XIV—XVI веков. СПб., 1911.
2. *Ангелов Д.* Богомільство в България. Византия и Западная Европа в извори, София, 1967.
3. *Грушевський М.* Історія української літератури. Нью-Йорк, 1960.
- Т. 5. 4. *Дмитриев М. В.* Православие и Реформация. М., 1990.
5. *Ильинский Ф. М.* Русские богомилы XV века // Богословский вестник. 1905. Июль-авг.
6. Києво-Печерський Патерик. К., 1991.
7. *Клибанов А. И.* Реформационные движения в России. М., 1960.
8. *Кримський А. Ю., Шахматов О. О.* Нариси з історії української мови. К., 1924.
9. *Левицкий В.* Богомільство — болгарская ересь X—XIV в. // Христианское чтение. 1870. № 1.
10. *Малышевский И. И.* Подложное письмо половца Ивана Смеры к великому князю Владимиру святому // Труды Киевской духовной академии, 1876. Т. 2—4.
11. *Панов И.* Ересь жидовствующих // Журн. Министерства народного просвещения, 1877. Кн. 3.
12. *Паславский Г. В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI—першій третині XVII ст. К., 1984.
13. *Перетц В. Н.* Новые труды о «жидовствующих» XVI в. и их литература. К., 1908.
14. *Порфирьев С.* Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях. Казань, 1871.
15. Православный собеседник. 1864. Т. 2.
16. *Радченко К. Ф.* Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. К., 1898.
17. *Радченко К. Ф.* Этюды по богомільству: Народные космогонические легенды славян в их отношении к богомільству. СПб., 1911.
18. *Руднев Н.* Рассуждения о ересях и расколах, бывших в русской церкви со времени Владимира Великого до Ивана Грозного. М., 1838.
19. Русская историческая библиотека. СПб., 1882. Т. 4.
20. *Соболевский А. И.* Переводная литература Московской Руси XIV—XVII вв. СПб., 1903.
21. *Сперанский М. П.* Псалтырь жидовствующих в переводе Федора-еврея. М., 1907.
22. *Сырку П.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. СПб., 1898. Т. 1.
23. *Успенский Ф. И.* Очерки по истории византийской образованности. СПб., 1891.
24. Філософія Відродження на Україні. К.,

1990. 25. *Juszczyk J.* O badaniach nad judaizantyzmem // *Kwartalnik Historyczny*. 1969. N 1. 26. *Węgierski A.* Libri quattuor Slavoniae Reformatae. Warszawa, 1973.

Стаття надійшла до редколегії 10.05.95

Генрик ГМІТЕРЕК,
Люблінський університет (Польща)

ЧЕХІЯ І БОРОТЬБА ГАБСБУРГІВ ЗА ПОЛЬСЬКИЙ ПРЕСТОЛ У XVI ст.

Коли 1526 р. у битві з турками під Мохачем трагічно загинув Людвік Ягеллончик, Габсбурги, спираючись на попередні угоди, захопили спадок Ягеллонів в Чехії та Угорщині. Тоді мало що свідчило на користь того, що через піввіку вони матимуть змогу опанувати родові терени Ягеллонів — величезні володіння Речі Посполитої. Щоправда, два шлюби Зигмунта Аугуста з представниками роду Габсбургів — Ельжбетою (1543) та її сестрою Катериною (1553) зміцнили впливи габсбурзького дому в Речі Посполитій, і це могло в майбутньому породити надію на мирне захоплення краківського престолу. Але реальні плани цього почали вимальовуватись тільки з часом, зі сподіваннями того, що Зигмунт Аугуст не залишить нащадка.

Важко окреслити, коли віденський двір почав висувати претензії на ягеллонську корону. Марцин Бельський у своїй «Хроніці» записав, що вже 1553 р. під час весілля Зигмунта Аугуста з Катериною ерцгерцог Фердинанд, перебуваючи в Кракові, розмовляв з польським королем про перехід його корони австрійському дому за умови, якби Зигмунт Аугуст «відійшов би без нащадка». Це викликало протести польських сенаторів [8, с. 1115]. Якби це повідомлення було правдивим, то Фердинанд припустився першої з пізніших помилок габсбурзької дипломатії*. По-перше, Зигмунт Аугуст мав тоді лише 32 роки, і це багато чого могло статись; по-друге, розмови про спадок зі самим королем, обминаючи представників «шляхетської нації», повинні були викликати негативну реакцію шляхетської думки, зробити її вразливою на «австрійські заходи».

© Гмітерек Генрик, 1996

* Ю. Шуйський вважав це повідомлення «фальшивим і неправдоподібним». Деталі, подані Бельським, дають змогу приймати його переказ аутентично, оскільки «зондаж» Фердинанда, напевно, не мав офіційного характеру [19, с. 369].

Якісь переговори в справі успадкування Габсбургами польської корони точились і в наступні роки, хоча ми маємо про них часткові, поодинокі відомості (див. інструкцію Максиміліана II для послів у Польщу від 5 лютого 1565 р.) [20, ч. 1, с. 408—409]. Зигмунт Аугуст проводив з Габсбургами дипломатичну гру в угорських та інших справах, пропонував ерцгерцогові Фердинанду шлюб зі своєю сестрою Анною Ягеллонкою, імператору Максиміліану обіцяв «усиновлення» одного з його синів, не позбавляв віденську дипломатію надій на правове врегулювання справи наслідування престолу ще за свого життя [2, с. 474—475]. Однак поляки не робили якихось серйозних кроків, щоб втілити в життя плани імператора. Усі заходи щодо здобуття прав на польську корону ще за життя Зигмунта Аугуста не принесли поважних результатів. Після смерті короля у липні 1572 р. Габсбурги — на рівні з іншими претендентами — повинні були розпочати боротьбу в елекційній (виборчій) кампанії.

У XVI ст. три вільні елекції в Польщі стали полем гострої політичної боротьби, і кожного разу Габсбурги відігравали в ній одну з провідних ролей.

Однак на жодній елекції їм не вдалося домогтись такої широкої підтримки, яка б дала їм змогу посісти краківський престол.

Поразки Габсбургів у боротьбі за польську корону були наслідком зіткнення передусім з політичними та економічними інтересами польської шляхти (зокрема германофобія і недовіра до австрійського абсолютизму). Династичні плани Габсбургів відбивались також на політичному житті інших народів і держав, котрі входили до складу монархії. Так, Чехія, майже півстоліття тісно пов'язана з рештою габсбурзького домену, нерідко вдавалась до гострих конфліктів у пошуках відповідного місця в його межах [14].

Участь і роль Чехії у реалізації планів Габсбургів доцільно розглядати у двох аспектах: двірському і національно-становому. По-перше, імператор намагався використати у власних цілях слов'янський родовід чехів і поляків, їх національну та мовну близькість, а також багаті традиції взаємин обох народів. Тому офіційні місії до Польщі часто доручали чехам, котрі, крім іншого, повинні були стати своєрідним живим аргументом проти поширених думок про їх утиск і неволю під габсбурзьким берлом. По-друге, чеські збори, залишались зі своїми союзниками у стані перманентного конфлікту і сподівались, що можливий вибір Габсбурга на польський престол зміцнить слов'янські сили в межах монархії і тим самим спричинить послаблення монархічного тиску в Чехії. З цих позицій для Чехії видавалась корис-

ною підтримка монархічних прагнень до польської корони. Обидва ці аспекти найчастіше переплітались.

Ці два аспекти яскраво виявились в останні місяці життя Зигмунта Аугуста, а також у період після його смерті. Ще в травні 1571 р. імператор Максиміліан II спрямував до Польщі посольство, завданням якого було врегулювати питання наслідування на користь Габсбургів, а якщо б це не вдалось, — чинити перешкоди вибору будь-кого іншого і зволікати з рішенням сейму. Таке завдання було доручене маршалку Чехії Бертольдусу з Ліп [20, ч. 1, с. 414—415]. Деталі його місії невідомі, знаємо тільки, що вона закінчилась повною невдачею. Король прийняв посольство неохоче, а в сеймі справа наслідування взагалі не порушувалась.

Максиміліан II і надалі залишався вірним ідеї використання в Польщі чехів. Майже відразу після звістки про смерть Зигмунта Аугуста до Польщі був висланий імператорський підкоморій чех Іржі Прусковський, який мав разом з вроцлавським каноніком Марцином Герстманном і численною групою прихильників проводити прогабсбурзьку агітацію [20 ч. 1, с. 414—415; 7, с. 123]. Послами Максиміліана II стали найвідоміші чеські діячі — Вілем (Вільгельм) Рожемберк, празький буркграф, і Вратіслав Пернштейн, чеський канцлер. Вони прибули до Польщі в середині серпня 1572 р. і залишалися там до травня наступного року, коли елекційний сейм завершився обранням на трон французького кандидата Генриха Валуа [6, с. 103—110].

У цій статті не маємо змоги докладно проаналізувати місію Рожемберка і Пернштейна. Зазначимо лише, що вони домагалися трону для ерцгерцога Ернеста [20, с. 10, с. 423—424; 1, с. 37]. Незважаючи на несприятливу для Габсбургів атмосферу, вони працювали активно, нав'язали широкі контакти у найвищих сферах, а також серед польської та литовської шляхти, залучивши на бік Ернеста чимало прибічників, зокрема примаса Якуба Уханьського. На елекційному сеймі виступив Вілем Рожемберк з ґрунтовною промовою на користь ерцгерцога, обіцяючи полякам чимало пільг після його обрання [22, с. 92—113]. Однак він не зміг перемінити настроїв антигабсбурзьких шляхетських кіл.

Варто підкреслити, що Вілем Рожемберк, хоч і був у Польщі послом в такій непопулярній справі, здобув для себе повагу і прихильність. Про це свідчить, зокрема, висунення його як кандидата на корону під час першого, а також другого безкоролів'я [17, с. 420—436].

У цей період в Польщі працювали також послы чеського сейму — охмістр Ладіслав Старший з Лобковіц, Альбрехт Капоун

зі Свойкова і Одржей Зутер [5, с. 11]. Чеські збори не були прихильниками імператора, оскільки щодо інших королівських пропозицій чеський сейм висловлювався виразно опозиційно [14, с. 94—99]. Рішення про спрямування цього посольства до Польщі було схвалене на сеймі в лютому 1573 р. Мабуть, схвалення сеймом планів Максиміліана II не зустріло значного опору, тому що збіглось з інтересами чеської політики. Перспектива обрання на польський престол Габсбурга і можливість у майбутньому чесько-польської унії сприяли зміцненню слов'янського елемента в межах габсбурзької монархії. А чехи здавна боролися за свою свободу. Чеський сейм, висловлюючись за поглиблення союзу, приязнь і братерство між чеським і польським народами, чому мав би служити спільний володар, не підтримував прямолінійно, — як цього хотів імператор і водночас чеський король, — ерцгерцога Ернеста. Натомість до поляків звернулись із пропозицією, щоб самого Максиміліана II «як короля чеського, пана нашого наймилостившого, або когось із спадкоємців Його Цісарської Милості за пана і короля собі взяли» [5, с. 11]. Обрання Максиміліана II автоматично привело б до польсько-чеської унії.

Лобковіц отримав змогу викласти думку чеського сейму польській шляхті, що зібралась на елекційному полі під Варшавою 14 квітня 1573 р. [13, с. 64—69]. Його промова, в якій він у дусі слов'янської єдності пригадав історію польсько-чеських відносин від Вацлава II (1278—1305) по ягеллонські часи, звернув увагу на мовну близькість двох народів, подібність звичаїв і традицій, — не завершилась, однак, однозначною рекомендацією кандидатури Ернеста. Він говорив про самого Максиміліана II, підкреслював також якості Рудольфа, якого нещодавно обрали угорським королем і висували також на чеську корону.

Своїм виступом Лобковіц не зумів розсіяти антигабсбурзьких настроїв польської шляхти, але все ж дав зрозуміти зібраним на елекційному полі, що Польща втрачає шанс використати у власних інтересах антагонізми, котрі виступали по той бік Карпат. Відповідь польського сейму від 21 квітня, звернена не до цісаря і чеського короля, а безпосередньо до чеських зборів, була рідкісним для того часу маніфестом. У ньому проголошувалась приязнь і мир з чеським народом, причому незалежно від обставин. Однак щодо головного питання — обрання Габсбурга на польський трон, маніфест не залишав чехам жодних надій. Стверджувалось, що обрання залежить від стількох людей, що тяжко передбачити остаточний результат. Але, як додавалось, «панів братів наших чехів хочемо запевнити, хто б не був нашим королем, якщо нам буде приемний і нами ціно-

ваний, не дозволимо, аби їм міг бути неприємний і немилий» [5, с. 16—17].

Немає сумніву, тон польської відповіді значною мірою був розрахований на те, щоб чехи не підтримали Габсбургів проти Польщі, якщо б справи на виборах ускладнились і доправили до відкритого конфлікту. Водночас відновлені тоді безпосередні польсько-чеські контакти дали змогу краще зрозуміти взаємні пропозиції і тому визначити принципи поведінки чеських зборів на майбутнє [9, с. 62]. Це було тим більш важливе, що в найближчі роки Габсбурги двічі робили спроби досягнути польську корону.

Нова okazія виникла після втечі Генріха Валуа з Польщі в червні 1574 р. Тактика Відня цього разу значно різнилась від тієї, що застосовувалась кільканадцять місяців тому. Розуміючи силу германофобських настроїв польської шляхти і не бажаючи посилювати їх, Максиміліан II намагався тепер не провадити через своїх прихильників надто прямолінійної пропаганди, уникав кроків, котрі б могли викликати звинувачення у порушенні польських прав і звичаїв, намагався зберігати обережність і стриманість. Він розраховував на те, що поляки, розчаровані у Франції, не знайдуть кращого кандидата на корону, ніж підсунутий у відповідний момент австрійський претендент. Проте ця тактика і тим разом не принесла успіху Габсбургам, хоч австрійський дім був найближче до мети. 12 грудня 1575 р. примас Якуб Уханський оголосив обраного польським королем самого Максиміліана II; за нього висловились Литва і Пруссія, переважна частина сенаторів і певна частина шляхти [21, с. 417—419]. Однак зволікання з прийняттям «пакта конвента» («пунктів угоди») і приїздом до Польщі призвело до того, що королем став супротивник Габсбургів семигородський князь Стефан Баторій (1533—1586).

Нас цікавить передусім ставлення чехів до габсбурзьких планів. З цієї точки зору цілком новим елементом було висунення чеської кандидатури на польський трон як однієї з можливих альтернатив. Кандидатом був відомий з попередніх виборів Вілем Рожемберк.

Ідея передачі польської корони наймогутнішому на той час чеському вельможі народилась серед групи малопольських панів на чолі з краківським воеводою Петром Зборовським і була підтримана значною кількістю шляхти різного віровизнання. Думка передачі корони Рожемберкові, а в перспективі, можливо, польсько-чеської унії виникла з бажання розладнати габсбурзькі плани в Польщі, створити слов'янський союз з виразним антигабсбурзьким спрямуванням. Але в цьому власне полягала і трудність його реалізації. Рожемберк як підданий імператора

і водночас чеського короля не міг відкрито виступати в ролі конкурента Максиміліана II. Він був змушений діяти таємно як в Польщі, так і в Чехії, де до своїх польських планів прилучив лише кількох представників чесько-моравської шляхти. За їх посередництвом Рожемберк повинен був погодитись на об'єднання Польщі та Чехії після смерті Максиміліана II, вносити до польської скарбниці щорічно 200 тис. злотих, одружитись з Анною Ягеллонкою, здобути позику для передбачуваної війни з Туреччиною та Росією [9, с. 112]. Усі ці плани, зважаючи на внутрішню ситуацію в обох країнах, а також особливості європейської політики, практично не мали шансів на успіх.

Можливо, однак, що поява Рожемберка серед претендентів на корону відіграла якусь роль у формуванні позиції чеських зборів щодо габсбурзьких планів загалом. Цього разу чехи також були схильні підтримати імператорські наміри в Польщі за умови, що це не порушить існуючих між Польщею і Чехією угод і домовленостей. Мабуть, провідні політики Чехії розуміли величезні труднощі, котрі постали на шляху обрання габсбурзької кандидатури в Польщі; вони не дуже вірили в її успіх. У пропаганді австрійського кандидата чехи не відіграли якоїсь помітної ролі протягом тривалих місяців другого безкоролів'я (на відміну від попереднього). Щоправда, Бертольд з Ліп, чеський маршалок, був відряджений імператором на з'їзд у Стенжиці в травні 1575 р., але внаслідок роз'їзду шляхти не виступив на ньому [20, ч. 2, с. 71—73; 21, с. 314—315; 338—352]. Бертольда з Ліп Максиміліан призначив разом з вроцлавським єпископом Марцином Герстманном і Анджеєм Дудичем послати на елекційний сейм. Але чеський маршалок не поїхав до Польщі, посилаючись на хворобу.

Вибір імператора польським королем, здійснений у грудні 1575 р. переважно сенатом (верхньою палатою сейму), відповідав, на нашу думку, намірам чеських політиків. Ладислав Старший з Лобковіц і Ян з Вальдштейна у листі до Максиміліана II від 22 грудня писали, що звістка про його «одностайне обрання» в Польщі втішила не тільки Королівство Чеське, а й увесь християнський світ. У Празі казали бити у дзвони, у костелах співали «Te Deum», у празькому замку влаштували салют з гармат [5, с. 60; 16, с. 171—172].

Однак, коли до Чехії стали надходити відомості про подвійну елекцію в Польщі і широку підтримку шляхтою С. Баторія, у позиції чеських зборів відбулись виразні зрушення. Стриманість пов'язувалась передусім з можливістю ускладнень у польсько-чеських стосунках, якби імператор наважився виступити зі зброєю на захист своїх прав до корони. У силі антигабсбурзь-

ких настроїв в Польщі мав змогу переконатись Вілем Рожемберк, який вже замирився з імператором і був в січні 1576 р. відряджений на з'їзд шляхти під Єнджейовим, щоб домагатися визнання прав Максиміліана II. У розмові з П. Зборовським він оголосив, що якби «перед тижнем був повідомлений про такий великий з'їзд (противників імператора. — Г. Г.), то неодмінно завернув би з дороги» [13, т. 3, с. 74]. У листі до Максиміліана II він писав 30 січня: «Переконались, що збори (польські) не пристануть на обрання Вашої Римсько-Цісарської Мосці, ані теж жодної іншої особи з австрійського дому, але прямо тримаються воеводи семигородського» [12, с. 106].

Подібним чином Рожемберк формулював також думку своїх співвітчизників. Спеціальною ухвалою з травня 1576 р. чеський сейм, хоча й висловив переконання, що поєднання обох народів — польського і чеського — під берлом спільного володаря прислужилося б «славі й поширенню мови слов'янської», але водночас застеріг: імператор повинен домагатися польської корони «лише мирними засобами і згідними з правом» [18, с. 563]. Тільки у такому випадку польська політика Габсбургів могла розраховувати на підтримку. Наслідком такого становища, коли бралися до уваги антигабсбурзькі настрої польської шляхти і неможливість захоплення польського престолу мирним шляхом, було практичне відмежування чехів від будь-якого авантюрного вступу віденського двору. Іншими словами, чехи були готові підтримати династичні заміри своїх монархів тільки тоді, коли вони здобудуть визнання польської сторони.

Самостійна роль Чехії та її вплив на формування габсбурзької політики щодо Польщі ще більш яскраво виявились у драматичних подіях третього безкоролів'я (1587—1589). Після смерті Стефана Баторія та вибору більшістю зібраної на сеймі шляхти Зигмунта Вази, якого підтримували канцлер Ян Замойський зі своїми прибічниками, антиканцлерський табір, очолюваний Зборовськими, оголосив королем 22 січня 1587 р. ерцгерцога Максиміліана, брата імператора і чеського короля Рудольфа II.

Участь чехів у цих виборах, якщо не враховувати єпископа Оломоуца Станіслава Павловського, що походив з польсько-сілезької родини й очолював посольства Максиміліана на елекційний сейм, була мінімальною*. Не зустрічаємо чеських політиків ані в офіційних габсбурзьких делегаціях, ані, тим більше, у самостійних акціях на користь Габсбургів. Мабуть,

* Про цю місію до Польщі і обставини обрання Максиміліана писав Е. Мейер [11]. Особливості перебігу сейму і панівні на той час настрої розкриваються в опублікованих документах [4].

це був свідомий вибір, що впливав з небажання втручатись у династичну політику австрійського дому, яка викликала стільки суперечок на північ від Карпат.

Однак чехам не вдалось довго зберігати нейтралітет. Максиміліан, користуючись прихильністю імператора, наважився виступити зі зброєю на захист своїх прав, звертаючись також за підтримкою до чехів.

Відповідь, котру отримав Максиміліан від чеських провідників, свідчить про те, що в польських справах вони чеські інтереси ставили вище династичних інтересів правлячого дому. Насамперед чехи прагнули до підтримки мирних і дружніх стосунків між Польщею і Чехією, до цього ж закликали Максиміліана, щоб той не вчиняв жодних кроків, котрі б могли порушити приятні зв'язки з поляками. Правда, було дано згоду послати 500—600 кіннотників і 1000 піших воїнів на сілезький кордон, але використати це військо можна було тільки при потребі захисту кордону і ні в якому разі для наступальних дій проти Польщі [9, с. 158].

У поході Максиміліана під Краків все ж взяла участь група воїнів, набраних С. Павловським та іншими моравськими феодалами переважно німецького походження, які більше сприяли планам ерцгерцога, ніж Чехії. Цей факт став приводом досить гострого листа бецького каштеляна Миколая Фірлея до Ладислава Попеля з Лобковіц наприкінці жовтня 1587 р. Фірлей, який, без сумніву, висловив загальноприйнятую польську думку, закидав, що участь підданих Королівства Чеського у поході Максиміліана «не [є] приятельським звичаєм» і відбувається «поза угодою і волею тих держав з тою короною». Підтримкою ерцгерцога ці люди, а також поляки, що залишались на службі у Максиміліана, «ті славні народи великими зв'язками і приятню і добром сусідським з'єднані у велике недовір'я і немилість впровадили». Миколай Фірлей апелював до політиків обох країн, щоб вони «тому перешкодили, а намагались, щоби таку милість і мир подали між народи наші, нащадкам нашим, які нам подали батьки наші і ми самі їх до цього уживали» [10, с. 73].

Відповідь на лист Фірлея нам не відома, але, мабуть, він зрозумів сутність політичного мислення провідної чеської еліти — не варто приносити в жертву інтересам Відня доробок приятельських польсько-чеських стосунків. У грудні 1587 р. найвищі чеські урядовці Юрій з Лобковіц і Вілем Рожемберг ще раз відмовили імператору у військовій допомозі, вагались щодо посилки раніше обіцяних військ для захисту Сілезії [9, с. 163]. У грудні табір Максиміліана залишила значна група моравських воїнів, зупинившись, однак, на сілезькому кордоні для обо-

рони на випадок можливого вторгнення з боку Польщі [3, с. 364—385; 15, с. 131—132]. Пізніше вони взяли участь у битві під Бичиною на боці ерцгерцога.

Важливо підкреслити, що чеський сейм зібрався раніше, ніж було заплановано, через чотири дні після битви під Бичиною, і повністю підтримав попередні дії чеського уряду. Сумуючи з приводу останніх подій, чеські збори водночас висунули вимогу до імператора, зробити все можливе, щоб з поляками «гречна милість, згода і сусідство могло б добре утримуватись». У справах, що торкались Чехії та Польщі, Рудольфу II заборонялось приймати будь-які рішення без згоди чеських урядовців або крайового уряду [9, с. 170—174].

Така однозначна позиція чеського сейму мала важливі наслідки. У політиці щодо Польщі Габсбурги схилились до мирного розв'язання конфлікту, зокрема справи полоненого Максиміліана, змінились орієнтації у Моравії, Рудольф II змушений був прийняти зобов'язання, що у майбутньому всяка кореспонденція з Польщею буде проходити через чеську канцелярію. Таким чином, чеський уряд отримав змогу контролювати політику щодо Польщі. Отож, коли дійшло до мирних переговорів, у габсбурзькій делегації опинилось кілька чеських політиків знову на чолі з Вілемом Рожемберком, який керувався передусім національними, державними інтересами Королівства Чеського. Перебіг переговорів у Битомі та Бендзіні, а також аналіз підписаних документів виходять за межі нашої статті.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що Чехія як найважливіший край габсбурзького домену відіграла дуже велику роль у формуванні всього комплексу взаємин Польщі та Габсбургів в останній третині XVI ст.

1. *Březan V. Životy posledních Rožmberků. Praha, 1985. T. 1. 2. Cynarski S. Z dziejów stosunków polsko-austriackich w drugiej połowie XVI wieku // Sobótka. 1983. N 2, 4. 3. Diarium pana Smila Osovského a na Třebiči / Wyd. Kameniček F. // Casopis Českého Muzeum. Praha, 1888. 4. Diariusze Sejmowe r. 1587. Sejm Konwokacyjny i elekcyjny / Wyd. Sokołowski A. Kraków, 1887. 5. *Dvorský F. Účast stavů českých a císaře ruského při volbě polského krále 1. 1573—1576 // Slovanský sborník. Praha. 1885. T. 4. 6. Gmiterek H. Wilhelm z Rožmberku w Lubelskim w latach 1572—1573 // Rocznik Lubelski. Lublin, 1989—1990. T. 31—32. 7. *Gruszecki S. Walka o władzę w Rzeczypospolitej Polskiej po wygasnięciu dynastii Jagiellonów. Warszawa, 1969. 8. Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. Turowski J. Sanok, 1856. 9. *Macurek J. Čechové a Poláci v 2 pol. XVI stol.: Tři kapitoly z dějin česko-polské vzájemnosti. Praha, 1948. 10. Macurek J. Ještě k tematui Češi a Poláci v minulosti // Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské University. Brno, 1980. T. 29. Historie. N 27. 11. *Mayer E. Das Otmützer Bischofs St. Pawlowsky Gesandschofsreisen nach Polen. Kremnitz, 1961. 12. Mosbach A. Wiadomości do dziejów polskich z Archiwum Prowincji Śląskiej. Wrocław, 1960. 13. *Orzelski S. Bezkrolewie ksiąg ośmiuro / Wyd. Spasowicza W. Petersburg, 1856. T. 1—3. 14. *Paněk J. Stavovska opozice a její zápas s Habsburky 1547—1577. Praha, 1932. 15. *Plew-********

czyński M. Bitwa pod Byczyną 24. 01. 1588 r. // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. Warszawa, 1971. T. 17. Cz. 2. 16. *Pražské paměti Jana Pílláta Rakownického z Jenštejna z let 1575—1605* / Wyd. Dvorský J. // *Pražský sborník historický*. Praha, 1972. T. 7. 17. *Slach M.* Kandydatura Wilema z Roźmberka na trcn polski w latach 1573—1575 // *Sobótka*. 1966. N 3. 18. *Sněmy české*. Praha, 1886. T. 4. 19. *Szujski J.* Stosunki dyplomatyczne Zygmunta Augusta z domem austriackim (1548—1572) // *Idem. Dzieła. Seria 2*. T. 5. *Opowiadania i roztrząsania*. Cz. 1. Kraków, 1885. 20. *Wierzbowski T.* Zabiegi cesarza Maksymilliana o koronę polską. Cz. 1—2 // *Ateneum*. Warszawa, 1879. T. 3, 4. 21. *Zakrzewski W.* Po ucieczce Henryka. Kraków, 1878. 22. *Zbiór pamiętników do dziejów polskich* / Wyd. Brael-Plater W. S. Warszawa, 1958. T. 3.

Наталія ЛЕШКОВИЧ,
Львівський університет

УКРАЇНЦІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРСЬКІЙ ЕЛІТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ—ПОЧАТКУ ХІХ ст. ТА ЇХНЯ РОЛЬ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Після приєднання України до Росії, особливо починаючи з другої половини ХVІІ і впродовж всього ХVІІІ ст., відбувались поступовий і систематичний процес обмеження «старожитних прав і вольностей» та денационалізація верхів українського громадянства. Ліквідація політичних прав, економічні та культурні утиски призвели до того, що Україна від майже незалежної держави, якою була за часів Хмельницького, перетворилась у звичайну провінцію Російської імперії. Внаслідок цього українці стали підданими Росії, тим самим інтегрувались у державне та культурне життя імперії. Як влучно зауважив академік В. І. Вернадський, до складу російського суспільства увійшли групи українського громадянства, котрі були тісно пов'язані зі західноєвропейським життям [4, с. 182—183]. Вони, наскільки це було можливо, і надалі не втрачали стосунків з європейським Заходом. Тому не дивно, що саме культурні діячі України були головною силою ще в заходах Петра І, спрямованих на піднесення освіти та європеїзацію Московії.

Однак внаслідок подальшої колоніальної та русифікаторської політики Росії, політичних та соціальних потрясінь, національних та громадянських війн підіривались зв'язки України із Західною Європою, послаблялись українські науково-просвіт-

ницькі центри. Не маючи достатньої матеріальної бази, а також внаслідок європеїзації російської еліти, культурні сили України поступово зосереджувались у центрі Російської імперії — Санкт-Петербурзі. Утвердившись у російській столиці, українські елементи з їх ширшими міжнародними культурними зв'язками, як правило, усвідомлювали себе певною мірою охоронцями та носіями українських культурних національних традицій. Тому надзвичайно важливо виявити — і це є відправною точкою дослідження — впливових та видатних осіб українського походження в середовищі російської імперської еліти, показати їхню роль у розвитку української культури напередодні та у ранній фазі національного відродження.

А вони насправді були в суспільно-політичному та культурному житті Санкт-Петербурга і до того ж мали досить значну питому вагу в управлінні справами Російської імперії. Приймаючи загальнодержавні та загальностанові інтереси імперського дворянства, вони могли служити їм досить ефективно: адже йшлося не про новачків «без роду й племені», взятих «матінкою царицею» з якогось політичного «сирітського дому», які мали б від початку засвоювати ази політичної та адміністративної науки. Навпаки, це були живі носії традиції та досвіду державного управління, набутого кількома поколіннями політиків та урядовців-фахівців в часи Речі Посполитої та козацької Української держави. Ці люди були випробувані в складних ситуаціях і успадкували та розвинули значний політичний, адміністративний досвід в умовах складного внутрішнього та міжнародного життя.

Ледве не найбільш показовою серед українських постатей загальноросійського масштабу є О. А. Безбородько (1746—1799). Граф (з 1784 р.), а згодом (з 1797 р.) світліший князь, канцлер імперії, перший у своєму роді, він здобув місце у титулованій вищій знаті. Він народився в м. Глухові в сім'ї українського старшини, генерального писаря Андрія Безбородька. Виховання та освіту Олександр отримав під керівництвом батька, а потім довершив її в Київській духовній академії. Безбородько почав службу у званні бунчукового товариша і був зарахований до канцелярії графа П. О. Румянцева — президента Малоросійської колегії. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. О. Безбородько командував ніжинським, лубенським, миргородським полками, приймав участь у бойових діях, за що і був призначений полковником київського полку. За рекомендацією фельдмаршала Румянцева Безбородька як здібного, досвідченого та працездатного керівника Катерина II призначила своїм секретарем. На цій посаді він зміг виявити блискучі здібності [2, с. 634]. Його знання постійно поповнювались,

випереджаючи завдання, які він отримував. Безбородько характеризувався здатністю до точного, майже інтуїтивного осмислення і сприйняття суті всіх службових паперів і розмов, комбінування їх у своїй, здавалось, неосяжній пам'яті. Його власні виклади і формулювання у документах відзначались точністю, і це було тим більше важливе для імператриці, що вона не знала російської мови в усій її повноті, часто порушувала основні правила граматики і стилю. Остаточного надати її думкам ясного і виразного характеру було справою Безбородька. Він написав майже всі маніфести імператриці 1776—1792 рр. Через його руки проходили справи Сенату, Синоду, основних відомств та намісництв: з 14,6 тис. таких документів 9700 мають його підпис, а близько 900 зі складених ним документів мали таке значення, що увійшли до Повного зібрання законів Росії. Крім того, Безбородько писав або редагував незліченні урядові розпорядження державним органам і особам. Від них йшла через нього інформація та запити до імператриці, а також найважливіші судові справи, що вимагали її вирішення [2, с. 638]. Ця марудна й копітка робота потребувала надзвичайної обізнаності та працездатності. Саме ці риси забезпечили вихідцю з козацької старшини блискучу кар'єру і почесні, причому, як згадували сучасники, ці його здобутки не викликали заздрощів і осуду оточення, що майже завжди відчувалося, коли йшлося про більшість інших «висуванців» тих часів. З кінця 1780 р. його кар'єра продовжилася в Колегії іноземних справ і з цього часу багато в чому успіхи зовнішньої політики Російської імперії пов'язані з діяльністю О. Безбородька [2, с. 634—635]. Хоча високі сановники, котрі відповідали за зовнішню політику при Катерині II, були, як вважається, виконавцями її волі*, їхнє становище визначалось тим, що імператриця цінувала і вміла використати таланти О. Безбородька в «техніці» дипломатії та у розв'язанні окремих питань, а отже, врешті-решт тим, чи вони насправді мали такі обдарування і знання [3, с. 263].

* Цей погляд закріплений у відомому дослідженні А. Брікнера [3, с. 262]. Він вважав, що Катерина II була «власним міністром» закордонних справ і зберігала за собою ініціативу у зовнішній політиці, звівши навіть таких сановників, як Панін або Безбородько, до ролі помічників і виконавців її задумів. За характеристикою історика, Безбородько мав перевагу над Паніним у працездатності та більшій «здібності у техніці справи», але й більш піддавався впливам і бажанням імператриці, котра «вміла користатися його талантом для окремих, часткових зовнішніх справ». Щодо напрямку дій, то імператриця не потребувала радника або керівника. Таке твердження видається занадто категоричним: відкидаючи зверхництво (тим більш — демонстративне), Катерина II, безумовно, потребувала і приймала поради (особливо, якщо радник подавав їх як «додумані» ним її власні думки; а у Безбородька вистачало для цього знання натури імператриці та правил царедворства).

О. Безбородько не належав до тих, котрі, за тодішнім колоритним висловом, «трапляли у випадок», але пережив усіх фаворитів імператриці саме тому, що мав ці здібності, розвинув їх на найвищому фаховому рівні, властивому дипломату загальноєвропейського масштабу. Тому в його випадку слід, мабуть, переглянути поширений поділ політичних діячів на таких, котрі висувають певні цілі, і таких, котрі знаходять і вживають заходів для здійснення цих цілей. Подібний поділ є досить умовним. Адже самі засоби впливають на визначення цілей, а іноді, маючи власну логіку застосування, змінюють їх. Це скоріше певна сукупність взаємозалежних чинників, які раз у раз заступають один одного. Тому роль О. Безбородька як провідного діяча російської зовнішньої політики не слід применшувати: без нього вона була б дещо, а може й значно іншою в її конкретно-історичному вигляді. Це, зрозуміло, торкається також й інших «рівновеликих» керівників урядового апарату, які діяли на сцені російської історії. Звідси — наступний крок і рівень розуміння і оцінки діяльності О. Безбородька, що вимагає визнання його не лише «техніком», а й «технологом» політики, тобто державним діячем у повному розумінні. Це визнавали його сучасники. Так, відомий історіограф М. М. Карамзін у листі до І. І. Дмитрієва писав: «Він був хороший міністр, якщо не великий; такого тепер не маємо. Бачу в ньому розум державний, ревність, знання Росії, те, чого тепер не бачу» [6, т. 1, с. 434]. Видатний реформатор М. М. Сперанський, не схильний до вихвалання діячів попередньої доби, також дав високу оцінку діяльності О. Безбородька [6, т. 1, с. 434].

Впливовою людиною Російської імперії О. Безбородько залишався і за правління Павла I. У 1796 р. Павло I висунув його «в перший клас і наказав залишатися йому при попередніх посадах» [6, т. 2, с. 358]. Сучасники «говорили й писали того часу, що при імператорі лише два чоловіки, Безбородько і Трощинський: один — міністр, а другий — секретар, що всі інші доповідачі замовкли» [6, т. 2, с. 359]. Те саме засвідчив і П. В. Завадовський у листі до О. Р. Воронцова, підкресливши, що «імператор до графа Олександра Андрійовича безмежно милостивий; він тепер один і повний міністр, подання його сприймає відмінно» [6, т. 1, с. 359].

Хоча ім'я Безбородька як дипломата пов'язане в історіографічній традиції переважно з добою Катерини II, його роль і активність у галузі зовнішньої політики при Павлі I, мабуть, зросли разом з більшою самостійністю відомства — Колегії іноземних справ, справи якої він здебільшого провадив одноосібно [11, с. 304]. Проте О. Безбородько в цей час відіграв важливу роль й у ширшому розумінні: увійшовши у вузьке коло санов-

ників Павла I і користуючись його довір'ям (наскільки імператор взагалі був здатний когось ним наділяти), він намагався зберегти певну спадковість і стабільність влади, обережно поліпшуючи її апарат і механізм (інша річ, що при перманентному безладді та зловживаннях, котрі корінилися у самій природі бюрократичного самодержавства, більшість таких спроб була приречена на поразку).

Не менш впливовою особою в Російській імперії був і Д. П. Трощинський (1754—1829). Він походив з української козацької родини. Його предки ще в XVI ст. перейшли в Запорізьку Січ і потім служили в гетьманському козацтві. Першим з них, ім'я якого зберіглося у сімейній хроніці, був Матвій Трощинський, племінник І. Мазепи. В часи царювання Петра I він отаманував на Запоріжжі, але, запідозрений у змові з Мазепою, був схоплений і помер у в'язниці [18, с. 641].

Замолоду у Дмитра Трощинського виявились надзвичайні здібності і потяг до науки, які поєднувались зі шляхетними рисами характеру. Завдяки пораді його рідного дядька, архимандрита Амфілохія, юний Дмитро був прийнятий до Київської духовної академії. Блискуче її закінчивши, юнак вступив на службу в Малоросійську колегію. Своєю працездатністю та діловитістю він незабаром привернув увагу князя М. Репніна. У 1787 р. Трощинський, досвідчений чиновник, був рекомендований імператриці Катерині II. Це сталося під час її поїздки в Новоросійський край. У 1793 р. він отримав звання статс-секретаря, що стало початком його зближення з царською сім'єю. Без зв'язків, без гучного імені Д. Трощинський зумів зробити кар'єру при імператорському дворі та утриматися там протягом трьох царювань, а головне, зберегти при цьому славу чесною, безкорисною та шляхетною людини [18, с. 641—642, 644]. Він обіймав високі посади при Катерині II, Павлі I та Олександрові I — здобув їх власними здібностями, хистом і працею. За часи правління Павла I він удвох з Безбородьком певний час належав до єдиних «доповідачів» імператору у справах багатьох відомств, які координував. Це було чимось набагато більшим, ніж його високі посади — сенатор і голова Поштового управління імперії; з 1801 р. — член Державної Ради, у 1802—1806 рр. — міністр уділів, 1812—1814 рр. — полтавський губернський маршал шляхетства, 1814—1817 рр. — міністр юстиції [19, с. 3266].

Про репутацію та професіоналізм Д. Трощинського свідчать відгуки про нього сучасників, які називали його «бичем справедливості». В. І. Лопухін у своїх нотатках відгукнувся про Д. Трощинського як про міністра «відмінної твердості» та «рідкісного мистецтва у справах державних» [18, с. 656].

Ще однією помітною українською постаттю в російській імперській еліті був В. П. Кочубей (1768—1834). Він походив з відомої української козацької родини, був правнуком генерального судді Василя Кочубея, а також племінником О. Безбородька, який і став його опікуном. Але високого положення Віктор Кочубей досягнув передусім завдяки своїм природним здібностям, потягу до знань і ретельності. У листі до матері О. Безбородько писав, що Віктор «набув знання як у науках, так і в справах» [12, с. 367].

Вице-канцлер князь В. Кочубей за часів Олександра I був міністром внутрішніх справ імперії, Павло I призначив його головою Державної Ради та комітету міністрів [12, с. 373, 378]. Починаючи державну службу, він, за його словами, виходив з «переконання, що не слід нікому бути безкорисним сином вітчизни», і при всій своїй лояльності щодо імператора він був на певний час відсунутий Павлом I за те, що «розумує», тобто виявляє неприпустиму самостійність у державних справах [1, с. 120—121]. Хоча ці його прагнення при просуванні по шаблях кар'єри ставали дедалі амбівалентними, бо непомітно злучали «користь держави» з власними інтересами та амбіціями, він, на відміну від більшості сановників, мабуть, більше зберіг цей ідейний чинник. Князь І. Долгоруков, який служив губернатором під керівництвом В. Кочубея, дав найкращий відгук про нього як міністра: «Він працював з усією можливою діяльністю, не підносився своїм титулом, але всю його тяжість несе і поділяє нашу постійно; був суворий з розбірливістю, ніколи — злий або пихатий...» [12, с. 382].

Чи зберігали вихідці з України в російській імперській еліті українську самосвідомість або зовсім вже стали денационалізованими представниками російських імперських та станово-дворянських інтересів, не забарвлених жодною національною пам'яттю та емоцією?

Щодо «українства» Олександра Безбородька, то ми маємо беззастережно негативну відповідь на це питання. Зокрема, сучасний автор художньо-історичного дослідження «Злет і заземлення Григорія Полетики» Ю. Хорунжий твердить, що «Безбородько не був українським патріотом, бо ніколи не міг ним бути» [20, с. 265—266]. Цей підхід і «доказ» *qui pro quo* навряд чи можна вважати обґрунтованим. Але сучасники самого канцлера, які спостерігали його зблизька, та історики, котрі користувались цими свідченнями, були іншої думки. Саме О. Безбородько, впливова особа за часів Павла I, домогся повернення генерального суду й деяких інших установ Гетьманщини, скасованих Катериною II. Згадаємо, що прискіпливий М. Грушевський без вагань назвав канцлера «українським патріотом» і

висловив думку, що якби цей напрям російської політики тривав довше, то відновлення гетьманського устрою пішло б ще далі [7, с. 446].

За свідченням сучасників, Безбородько надзвичайно любив вихідців з України: знаючи їх кмітливість і ділові здібності, постійно їм допомагав та опікувався ними. Його приймальня завжди була переповнена українцями, які приїздили з Полтави, Чернігова та інших міст. З кожним він говорив дружелюбно, кожному допомагав кредитом чи порадою. Така доступність була причиною того, що ім'я Безбородька для всякого українця стало рідним [6, т. 2, с. 341]. Зібрані М. Григоровичем листи О. Безбородька до батька, матері, рідних достатньо характеризують його як людину, яка постійно опікується земляками і завжди захищає їхні інтереси. Зрозуміло, що при цьому він приймав правила дворянської держави і згідно з ними дбав про зміцнення саме українського шляхетства та його рівності з дворянством імперії. Цікаві його зауваження в листі до Я. Бакуринського щодо депутатів з України, котрі мали приїхати на церемонію коронування Павла І. «Наша особиста честь, — писав О. Безбородько, — вимагає, щоб до цього вибрані були люди знатного походження і почасти заслужені: наприклад, з фамілій енергальних, як-от: Борозна, Забела... Дунин-Борковський, Апостол, Скоропадський, Кочубей, Миклашевський, Горленко, Гамалея..., бо якщо ми нашлемо нових двуфамільних дворян (тобто з нових, нещодавно «одворянених» родин. — Н. Л.), дуже соромно перед депутатами подільськими, волинськими та литовськими, де велика кількість старого дворянства» [17, с. 11]. Тут граф Священної Римської імперії якось забув, що він і сам належав до цієї «одворяненої» старшини. Але його прагнення і вчинки виходили поза коло станових понять, він бажав мати власні «кадри» у бюрократії та «клієнтелію» серед дворянства в Україні. Таким чином сановник не лише прагнув зміцнити зв'язки з рідним краєм, його традиціями і культурою як запоруку власної індивідуальності, а й безкорисливо сприяти збереженню цієї української спадщини, оскільки вона не порушує інтересів того стану і держави, з якими він неподільно злучений. Він робив це тим більш природньо, що для нього конфлікту між інтересами та потребами не було; українське минуле в його розумінні поглинене російським сучасним, а власного, окремого майбутнього України поза імперією він собі не уявляв.

Любив та дбав про Україну і Д. Трошинський. Особливо суттєвою була його допомога Україні в 1812 р., коли уряд наказав відправити з України в Польщу сухарі для війська. У цьому випадку українські селяни ризикували втратити по дорозі волів — єдиний скарб і засіб до життя. Д. Трошинський разом

з В. Капністом негайно звернулись до уряду з проханням замінити підводну повинність грішми. Їх клопотання увінчались успіхом, а для України це було великим полегшенням [16, с. 359]. Цікаві з цього приводу спостереження відомого історика Д. Дорошенка: «Можна було, розуміється, українцям XVIII ст. займати на імперській службі високі посади аж до канцлера, можна було робити в Петербурзі службову і літературну кар'єру, але в той же час рідко хто з них забував «отечество малороссийское» і свою приналежність до «нації малоросійської» [8, с. 44].

Увійшовши до складу імперської дворянської еліти, представники української шляхти не втрачали своїх зв'язків з Україною. Їхне бажання зміцнити культурну роль українців у громадському та культурному житті імперії пояснює висунення та підтримання ними митців — носіїв української спадщини. У Петербурзі вони об'єднували навколо себе талановитих земляків, налагоджували з ними зв'язки, створювали умови для друкування історичних та літературних творів, інколи беручи в цьому безпосередню участь. Це характерно засвідчується ставленням О. Безбородька до збереження і відтворення історії України. Ледве закріпившись у Петербурзі, він 1 серпня 1776 р. у листі до батька (а в таких листах він був ширий) просив переслати йому документи і твори з історії України, бо в столиці є люди, котрі мають бажання видати «історію Малоросійську...» [6, т. 1, с. 45]. Йшлося про В. Рубана; «люди» — це були Рубан і сам Безбородько. Наступного року, надсилаючи батькові щойно видану «Краткую летопись Малой России» від 1506 до 1776 рр., він підносив батьківську «любов до рідного краю» та його «прагнення, щоби справи та обставини, слава і честь предків наших» повернулись із забуття [6, т. 1, с. 46]. Підтверджуючи, що, живлячись тим самим духом, він всіляко сприяв підготовці й виданню книги, Безбородько зазначив: цей невеликий твір послужить тепер виданню «повної Малоросійської історії». Він вважав себе безпосереднім учасником цієї чи інших задуманих ним праць — для висловлення свого «нелицемерного до співгромадян старання» [6, т. 1, с. 46]. Патріотичний ентузіазм Безбородька не був показним. Вбачаючи у Речі Посполитій головного утискувача України, автори «Краткой летописи Малой России» орієнтувалися на Російську імперію. Але роль Росії зводилася швидше до опікунства українських земель, протекторату, без прав безмежного володарювання. Самодержавство, на думку авторів, повинно передусім зберегти соціальні та політичні права української шляхти, козацької верхівки, основані на грамотах польських королів і угодах гетьманів з Москвою, та тієї частини міського населення, яке користувалось магде-

бурзьким правом. Таке розуміння відповідало інтересам української шляхти і козацької верхівки, котрі ставали органічною частиною імперського дворянства. Цікаво, що автори твору вживали історичну назву «Україна», «український», явно не бажаючи їх втратити. Твір був виданий з додатками у вигляді списків гетьманів, генеральних старшин, полковників та ієрархів, що засвідчувало прагнення авторів нагадати про певний досвід і традиції української державності. «Краткая летопись Малой России» відіграла певну роль у літературі та історичній науці, в політичній думці та зростанні української національної свідомості. Цей твір став своєрідним містком між анонімними літописами і таким авторським історичним твором з певною політичною концепцією, як «Історія Русів» [5, с. 385].

Д. Трощинський був щедрим меценатом української культури і науки (Я. Маркович, В. Ломиковський), літератури (В. Капніст, М. Гоголь), театру (В. Гоголь), малярства (В. Боровиковський), музики (А. Ведель) [19, с. 3266]. Це особливо яскраво виявилось у підґрунті художньої творчості Володимира Боровиковського, — одного з найбільших діячів українського походження в російському мистецтві другої половини XVIII ст. В. Боровиковський, портретист світової слави, походив з української старшинської родини з м. Миргорода. Він прожив в Україні понад 30 років, і, безсумнівно, увібрав яскраві та сильні впливи української мистецької спадщини, досвіду, зв'язків. Його творчість пройнята демократизмом, який давав змогу бачити у персонажах неповторні особливості, індивідуальність. Підтримуючи постійні зв'язки з вихідцями з України, Боровиковський був прийнятий у тісному колі видатних громадських діячів Росії українського походження, котрі часом виступали в ролі меценатів. До них належали Д. Трощинський та В. Кочубей. Д. Трощинському художник віддячив, створивши його психологічний портрет, написаний з великим розумінням тягара державних турбот, що, мабуть, пояснюється тривалими і близькими контактами [13, с. 28, 91].

Серед зазначених імен чільне місце належить М. Гоголеві. Він народився в сім'ї незаможного українського поміщика в м. Сорочинці Миргородського повіту на Полтавщині, був далеким родичем Д. Трощинського по материній лінії. Як особистість Гоголь сформувався в Україні, за своєю внутрішньою духовною природою він уособлював національний тип українця. Письменник, драматург залишив велику літературну спадщину, створену на українських культурно-історичних і літературних традиціях. Він став великим репрезентантом України в російській літературі. Крім сім'ї на виховання української вдачі Го-

голя вплинуло й ширше оточення, зокрема, Д. Трощинський та В. Кочубей, родинні маєтки яких були неподалік. Пізніше М. Гоголь прославив рідну місцевість у своїх повістях «Вечори на хуторі біля Диканьки» та «Сорочинський ярмарок». Саме Д. Трощинський надав своєчасну допомогу М. Гоголю. У листі до матері племінник Д. Трощинського Андрій Трощинський писав: «До Василя Панасовича я також посилаю тепер неабиякий подарунок, через клопотання Дмитра Прокоповича молодим графом Кушелевим-Безбородьком йому зроблений, — зарахуванням його сина до числа вихованців, утримуваних у Ніжинській гімназії його коштом...» [18, с. 657].

Дружні та щирі відносини склались між Д. Трощинським та В. Ломиковським — дослідником української старовини, нащадком генерального обозного Івана Ломиковського, прибічника Мазепи. В. Ломиковський зібрав чимало літописів, книг, документів з історії України, що дає змогу твердити про його наміри написати її історію. Д. Трощинський, маючи в своєму маєтку в с. Кибинці велику бібліотеку і доброго палітурника, сприяв друкуванню та поширенню творів про українську спадщину, зокрема творів В. Ломиковського [14, с. 230, 232].

Василь Каразін, певний час наблизений до імператора Олександра I як його дорадник, завжди вважав себе українцем. Він походив із родини козацького старшини Семена Ковалевського, що був братом генерального осавула і провідного дипломата Б. Хмельницького. В. Каразін, відомий вчений, винахідник, людина творчої фантазії, яка лише незначною мірою була реалізована в певних культурних починаннях в умовах відсталості країни, розробляв проект Харківського університету з таким розмахом, щоб ця установа стала центром відновлення освіти й культури в Україні. На його духовне формування в столиці імперії мали вплив визначні діячі того часу, зокрема Д. Трощинський та В. Капніст [15, с. 218].

Д. Трощинський та В. Кочубей фінансували видавництво книг з української історії та літератури [8, с. 66, 10, с. 5]. Через свого приятеля Осипа Каменецького Д. Трощинський став одним з ініціаторів першого видання «Енеїди» І. Котляревського (1798) [19, с. 3266]. Яків Маркович, онук відомого мемуариста Якова Марковича, за допомогою Безбородька і Трощинського дістав посаду в Колегії іноземних справ. У Санкт-Петербурзі він зібрав матеріали для великої праці про Україну, але встиг 1798 р. надрукувати лише книжечку «Записки о Малоросіи» [9, с. 64].

Д. Трощинський часто відвідував, а останні роки життя проживав у своєму міргородському маєтку в с. Кибинці, який став тоді відомим осередком українського національно-політичного

і культурного руху. Там його відвідували рідні, друзі, знайомі з різних губерній. Трошинський часто зустрічався з батьком М. Гоголя. Василь Гоголь писав українські п'єси, і в маєтку влаштовувались вистави. У своїх спогадах С. Скалон, дочка В. Капніста, писала, що його любов до України була відома не тільки дворянству, а й усьому люду [16, с. 358, 363]. Д. Трошинський шанував національні традиції. Він був глибоко релігійною людиною, в його домі відзначали свята за встановленими в Україні звичаями [18, с. 659—661].

Таким чином, слід говорити не про те, чи українці в російській імперській еліті зберігали чи занепали українську національну свідомість та пам'ять, а про те, яким був ступінь та яким був — і міг лише бути — характер цієї самосвідомості в умовах їхнього часу та соціального статусу. Саме в той період, коли козацький устрій був знищений, представники російської імперської еліти українського походження відіграли певну роль у відновленні передумов і факторів українського культурного відродження.

1. Архив князя Воронцова. М., 1877. Кн. 12. 2. Безбородько Александр // Рус. биогр. словарь. СПб., 1900. Т. 2. 3. Брикнер А. История Екатерины Второй. СПб., 1885. 4. Бернадский В. И. Труды по истории науки в России. М., 1988. 5. Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1994. Кн. 2.
6. Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородько в связи с событиями его времени: В 2 т. // Сб. имп. Рус. ист. об-ва. СПб., 1879, 1881. Т. 26, 29. 7. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., 1992. 8. Дорошенко Д. К українській проблемі // Евразийская хроника. 1928. Вип. 10.
9. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. 10. Дорошкевич О. Українська культура в двох столицях імперії Росії. К., 1945.
11. Клочков М. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. Пг., 1916. 12. Кочубей Виктор // Рус. биогр. словарь. СПб., 1903. 13. Машковець Н. Из истории русской художественной культуры. М., 1982. 14. Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского // Киевская старина. 1895. 15. Семчишин М. Тисяча років української культури. К., 1993. 16. Скалон С. В., Воспоминания // Ист. вестник. 1891. Т. 44. 17. Тагицев Ю. В. Письма А. А. Безбородки к Я. Л. Бакуринскому. М., 1907. 18. Трошинский Дмитрий Прокофьевич (1754—1829). Биографический очерк // Рус. старина. 1882. Т. 34. 19. Трошинський Дмитро // Енциклопедія українознавства. Париж; Нью-Йорк, 1980. Т. 9. 20. Хорунжий Ю. Злет і заземлення Григорія Полетики. К., 1994.

Стаття надійшла до редакції 04.02.95

Ігор ЧОРНОВОЛ,
Інститут українознавства НАН України

ГАЛИЦЬКА МІСІЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Блискучий інтелектуал П. Куліш мав пряме відношення чи не до всіх найважливіших подій наддніпрянсько-українського життя 40—80-х років XIX ст. Людина надзвичайно темпераментна, він не тільки чудово відчував віяння й потреби часу, а й бурхливо реагував на них. Тому часті зміни історичних, літературних і політичних уподобань П. Куліша слід розглядати як наслідок зміни тих складних умов, у яких визрівала модерна українська ідея. П. Куліш був своєрідним дзеркалом епохи, і його, на перший погляд, незрозуміла непослідовність була цілком природною реакцією на потреби часу.

У такому контексті слід розглядати і його взаємини з поляками. Як і більшість українських діячів 40—60-х років, до них він ставився насторожено. Більше того, у своїх антипольських настроях колишній дисидент П. Куліш зайшов настільки далеко, що в 1864 р. згодився працювати на посаді «директора духовних дел Привіслянского края», приклавшись таким чином і до політики російщення не тільки поляків, а й українців (на Холмщині зокрема). Проте влада почала вимагати від нього офіційного зречення українофільства. П. Куліш відмовився і подав у відставку. Це сталося в 1867 р. Остаточну надію на російсько-українське порозуміння облишають П. Куліша після Емського указу 1876 р. про повну заборону української мови, внаслідок чого в Москві було знищено його надруковану вже книжку «Хуторная философия» та відмовлено в дозволі на видання українсько-російського журналу. Після цього П. Куліш вирішив перенести осередок своєї культурно-національної діяльності до Галичини, під захист австрійської конституції. І коли досі, незважаючи на всі переслідування, він пов'язував свої надії з Росією, то тепер переорієнтувався на поляків [5, с. 37—45; 14, с. 172].

Наприкінці 70-х років П. Куліш розпочав працю над перекладами В. Шекспіра українською мовою, причому його творчість він розглядав крізь призму польсько-українських стосунків. Як писав він Олександрю Барвінському 26 серпня 1881 р., В. Шекспір вказав йому шлях до «розуміння польсько-руського побуту», а наприкінці листа помістив власний вірш «До Шекспіра», де, зокрема, є такі слова:

© Чорновол Ігор, 1996

Нехай нас укротить душа твоя велика,
Нехай покине нас козацька воля дика,
Що кров'ю тішилась, хвалилась пожарами,
Туманила людей брехливими вістями,
Піснями славива безумне гайдамацтво,
Кляла культурників, як люджерне панство
[2, спр. 1561, лист 68; 11, с. 70—71].

Через місяць, 23 вересня 1881 р., П. Куліш писав О. Барвінському: «Коли випруть нас коліном зі Львова, то матимуть рацію; бо звідкіля їм знати, що я шукаю правди і рад зректися учорашнього твору, коли зрозуміло сьогодні, що і ганив кого неправедно» [2, спр. 1561, лист. 60; 1, с. 316].

Отже, є всі підстави вважати, що П. Куліш приїхав до Галичини з уже готовою ідеєю порозуміння з поляками. У Львові він з'явився 30 грудня 1881 р. [19, с. 83].

Ніхто з дослідників львівських сторінок біографії П. Куліша не стверджував, що він мав якісь повноваження від наддніпрянців — для цього не було жодних підстав. Тим більше, що після виходу в 70-х роках з друку «фатальних» для нього «Истории воссоединения Руси» та «Мальованої гайдамаччини», в яких він спаплюжив ідеали своєї молодості, популярності та визнання в українських патріотичних осередках П. Куліш не мав. Він оселився на хуторі Мотронівка на Чернігівщині і жив досить ізольовано від зовнішнього світу [4, с. 57]. Отже, до ідеї польсько-української угоди П. Куліш дійшов самостійно. Між іншим, навіть у 1892 р. він не відмовився від неї, не погоджуючись з М. Павликом про марність надій «про що-небудь путне від поляків для української... справи» [10, с. 239—240].

З тих самих причин, що й з наддніпрянцями, не склалися в П. Куліша добрі стосунки і з галицькими українцями. Лише відомий бібліограф Іван Левицький не цурався П. Куліша і підтримував з ним контакти. Зупинився П. Куліш в дрібного чиновника поляка Алойзія Юркевича. А. Юркевич і І. Левицький спочатку були його єдиними співрозмовниками. Згодом останній познайомив П. Куліша зі співробітником «Газети Львовської» Теофілем Шумським. Як стверджував В. Щурат, Т. Шумський так далеко зайшов у своєму захопленні українством, що дехто з одноплемінників називав його не інакше, як «зрадником» [23, № 12, с. 237]. Зрозуміло, що П. Куліш і П. Шумський легко порозумілися.

Це знайомство відбулось вже після виходу з друку «Хуторної поезії» П. Куліша. У цій збірці немає відвертих закликів до польсько-української угоди. Зате викладені в уміщеному наприкінці «Зазивному листі до української інтелігенції» погляди на українську справу значною мірою пояснюють наголос П. Куліша в майбутніх переговорах з поляками на видавничій справі.

У ньому підноситься проблема творення модерної української культури. Її актуальність П. Куліш обгрунтовує таким чином: «Пам'ятне бо нам слово московського оракула (швидше всього, йдеться про духовного натхненника Валуєвського циркуляру про заборону української мови редактора «Московських ведомостей» і «Русского вестника» Михайла Каткова. — І. Ч.), що польське повстання єсть ніщо, як порівняти його з повстанням літературної України. Там, рече, відпала б, може, під лихий час невеличка провінція від імперії; а тут мужицька мова, ставши літературною, розколе імперію на самій серцевині» [11, с. 131]. Тільки шляхом створення власної модерної культури, на його думку, українці врятують свою національну окремішність.

Згодом П. Куліш працював над маніфестом польсько-української угоди, який він назвав «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р.». «Крашанка...» вийшла з друку на початку квітня, витримала два видання, друге — з авторською післямовою.

Намагаючись довести необхідність угоди, П. Куліш вдається до історії, розпочинає від Київської Русі, проте майже відразу переходить до колишнього предмета свого поклоніння — козацтва. Козацтво тепер у нього не інакше, як «п'яний бунт», шляхта, що обернулася в козацтво, — це «тяжкі криміналісти, безнадійні стратенці, легкодухі зрадники культури європейської», Коліївщина — «постидна для нас пора народної життя» [9, с. 19, 22, 27] і т. п. Закидає він дещо і полякам, особливо наголошуючи на антиукраїнській діяльності єзуїтів, але присвячує цьому набагато менше місця. Наприкінці доходить такого висновку: «З обох боків накоїли ми стільки ехидного і пагубного, що нема вже на землі й трибуналу, котрий здолав би нас розсудити», закликає припинити одвічну «ворожнечу і зажити в злагоді й мирі» [9, с. 30]. У «послісловії» до другого видання він дещо додає до своєї пропозиції, а саме: годі чекати «самоосуду» від русинів, сподівається на «каяття і вороття од багатшого, од потужнішого, од вищого в правоті», тобто від поляків [9, с. 37—38].

Аналізуючи досвід стосунків П. Куліша з поляками, М. Павлик згодом зауважив, що П. Куліш «належить до тих українських патріотів, котрі ждуть спасення від вищого слова або від якоїсь вищої сили, взагалі з боку, а не від самого українського народу». М. Павлик назвав П. Куліша «поетом в політиці», маючи на увазі, очевидно, те, що його категорії мислення більше характерні для літератури, ніж для політики [18, с. 220].

У березні 1882 р. П. Куліш отримує листа від відомого польського письменника Юзефа Крашевського, з яким за посередництвом польського літератора Михайла Гдабовського він по

знайомився ще в 40-х роках [17, с. 93]. Між ними налагоджується листування, в якому багато схвильованих слів про польсько-українське порозуміння, але дуже мало про його практичне впровадження. Лише в останньому листі П. Куліш говорить про варіанти угоди: поляки повинні «дати» русинам те, на що русини справедливо нарікають. Тоді б і його слово «впотужнилось», і він би «погасив» злобу, якою вони палають до поляків так, як «той Самсон палав проти філістимлян» [13, с. 221—223].

Приїзд П. Куліша до Галичини австрійській урядові кола сприйняли насторожено. Річ у тому, що він збігся з арештами місцевих москвофілів, які згодом вилились у процес Ольги Грабар. Колега П. Куліша Іван Пулюй, котрий проживав у Відні, згадував, що в цей час у нього зроблено обшук і конфісковано листи П. Куліша. Щоправда, вони були йому повернуті [19, с. 85—86]. Про підозри влади щодо особи П. Куліша писала також «Газета Народова», вони розвіялись лише після виходу з друку «Хуторної поезії» [26].

Однак зв'язок між процесом Ольги Грабар та «Крашанкою...» П. Куліша все-таки був. Перехід громади с. Гнилички на Тернопільщині на православ'я серйозно занепокоїв польське суспільство. Поляків страшила перспектива ширення православ'я в Галичині, а отже, промосковських симпатій. Тому угодова ініціатива видатного представника українства викликала в них ентузіазм.

Вважається, що крім Ю. Крашевського, П. Куліш налагодив стосунки з іншими польськими діячами: князями Адамом Сапігою, Юрієм і Романом Чарторийськими, головою «Kola Litewskiego» професором університету Людвіком Кубалею, а також редактором «Dziennika Polskiego» Михайлом Савицьким [16, с. 45]. В ході зустрічей з польськими політиками, як стверджував сам П. Куліш, поляки «визнавали, що роздратували галицьку Русь перевагою своєю в конституції, і готові були — чи сяк чи так угамувати міжнародний колот на користь обох національностей під австрійською короною» [10, с. 239—240]. Були обговорені також деякі поступки русинам: П. Куліш мав видавати газету «Хутір», повинна бути заснована українська друкарня, на що Ю. Чарторийський обіцяв 14 тис. гульденів, А. Сапіга — першого року 6000, а згодом — по 4000 річно [16, с. 45—46]. Газета повинна була пропагувати ідею польсько-української згоди. Крім того, поляки погодились на відкриття у Львові української жіночої гімназії та інтернату при ній [14, с. 167]. Ідея українського навчального закладу для жінок була тоді дуже популярною в Галичині. Галицькі народовці вважали, що основну роль у вихованні дітей відіграють матері. Отже, щоб плекати свою національність, насамперед потрібно виховати

національно свідомих жінок, які будь-що виховуватимуть своїх дітей в українському дусі [7, с. 20].

Як і слід чекати, українці не сприйняли «Крашанки...» і почали завзято агітувати проти неї. У «Ділі» з'явилася розтягнута на два номери стаття-відповідь Володимира Барвінського. Її автор обурювався брошурою П. Куліша і головним чином полемізував з епітетами, які той дав українським вождям минулого. Але в ній немає ані слова проти самої можливості угоди, навпаки, В. Барвінський стверджує, що взаємна ворожнеча не вигідна для обох сторін. На його думку, угода повинна ґрунтуватися не на «минулості», а на «теперішності» [8]. Через кілька днів він розвинув думку про угоду: «Зміна дотеперішніх відношень межі поляками з русинами повинна і може вийти лише від поляків, яко сторони верховодячої і перемагаючої... Розуміється, що сей стан не дасться ані одним словом, ані одною хвилею змінити і направити, а що, противно, тут треба і часу і, що важніше, праці і то праці всесторонньої, статочної і оглядної» [3, с. 25—26].

Натомість вся польська преса сприйняла «Крашанку...» спочатку позитивно. Найбільше про неї писали газети польських демократів, зокрема «Dziennik Polski». Та й не дивно, бо його редактор Михайло Савицький особисто контактував з П. Кулішем. Щоправда, з часом ентузіазму ставало все менше й менше. Перша стаття «Гасло згоди», у якій «Крашанка...» сприймалась без застережень, з'явилась 15 квітня [24, № 86]. Але вже наступного дня в новій замітці про П. Куліша висловлювався сумнів, чи готові русини до угоди [24, № 87]. 21 квітня «Dziennik Polski» запропонував варіанти поступок, на які б погодились поляки: 1) підтримка української мови, щоб нам «не довелося полоскати ноги в кацапському багні»; 2) створення кафедри української мови в Краківському університеті; 3) заснування окремого органу при крайовій шкільній раді, що «слідкував би за чистотою мови»; 4) державні установи не повинні приймати документів, писаних по-російськи [24, № 91]. «Dziennik Polski» надрукував 26—27 квітня переклад післямови П. Куліша до другого видання «Крашанки...» [24, № 95]. Однак вже 30 квітня в ньому з'явився лист, підписаний «Gente Ruthenus Natione Polonus», з критикою її змісту. Автор стверджував, що до угоди слід прямувати не «через вияснення і спростування помилкових традицій з далекого і навічно забутого минулого», а через сучасність, яку П. Куліш характеризує нечітко, незрозуміло і навіть необґрунтовано. Автор цього листа вже не погоджується з деякими закидами і закликами «Крашанки...» до поляків [24, № 99]. Після цього «Dziennik Polski» надрукував лист П. Куліша до шляхтича Созанського (в звичайному для

нього місянсько-екзальтованому стилі) та невелике повідомлення про те, що П. Куліш має намір видавати газету «Хутір» і прийняти австрійське підданство [24, № 100].

Ще далі у захопленні «Крашанкою...» пішла краківська «Reforma». Ця газета надрукувала повний переклад «Крашанки...» [26, № 83—85, 87]. В одній з її передовиць зазначалося: «Саме становище Польщі та Русі нав'язує їм лицарське братерство... з одного боку германізм — деспотичний і всепоглинаючий панславізм (Wszecznosja), з іншого: як їм оборонятись, на що опертись, як піднятись над теперішньою долею... Така є підстава для згоди — найміцніша підстава, бо впливає не тільки з історичної традиції унії, але й безсумнівного спільного інтересу, того найпотужнішого чинника всякого союзу і всякої згоди» [29, № 87].

Найпослідовніше відстоювали ідею згоди дві невеличкі газетки польських демократів «Sztandar Polski» і «Strażnica Polska». Редактором обох був Ян Непомуцен Гневош. Одну зі статей «Sztandara Polskiego» навіть передрукувало «Діло» [3, № 29]. Протягом усього 1882 р. ці газетки пропагували необхідність польсько-української угоди. Автором публікацій на цю тему був Теофіл Шумський [23, № 16, с. 318].

Стриманішою на емоції була «Gazeta Narodowa» [25, № 83—85, 87]. І зовсім холодно, хоча і з зацікавленням, поставився до «Крашанки...» краківський «Час» — найвпливовіша в Галичині газета польських консерваторів [23, № 16, с. 317—318].

Спочатку все для П. Куліша складалося настільки добре, що він навіть подбав про звільнення з російського підданства [22]. У травні він виїхав до Відня, де зупинився у свого знайомого Івана Пулюя, відвідав «патріарха» польської демократії Францішка Смольку та міністра для Галичини Флоріяна Земляковського. Та результат зустрічей був нульовий — сторони не знайшли спільної мови. Як стверджував П. Куліш, хтось із «князів» прохав авдієнції в цісаря з наміром представити українську справу йому особисто [10, с. 239—240]. Невідомо, однак, чи ця зустріч відбулася. Так виглядає галицька ініціатива П. Куліша щодо порозуміння з поляками в світлі опублікованих матеріалів.

Однак деякі подані вище деталі й трактування подій попередніми дослідниками викликають сумніви. По-перше, не мають підстав твердження про участь у контактах з П. Кулішем князів А. Сапіги, Романа та Юрія Чарторийських. Ці відомості походять з праці Йосипа Мончаловського, який користувався при її написанні невідомим автору статті рукописом близького П. Кулішеві І. Левицького. Й. Мончаловський все ж уточнив, що П. Куліш контактував з ними за посередництвом Л. Кубалі. Крім цього, в рукописі І. Левицького були вказівки на участь

у контактах з П. Кулішем князя Романа Пузини [16, с. 45]. Василь Щурат піддав сумніву останню кандидатуру. Інші, на його думку, досить вірогідні [23, № 22, с. 434]. Проте автор ґрунтовної біографії А. Сапіги Степан Кеневич звернув увагу на те, що згадки про П. Куліша в кореспонденції А. Сапіги відсутні [27]. П. Куліш стверджував, що А. Сапіга лише відвідав його домівку, але його не застав і залишив (або прислав) свою візитку [14, с. 169]. Крім цього, зберігся лист князя Романа Чарторийського до Юліяна Романчука від 5 лютого 1884 р. із твердженням, що він, Роман, жодного відношення до діяльності П. Куліша в Галичині не мав і взагалі з ним не знайомий [21, спр. 54, арк. 22].

Імовірнішою видається версія А. Лободовського зі слів самого П. Куліша. Л. Кубаля (у розповіді М. Лободовського протестант «К-лі»), з котрим він познайомився в одній із львівських кав'ярень, заявив йому, що певні багаті пани готові дати 2 млн гульденів на видавничі справи за умови прийняття ним австрійського підданства. П. Куліш погодився, назвавши суму 1,5 млн, яку пропонував витратити не тільки на видання, а й на українську жіночу гімназію й інтернат [14, с. 166—167]. Мабуть, Л. Кубаля мав на увазі саме А. Сапігу, Романа й Юрія Чарторийських — магнатів, демократів і українофілів. Проте навряд чи Л. Кубаля мав повноваження робити такі заяви. Скоріше всього, він лише збирався звернутися до «князів», проте так і не звернувся. Вказівку М. Лободовського на «мільйони» не слід сприймати серйозно — названі ним грошові суми неймовірно великі.

П. Куліш стверджував, що втілити ідею угоди в життя йому завадила папська булла про проведення реформи василіян езуїтами і припинення листування з Ю. Крашевським [10, № 22—23, с. 239—240]. Без сумніву, перша подія повинна була б його дуже вразити: винуватцями польсько-української неприязні він значною мірою вважав езуїтів. Однак про реформу стало відомо в середині травня [6] *, а ще 24 травня він писав А. Юркевичу, що «не сумнівається щодо концесій». Проте вже 2 червня П. Куліш просив його подбати про повернення якогось важливого документа, який він вручив для друку Казимирові Оказу, редакторові «Видавництва дзелек людових». За припущеннями І. Левицького, йшлося про «Літературний універсал», який повинен був попередити вихід у світ «Хутора» [15, див. додаток]. Отже, можна припустити, що контакти обірвалися між 24 травня і 2 червня 1882 р.

* Першим серед усіх галицьких видань приніс звістку про рішення папи реформувати стіців Василіян москвофільський «Пролом» у номері від 12 травня.

Швидше всього, саме в цей час відбулися зустрічі П. Куліша з Ф. Смолькою і Ф. Земляковським. Звичайно, не можна ігнорувати злочасного збігу його ініціативи з реформою василіян. Так чи інакше, але остання подія негативно вплинула на характер польсько-українських стосунків, давши привід до нової серії взаємних звинувачень у шовінізмі і нетолерантності. Захопившись цією полемікою, про П. Куліша швидко забули, та й він сам вже не мав бажання діяти на користь угоди. Того ж року він видав брошуру «Насильство єзуїтів над василіянами» [28], яка одразу була конфіскована [10, с. 239—240]. Ця брошура була частиною значно більшої за обсягом праці «Воскресіння Рутського і Кунцевича в Галичині». Її рукопис українською мовою П. Куліш віддав до друкарні в Липську. Проте власник друкарні, довідавшись про заборону австрійською цензурою частини її німецькомовного перекладу, йому відмовив [6, с. 444—445].

Додому П. Куліш повернувся 8 квітня 1883 р. і зайнявся справою повернення російського підданства [22]. У Галичині Ян Гневош пробував збирати підписи під відозвою проти реформи василіян [25, № 132], однак сумнівно, чи він міг зібрати їх багато.

Отже, спроба П. Куліша порозумітися з поляками зазнала поразки. Обраний ним шлях до угоди показав, що не варто задля надії на порозуміння звертатись до колишніх непорозумінь. Крім того, його ініціатор не виявився вправним політиком: висуваючи привабливі й актуальні гасла, він не зумів втілити їх у життя. Як писав Д. Дорошенко, акція П. Куліша зазнала невдачі тому, що «польсько-українське порозуміння в Галичині виходило зовсім не з якихось книжних, абстрактних причин, а з реальних відносин соціально-економічного й політичного характеру, а цього не розумів та не бачив Куліш, котрий на все дивився крізь призму стародавніх історичних відносин, вичитуючи про них з книжок та архівів» [5, с. 193]. Акція П. Куліша, як і реакція на неї польських політиків з демократичного табору, більше нагадує емоційний вибух, ніж серйозну спробу порозуміння двох політичних сил. Більше того, вимоги П. Куліша до поляків недостатньо відбивали дійсні потреби галицьких українців.

Незважаючи на поразку, виявилось, що ініціатива П. Куліша до угоди з поляками мала певне значення. По-перше, участь у польсько-українських угодних контактах у Галичині наддніпрянця була показником появи в Україні нових політичних тенденцій. По-друге, його діяльність у 1882 р. започаткувала ряд наступних польсько-українських угодовських акцій, які допровадили в 1890 р. до порозуміння.

1. *Барвінський О.* Спомини з мого життя. Образки з громадянського і письменського розвитку русинів в 60-х роках XIX ст. з додатком переписки Ст. Новаковича, М. Лисенка і П. Куліша. Львів, 1912. 2. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Ф. 11. 3. Діло. 1882. № 28. 4. *Дорошенко Д. П. О.* Куліш. Його життя, літературна й громадська діяльність. К., 1918. 5. *Дорошенко Д.* Пантелеймон Куліш. К., Ляйпціг, б/р. 6. *Каровець М.* Велика реформа чина св. Василя В, 1882 р. Жовква, 1936. Ч. 3. 7. Дописи С. Качала, Фірштенгоф // Діло. 1880. № 60. 8. Крашанка П. Куліша русинам і полякам на Великдень 1882 р. // Діло. 1882. № 25—26. 9. *Куліш П.* Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р. Львів, 1882. 10. *Куліш П.* Лист до редактора «Народу» й «Хлібороба» // Народ. 1892. № 22, 23, 24. 11. *Куліш П.* Хуторна поезія. Львів, 1882. 12. Лист П. Куліша до А. Юркевича // Научно-літературний збірник. Львів. 1904. Т. 3. Кн. 2. 13. Листи П. Куліша до Й. Крашевського // Народ. 1892. № 20—21. 14. *Лободовський М.* Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича й Александри Михайловни (Ганни Барвинок) Кулиш // Киевская старина. К., 1897. Т. 57. 15. *Мончаловський О.* Письма П. А. Кулиша, относящиеся к времени и цели его пребывания во Львове // Научно-літературний збірник. Львов, 1904. Т. 3. Кн. 2. 16. *Мончаловський О. П. А.* Кулиш // Беседа. 1897. № 4. 17. *Нахлік Є.* «Польсько-українські зближення» молодого Пантелеймона Куліша // Пробл. слов'янознавства. Львів, 1994. Вип. 46. 18. *Павлик М.* Куліш та Крашевський. Причинок до історії польсько-українських відносин // Народ. 1892. № 20—21. 19. *Пулюй І.* Нові і перемінні звізди. Відень, 1905. 20. Руська дівоча бурса // Діло. 1881. № 61. 21. Центральний державний історичний архів у м. Львові, ф. 382. 22. *Шевелів Б.* Звільнення П. Куліша з підданства Росії // Україна. 1928. Кн. 1. С. 126—134. 23. *Шурат В.* До історії останнього побуту П. Куліша у Львові // Зоря. 1897. 24. *Dziennik Polski.* 1882. 25. *Gazeta Narodowa.* 1882. 26. *J. Kulisz // Gazeta Narodowa.* 1882. N 55. 27. *Kieniewicz S. Adam Sapieha (1828—1903).* Lwów, 1939. 28. *Kulisch P.* Die Vergewaltigung der Basilianer in Galicien durch Jesuiten. Wien, 1882. 29. *Reforma.* 1882. N 83—85, 87.

П. Куліш: ЛІТЕРАТУРНИЙ УНІВЕРСАЛ

У додатку публікується досі невідомий твір П. Куліша «Літературний універсал». Документ знаходиться серед паперів редактора галицьких москвофільських видань Йосипа Маркова у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (ф. 168, спр. 192, арк. 1—8). Це копія (переклад?), хто і з чого її виконав — встановити не вдалося. Документ не датовано. Написано і виправлено чорнилом. Листки заповнені текстом лише з одного боку. Мова документа — російська зі значними вкрапленнями українізмів. Зроблені рукою Й. Маркова виправлення враховані у публікації. В квадратних дужках відтворено первісний варіант тексту. Друкується згідно з вимогами сучасного російського правопису.

Впевнено стверджувати, що опублікований нижче документ — це дійсно копія «Літературного універсалу» П. Куліша (чи його уривка), автор не береться. Очевидно, що сумніви щодо його автентичності повністю зникнуть лише після відшукування оригіналу.

[garen Ver. uiber

И. Марков] *

ПОЛИТИЧЕСКОЕ КРЕДО П. А. КУЛИША

Узнал я от людей, — говорит г. [г-н — виправлення автора копії] П. А. Кулиш в «Литературном Универсале», — що наши украинцы недовольны из моей службы в Варшаве для того [потому], що под прапором низшей культуры причиняюь к подавлению о много выше стоящей польской культуры. Нехай [пусть] же теперь узнают, що прежде, чем я отправился [я] в Варшаву, сообщено мне проект милютинской реформы Привислянского края [Королевства Польского], напечатанный секретно только для немногих.

В том проекте сказано [между другим сказано] между прочим, що католическое духовенство выискует польский патриотизм в свою пользу по поводу темноты мас, и що нам следует [...] ** освободити «дурноту» и от [из-под] губительного влияния. То такой прелестный идеал культурной работы, що всякая [каждая] живая душа летела бы к нему на орлиных крыльях.

Додержали ли мы веру в наше [свое] святое дело? Или вернейшие вопросивши [вопросили]: позволил [соизволил] ли нам [на то — закреслено автором копії] собирательный ум «царских сатрапов» [щобы мы — закреслено автором копії] делати [делали] то, що было задумано, а не то, о чом (чем) нам и не снилось.

Не пишу истории, сообщу только два факты:

1) Милютин *** скричали «московские» консерватисты «революционером», и вымучивши его над силы в несколькоколетней борьбе, довели до паралижа. О [тем — закреслено автором копії] том все знают, но мало кому известный [известен] следующий факт;

2) между паперами [бумагами] — спарализованого Милютин найдено мою секретную реляцию о [об] устранении слепого бюрократизма. Вследствие существования той реляции был я принужден оставити мою посаду [мой пост] в Варшаве и удалитись за границу.

Следует [надо] знати, що в затруднительных случаях Милютин [только] тем только имел верх над петербургскими [столичными] и варшавскими своими опонентами, що присылал нечаянно в Варшаву «наивысшие повеления», а я и князь Черкасский ****, по взаимном секретном договоре, давали [мы — закреслено автором копії] ему мотивы [мотиво] для таких поведений, которые развязывали [развязывали] и нам самим руки.

Такою-то комедию играли мы в Варшаве. Делали мы то, чого мы сами стыдались [встыдались], ожидая [ожидаючи] лучшей [лучшего в] будущности, однако мы не могли [мы] ничего дождатись. [Но — вставка И. Маркова] що же, когда то

уже так «московская» печь печет? Печет же она так не только на погибель обом [обеим] [(?) — так у текстi] Украинам, но также на погибель самой «Московщине».

Я [уже] благодарю [благодарен] судьбе за то, що был [я] принужден [приневолен] играти комедию с варшавскими самодержавцами. Тою «тернистою» дорогою приобрел я себе понятие, що доброго, а що злого хранится в том самодержавии, которое, казалось бы, сосредоточается [сосредоточивается] в России в одном [одной] только высоком и священном лице монарха.

Не был я ворогом монархизма, яко принципа, так само, як [и — вставка И. Маркова] не был [я] ворогом аристократизма, даже в такой низко-культурной державе, як российская империя.

Не помня [памятая] на мои личные оскорбления, нанесенные мне представителями и узурпаторами самодержавия в Варшаве, плакал [имел] я самую большую симпатию к некоторым царям древней монархии, не меньше каждого благородного «москаля». За их умную отвагу простил я им целое их варварство. Не [винил — закреслено автором копiи] обвинял [т — закреслено автором копiи] я их за грехи тех людей, которые их склоняют к нечестивым делам. Отлучал я работу самого монарха от работы тех, що служили ему и делая биланс [а балансуя] [доброе — закреслено автором копiи] злого [злое] с добрым, имел я намерение написать такую «историю воссоединения Руси», которая бы в самом акте воссоединения [изн — закреслено автором копiи] указовала на ее раздвоение, может быти даже вечное.

* * *

[Заявление мое — закреслено автором копiи]. Напечатавши два томы «Истории воссоединения Руси», я еще раз просил [я] о позволение на издательство журнала, уже не по-украински, но по-московски, указуя [указывая] на свои исторические труды, яко на гарантию [поруку], що не имею намерения возмущати людей и що не переверну тысячелетнего [тысячелетнего] царства «до горы ногами», пишучи [впрочем — вставка И. Маркова] под надзором цензуры. Не позволено [однако — вставка И. Маркова] издавати [выдавати] мне и такого журнала, к тому еще и по-грубиянски не позволено... А кроме того, запрещено употреблять мою [моей] украинскую [украинской] правопись [правописи], а мои давнии украинские сочинения, которые начали опять киевские книгопродавцы издавати, цензура не пустила [во — закреслено автором копiи] в свет Божий.

Издавши по истечении [перед] года [год] в Москве третий том «Истории воссоединения Руси» и первый том «Материалов», относящихся к той же истории, узнал я, що [мою — вставка И. Маркова] выпечатанную в Петербурге книжку [мою] «Хуторная философия и отвлеченная от света поэзия» конфисковано [сконфисковано] и мимо усердных стараний моих друзей (а выпечатано ю [её] коштом автора в 3000 экз.) цензура не пропустила.

Тогда увидел [...] я, що трудно [...] мне называти «москаля» дядьком [мне — закреплено автором копиї] ибо он сгягает мне в карман. Начал я тогда тихцем думати над тем, яким бы то способом «выгребтись» со своего хуторного коша на территорию [территорию] культурную, и затем [...] основал я себе новый кош во Львове. Нехай [пусть] по мне узнают Катковцы, як тяжко погасити живого духа, если он сам не погаснет перед слепую силою непамяти.

Двадцать лет лежало облогом то [тое] поле, которое мы некогда с Шевченком и другими нашими друзьями [добре] поорали. Ни один [Отже никто] из [з] тех, що [который] ходят в Катковский конфессионал, не сумел [умел] [поле — вставка И. Маркова] так сорати, а хотя и сорал по «московски», то вместо хлеба родится [...] у них самая лишь «дурійка».

В свое время [Некогда] [завезвал я был до «Хаты» и] при-манил я был до «Хаты» и до «Основы» хороших «силачів» отечественного слова. В [имею в] Бозе надежда [надежду], що и тепер живыи души пригорнутя ко мне, ибо ту [тую] первую украинскую типографию, которую в городе приклонного [прихильного] нам Пушкина не позволено именовати «украинскою» и едва позволено [её] называти-то [называти] моим именем, переносу на карпатское Подгорье, в [до] славної [так у тексті] днестрянскую [днестрянской] Украину [Украины], которая спасла свою народность среди [серед] бурных [бурхливых] политических веяний [выров] и сим «Литературным Универсалом» сообщаем целому миру: що из украинской типографии Кулиша выходити будет сперва литературно-политическая газета «Хутор», а когда украинская щербатая доля засияет [засеяет] счастьем, то и литературно-политический журнал «Нова Основа».

Первым нашим делом будет: старатись о чистоту и красоту украинского языка; [gazet — И. Марков] по-вторых [Во-вторых, з абзацу]: образовати язык научный для употребления в народных, средних и высших учебных заведениях, а заразом [вместе] для судовой трибуны и церковной амвоны; во-третьих [Во-третьих, з абзацу]: пояснити наше политическое положение среди народов той будущности [будучности], якую безсторонная

культура приготує Європу; во-четвертых [Во-четвертых, з абзацу] нахилити встревоженні завзятими доктринами уми до того принципа, що природа людського [только — закреслено автором копії] духа посилюється не шляхом [дорогою] негатиції, а шляхом безперервного зростання і розвитку [розвитку]; в-п'ятих: з'єднати роз'єднаних до народного і суспільного компромісу, на основі прогресу.

Усі ці точки гуманітарної [(?) — так у тексті] старанності до своєї народності мають виключальної [виключальну] задачі [задачу] виховати [виховувати] умовно таких людей серед інтелігенції [інтелігенцією], до яких були б вірними слугами своєї батьківщини. Живе нахилиється до живого, мертво залишиться мертвою. Така наша віра і надія. А ви, земляки-друзі, знайте, що той [той] «Літературний Універсал» іменованого в третьому відділенні гетьмана писався в низькій хуторній хаті під широко розкинутим містом Льва Даниловича, і що цими останніми словами не прошу вас про милість, а наказую вам, що всі ваші скарги і прохання викладайте своєму батьківщині!

* Відчитання приблизне. Можливо, має бути „garen, berathen, uiberlegen“, що в перекладі з німецької означало б «удосконалити, порадитися, продумати». Ця нотатка і заголовок «Політичне кредо П. А. Кулиша» закреслено олівцем.

** Тут і далі першочинний варіант відчитати не вдалося.

*** Микола Мільотін — у 1866—1867 рр. шеф канцелярії у справах Царства Польського.

**** Князь Володимир Черкаський — директор урядової комісії внутрішніх і духовних справ Царства Польського, в якій П. Кулиш служив у 1864—1867 рр.

Стаття надійшла до редколегії 10.02.95.

Анатолій КРУГЛАШОВ,
Чернівецький університет

ДРАГОМАНОВСЬКА ВЕРСІЯ ІДЕЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ВЗАЄМНОСТІ

Слов'янська ідея була надзвичайно важливим чинником серед духовних орієнтирів української інтелігенції ХІХ ст. Її сприйняття та осмислення, ті чи інші інтерпретації суттєво

© Круглашов Анатолій, 1996

позначилися на становленні політичних поглядів кількох поколінь українських вчених, письменників і громадських діячів: від учасників масонських лож, через декабристів-українців, Кирило-Мефодіївське братство аж до діяльності «академічних товариств» української студентської молоді у Відні, Львові, Чернівцях на порозі ХХ ст. Значну роль в осмисленні та модернізації ідеї всеслов'янської взаємності, у спробах адаптувати її до нових умов національно-визвольної боротьби в Україні відіграла творчість М. Драгоманова. Без перебільшення, М. Драгоманов був найвизначнішим серед тих вітчизняних мислителів, які запропонували своєрідну політичну версію ідеї слов'янської взаємності, зробили вагомий внесок у трансформацію цієї ідеї спершу на складову нової національної визвольної ідеології, а далі сприяли перетворенню її на явище передусім історіографічне.

У становленні світогляду М. Драгоманова слов'янська ідея посідала чільне місце. Він не переставав до кінця життя повторювати: «Коли я претендую на що-небудь, то лишень на те, щоб проповідувати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих доходили в 40-ві роки славні братчики Кирило-Мефодіївські і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів в наші молоді часи...» [17, с. 105]. Саме вищезгадані «братчики» сформулювали теоретичні засади здобуття Україною власної державності в Слов'янському і активно пропагували версію українського демократичного і федеративного панславізму. М. Драгоманов справді певний час стояв на саме таких позиціях, хоча його політична спадщина загалом вийшла далеко за межі, окреслені попередниками — старшим поколінням 40—50-х років ХІХ ст.

У ранніх працях М. Драгоманова, присвячених слов'янській проблематиці, бачимо його інтерес до інтерпретації слов'янських сюжетів з точки зору тогочасних українських інтересів, як їх розумів Драгоманов з односторонніми. На Балканах визривала серйозна політична криза, що мала привести до важливих геополітичних наслідків. На цьому тлі активізувалася панславістська діяльність в Росії, слов'янська тема набула популярності в західноєвропейській журналістиці. Не залишився осторонь і Драгоманов. Він публікував численні статті в київських, петербурзьких і львівських виданнях, висловлюючи свої погляди на діяльність «слов'янських комітетів» у Росії, слов'янську політику Петербурга та Відня, на те, за що борються слов'яни і якої саме допомоги щирих прихильників потребують. Драгоманов полемізував з московськими слов'янофілами, закидаючи їм відсутність розуміння змісту та спрямованості боротьби слов'ян проти своїх гнобителів, розвінчував лицемірство царату та його апологетів, намагався мобілізувати як українську, так і росій-

ську громадськість на боротьбу за «справжнє визволення» слов'ян. Вже у «Санкт-Петербурзьких Ведомостях» Драгоманов заявляв надмірно старанним слов'янолюбцям: «Нехай словак, хорват, болгарин усвідомить себе словаком, хорватом, болгариним, а потім вже усвідомить себе й слов'янином» [16, с. 2].

Молодому Драгоманову «Слов'янська тема» давала змогу сформулювати українські прагнення, показати справжнє місце народу у слов'янському світі, довести його особливу роль як одного з важливих чинників в історичній боротьбі слов'ян проти загарбників. Тим самим публіцист і вчений прагнув пробудити українські національні почуття, гордість за свій народ, його минуле, а відтак і відновити надію на краще майбутнє. Це майбутнє Драгоманов розглядав у контексті демократичного переустрою Російської держави на засадах створення федеративного союзу, насамперед слов'янських її народів: українців, білорусів, росіян, поляків.

Російсько-турецька війна видавалася Драгоманову тим «слухним часом» для української національної справи, коли можна реалізувати ті автономістично-федеративні плани, які він активно пропагував. Він згадував цей час у «Автобіографії»: «Сербсько-болгарський рух, а потім війна з Турцією дали мені, само собою, зручну нагоду для проведення ліберально-федеральних ідей на російській мові» [2, с. 11]. Драгоманову здавалось, що нарешті стануться радикальні зміни не тільки на політичній карті Балкан, а й у самій Росії, і демократичні сили здобудуть перемогу над ворогами південного слов'янства — «турками константинопольськими» і над гнобителями слов'ян — підлеглих Російської імперії, котрою правлять «турки петербурзькі». Він переконував, що українці не повинні прогавити цю прекрасну нагоду, а тому, використовуючи слов'янофільські почуття широкої громадськості Росії, треба вести справу до того, щоб саме за українцями було не останнє слово у цій величній боротьбі. Драгоманов закликав з Женеві: «Українці мусять виступити зі своїм словом і працею в Слов'янщині в усякому ділі, яке потрібно слов'янам, од академій і кабінету, до ремесла і поля, до кровавої війни й повстання за волю і землю слов'янського люду» [14, с. 545]. Правда, навіть на цій емоційній хвилі всеслов'янського покликання співвітчизників, котре Драгоманов вважав вкрай важливим, він уточнював: «Звісно, в Україні не можуть поставити діла слов'янські попереду своїх, ні навіть нарівні з ними» [14, с. 545]. Отже, і в момент найбільшого теоретичного (чи лише публіцистичного?) захоплення Драгоманова ідеями слов'янської взаємності він залишився не лише українцем, а й тим речником української справи, який розглядав потенціал слов'янської ідеї, співчуття їй серед земляків як реаль-

ну мобілізуючу силу для задоволення національних потреб України, для розв'язання її власних проблем, передусім досягнення політичної свободи. Правда, надіям Драгоманова, котрі в нього з'явилися під час російсько-турецької війни, не судилося збутися. «Україноцентризм» сприйняття її результатів знайшов переконливе відображення навіть у тому, як М. Драгоманов оцінював результати Сан-Стефанського миру та Берлінського конгресу. Коментуючи їх, він проводив прямі аналогії з Андрусівським миром, що юридично затвердив трагічний для нашої історії поділ України на Лівобережжя.

Незважаючи на певне розчарування в потужності слов'янської ідеї наприкінці 70-х років, М. Драгоманов не одразу відійшов від спроб започаткувати широкий всеслов'янський рух, де б українці відігравали роль посередників між східними, західними і південними слов'янами. Територіальним осередком такого «посередництва» він бачив українську Галичину [8, с. 212; 11, с. 392]. Першим кроком до альтернативного російському панславізму (з його московфільськими варіаціями серед українців, чехів тощо), «реального панславізму» [3, с. 35] він вважав створення всеслов'янської радикальної демократично-федеративної партії [5, с. 10]. Очевидно, що започаткування такої партії та підготовка гурту земляків до участі в ній не могла обійтися без всеслов'янського політичного органу. Якщо для українських потреб в Женеві мала виходити «Громада», то для слов'янських аспірацій Драгоманов планував видавати «Слов'янську Громаду» [10, с. 96, 98]. Про цей план він досить широко заявив з Женеві, закликаючи тих, хто поділяє його думки серед українців і слов'ян, взяти участь у здійсненні проекту.

Але цей драгомановський задум залишився нездійсненим. М. Грушевський, згадуючи цей епізод, зазначив: «Не знаю, на чим розбився проект (видання «Слов'янської Громади». — А. К.), найскорше, мабуть, на фінансовим питанню, бо всеслов'янських інтересів Драгоманов не стратив» [1, с. 60]. Проти цього припущення немає заперечень. Справді, М. Драгоманов не зрікається всеслов'янських інтересів і продовжує так чи інакше тлумачити слов'янську ідею, висловлюючись на користь її поєднання з інтересами українського визвольного руху. Якщо ж ми згадаємо, що головним джерелом фінансової підтримки друкарської діяльності Драгоманова у Женеві була саме «Стара Громада», то, мабуть, ідея видання «Слов'янської Громади» не зустріла ні схвалення, ні відповідного матеріального забезпечення з Києва, а тому мусила залишитися нереалізованою.

На початку 80-х років Драгоманов захоплюється не пошуками місця України в абстрактному «Слов'янському союзі», а намагається знайти відповіді на пекучі питання взаємин українців,

передусім політичних діячів України, з двома найбільшими сусідніми слов'янським народами, які надто багато впливали і продовжували впливати на життя українців. Так з'являються «Историческая Польша...», а ще раніше — «Пропавший час». Обидві праці переконливо з'ясовували, наскільки минуле і сьогодення дозволяє українцям вибудовувати «Слов'янський союз» з поляками і росіянами на ґрунті тих відносин і тих ідейних орієнтирів, котрими характеризувалися польсько-українські та російсько-українські стосунки. Очевидно, вирок історії був не на користь надмірного плекання слов'янської ідеї, беззастережного захоплення ідеалом слов'янської солідарності. Рожеве світло всеслов'янської ідеї розчинялось у кривавому вихорі минулщини: давньої і зовсім свіжої. Це підштовхнуло Драгоманова до певної ревізії своїх уявлень щодо слов'янської ідеї.

Тому Драгоманов закликав українську інтелігенцію: «...Ті з письменних людей на Україні, котрі зрікаються української породи й мови для польської й московської, а надто коли вони прихильники вільніших і правдивіших порядків, — роблять не тільки велику кривду українським мужикам, а й велику шкоду зросту тих порядків по всьому світу і навіть чинять нерозсудливо для самих себе. Коли б вони просто повернулись до української породи й мови, то могли б дуже скоро погодитись з українським мужицтвом і допомогти йому впорядкуватись до боротьби, щоб заложити на своїй землі вільні державні, громадські й господарські порядки і вільну наукову освіту» [9, с. 124]. Тобто, не голослівні ідеали всеслов'янського братерства, а конкретна праця для добра і волі власного народу, передусім селянства, намагання повернути інтелігенцію до праці серед рідного народу, а не серед кабінетних химер — ось основний зміст творів Драгоманова пізнішого періоду його життя.

Водночас він розумів, що здобути політичну волю, забезпечити культурний поступ українців неможливо без зміни, зламу тих державних порядків, у яких існувала Україна протягом усього ХІХ ст. Ці завдання були нездійсненними без порозуміння з сусідніми народами як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях. Цей контекст української національно-визвольної політичної платформи з прогресивними, демократичними силами серед сусідніх народів. Він підсумовував цю потребу, зауважуючи: «Таким чином ми підходимо до необхідності розробити широку федеральну програму, що була б незалежною ні від яких «історичних» переказів і державних претензій, програм, цілком гідну визвольних ідей новітнього часу і здатну насправді задовольнити інтереси усіх племен Східної Європи» [7, с. 105]. Розробка такої програми логічно виводила Драгоманова за межі старих схем «слов'янської єдності», спонукала його

відійти від ідеї етнічної та історичної спорідненості слов'ян до пошуку і спроб гармонізації реальних, діючих тепер, а не колись, інтересів народів, які живуть у спільному для них східно-європейському регіоні. Змальовуючи становище слов'янських народів, вчений доходить висновку: таке становище і такі ж особливості можна знайти й у неслов'янських народів на Сході Європи, а тому «замість спеціально-слов'янської федерації вартувало б утворити більш широку східноєвропейську федерацію» [7, с. 250; 13, с. 217]. Початком її, на думку Драгоманова, могла б стати асоціація соціалістів-федералістів цього регіону.

Але намагання Драгоманова створити таку організацію довели йому, що така спілка або неможлива, або передчасна. Тому в останній період життя Драгоманов зосереджується на пропаганді та організації партійного руху не серед слов'янських і неслов'янських народів Європи, а в Україні, там насамперед, не для цього вже існували достатні суспільно-політичні умови — в Галичині та Буковині. За цими клопатами він час від часу згадує й про слов'янську проблему. Зокрема, він намагається нагадати слов'янським діячам про потребу консолідації їхніх зусиль перед загрозою «Германства на Сході та Московщини на Заході» [6, с. 494, 496, 499]. Передчуваючи посилення імперіалістичного протистояння між Росією та Німеччиною, розуміючи світові масштаби такого майбутнього військового протистояння, Драгоманов радить всім прогресивним діячам слов'янських народів об'єднати зусилля, щоби їх народи не були іграшкою у великій політичній грі, зокрема, пропагує польсько-українську співпрацю в Галичині [6, с. 510]. Але слушні ідеї Драгоманова і в цьому випадку залишаються без серйозних наслідків (хоча окремі спроби порозуміння за його ініціативою все ж таки мали місце).

Наприкінці свого життя Драгоманов намагався вплинути на зміни в Австрії та Росії таким чином, щоб ці зміни «змушували кожне слов'янське плем'я займатися своїми справами вдома, не розважаючися ні надіями на допомогу ззовні, ні спробами благодійництва за кордоном» [4, с. 486]. Скепсис Драгоманова щодо дієздатності слов'янської солідарності у міжнародних справах, зокрема, як ресурсу для розв'язання «українського питання», був виправданим. Його поділяла молодь українських організацій, котра прислухалася до голосу Драгоманова і сприймала його думку як високий теоретичний авторитет. Але для самого Драгоманова слов'янська ідея і наприкінці життя залишалася чимось більшим, ніж політична схема, ніж певний орієнтир, малопридатний для того, щоб з ним узгоджувати новий курс українського руху. Ось чому він не залишався байдужим до політичних подій у слов'янських краях, переймаючись невдачами

або прорахунками слов'янських діячів. Наприклад, його непокоїли найвні сподівання нової генерації політиків Болгарії, Чехії на допомогу Росії або Австро-Угорщини. Зокрема він писав М. Павлику: «Чи се вже така доля, що дурних слов'ян хоч сторків держи у конституціях, а їх усе потягне або до московського кнута, або до нігілізму, або до того і другого укупі» [15, с. 37].

Вже згадувалось, що взірцем власної політичної діяльності Драгоманов вважав ту програму, яку створили кирило-мефодіївські братчики, хоч і враховував ті зміни, які відбулися в Україні у 70—80-х роках ХІХ ст. До цих оцінок Драгоманова варто повернутися тому, що через його ставлення до спадщини братчиків, передусім М. Костомарова, можемо побачити і зміни світогляду самого Драгоманова, зокрема щодо ідеї слов'янської солідарності. Оцінюючи програму М. Костомарова як «дуже ідеалістичну» [12, с. 412], Драгоманов все ж таки не міг позбутися чару цього справді захоплюючого ідеалізму. Він писав: «А тим часом основні думки Костомаровської програми 1847 р., а власне думка реформи всієї Росії на підставі автономії країв і на ліберально-демократичному принципі, а також думка про солідарність, коли не союз всіх слов'ян, з захороною індивідуальності кожної слов'янської національності, — могли добре приспособитись і к реальним обставинам Росії, Австрії і Балканських земель навіть без кінцевого державного панславізму, звісно, непрактичного по крайній мірі тепер, на теперішню добу, і могли б дати українцям досить видну політичну ролю в великих історичних подіях останнього і майбутнього часу» [12, с. 412—413].

Завершуючи аналіз розвитку драгомановської версії слов'янської ідеї, підкреслимо, що в його творчості ідея слов'янської взаємності посідала досить помітне місце. З ранніх творів М. Драгоманов звертав увагу українців на можливість співпраці прогресивних діячів слов'янських народів задля досягнення спільних цілей, насамперед — політичної волі, національної свободи. Ми лише побіжно згадали сюжети, пов'язані з постійною боротьбою М. Драгоманова з політичним москвофільством або (меншою мірою) австрославізмом. Вони заслуговують спеціальної уваги. Не зачіпали ми й критичного ставлення Драгоманова до тогочасних політичних версій слов'янської ідеї, тобто аспекти драгомановської історіографії слов'янської ідеї. Важливіше було показати, що у розвитку ідеї слов'янської взаємності М. Драгоманов підтримував кращі традиції попередників і намагався використати їх як приклад для українського національно-визвольного руху. Він невтомно намагався відшукати природних союзників українській справі як таких, що потребу-

вала сприятливого міжнародного оточення, залучаючи до підтримки українських визвольних змагань співчутливі їм сили «Слов'янщини». Багатьом ідеям і проектам Драгоманова не судилося збутися: плану видання «Слов'янської Громади», надіям на створення всеслов'янської радикальної партії, східноєвропейської асоціації політичних діячів тощо. Життя й запити українства спрямовували М. Драгоманова до пошуку нових формулювань політичних завдань для боротьби за Україну, в тому числі й в стосунках з представниками інших слов'янських народів. Йому довелося не стільки стверджувати дух слов'янського єднання, на який так покладалися політичні попередники, скільки виборювати права України в нелегкій політичній, зокрема теоретичній, боротьбі з офіційними версіями панславізму, панрусизму та інших теорій, що мали відчутний вплив і на сучасну йому національну інтелігенцію. Тому боротьба з «історичними» претензіями Варшави та Москви, інспіраціями Відня і Петербурга привертала увагу М. Драгоманова значно більше, ніж роздуми про ті чи інші схеми політичного майбутнього слов'янських народів.

Звертаючись до слов'янської проблематики, шукаючи шляхів використання духовного потенціалу слов'янської ідеї на ґрунті українських прагнень, М. Драгоманов загалом залишився вірним пріоритетам, котрі визначив для себе: передусім боротьба за інтереси України, боротьба за інтереси інших слов'янських народів. Драгомановська версія ідеї слов'янської взаємності зазнала суттєвих змін: від поборювання «офіційного панславізму» й протиставлення йому демократично-федеративного панславізму М. Костомарова та його однодумців до пошуку засобів для міжнародної діяльності українців на регіональній, а не етнічній слов'янській основі. Врешті-решт саме Драгоманов чітко визначив пріоритетність боротьби за реальні національні інтереси над загальними теоретичними спекуляціями з приводу ідеї слов'янської взаємності. Національна, а не всеслов'янська ідея стала загальним підсумком теоретичних пошуків М. Драгоманова. Він був останнім провідним діячем України, який серйозно цікавився і намагався адаптувати слов'янську взаємність до потреб українства, і першим діячем України, що визнав минуність цієї слов'янської ідеї для українського руху, на черзі історичних завдань якого поставала боротьба за інтереси рідної землі, українського народу. В цій боротьбі всеслов'янська риторика виглядала політичним анахронізмом і, в кращому разі, романтичною тугою за можливістю слов'янського братерства. Ця «ностальгія» була близька Драгоманову ледь не до кінця життя, але далі листування такі роздуми Драгоманов не поширював, бо розумів їх вартість.

Насамкінець зазначимо, що М. Драгоманов не тільки теоретично опрацював і критично розвинув слов'янську ідею в «арсеналі» української політичної думки, а й намагався на практиці використати кожен можливість здобути прихильність політичних діячів слов'янських народів до України, причому не на основі «панславістських» чи неославістських концепцій, а через пошук геополітичних інтересів, спільних українцям та іншим слов'янським народам.

Наступне покоління національних діячів, добре розуміючи необхідність орієнтуватися на власні сили (про яку постійно писав і Драгоманов) або шукаючи спільників Україні серед «ворогів її ворогів», схилилося до вкрай негативної оцінки спільних слов'янських політичних акцій, тим самим штовхаючи український рух до морально-політичної ізоляції на теренах Східної Європи, серед інших, вагоміших причин це трагічно позначилося на долі українських визвольних змагань 1917—1920 рр.

1. *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. Відень, 1922. 2. *Драгоманов М.* Автобіографія, К., 1917. 3. *Драгоманов М.* Внутреннее рабство и война за освобождение. Женева, 1877. 4. *Драгоманов М.* Всеобщее голосование и русины в Австрии // Политические сочинения / Под ред. проф. Гревса И. М. и Кистяковского Б. А. М., 1908. Т. 1. 5. *Драгоманов М.* Выиграши последней войны. Женева, 1878. 6. *Драгоманов М.* Германство на Востоке и московщина на Западе // Собрание политических сочинений М. Драгоманова. Париж, 1905. 7. *Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия, Женева, 1882. 8. *Драгоманов М.* Література російська, великоруська, українська і галицька // Літературно-публіцистичні праці. К., 1970. Т. 1. 9. *Драгоманов М.* Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). Женева, 1881. 10. *Драгоманов М.* Передне слово до «Громади» // Громада. 1878. 11. *Драгоманов М.* По вопросу о малорусской литературе // Літературно-публіцистичні праці. К., 1970. Т. 1. 12. *Драгоманов М.* Програма Костомарова з 1848 р. // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. Львів, 1908. 13. *Драгоманов М.* Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом // Вибрані твори. Прага, 1937. Т. 1. 14. *Драгоманов М.* Центр і окраїни // Громада (Женева). 1878. № 2. 15. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1894—1896). Чернівці, 1911. 16. Санкт-Петербургские Ведомости. 1868. № 105. 17. Ювілей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова. Львів, 1894.

Стаття надійшла до редколегії 10.02.95

Михайло ШВАГУЛЯК,
Інститут українознавства НАН України

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА КОНФРОНТАЦІЯ НА ЗЛАМІ 20—30-х РОКІВ ХХ ст.: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ

На межі десятиліть у взаєминах українців і поляків, що являли одну з домінант суспільного життя у міжвоєнній Польщі, склалася кризова ситуація. Перехід уряду до методів «твердої руки» в Галичині супроти українства, приводом для якого послужила саботажна кампанія українського націоналістичного підпілля, активізація протиукраїнських акцій польських шовіністичних організацій, політичні колізії виборчої кампанії до вищих законодавчих органів Польщі восени 1930 р., винесення українсько-польських протиріч на міжнародний форум — все це надало цим відносинам конфронтаційного характеру. Вперше з часу рішення конференції послів Антанти, яке визнало Східну Галичину за Польщею (березень 1923 р.), українське питання в державі настільки загострилось. Суспільно-політична криза в краї тривала до початку 1932 р. Її підсумки підбила Рада Ліги Націй на засіданні в січні 1932 р. Проте наслідки польсько-українського протистояння 1930—1931 рр. заповідалися на довшу перспективу. Наведення властями порядку в Галичині * мало лише позірний характер. Вуглики невдоволення та ворожнечі продовжували жевріти обабіч лінії національного поділу, загрожуючи вибухом нової конфронтації. Трагічний поворот у взаєминах обох народів під час Другої світової війни сягав своїм корінням у недалекі 20—30-ті роки.

Драматична історія українсько-польських відносин привертала і продовжує привертати увагу дослідників. Нині можна чітко окреслити основні аспекти порушеної тут проблеми та підбити підсумок її вивчення.

Звичайно, у підході до аналізу та висвітлення подій існують розбіжності як між обома національними історіографіями, так і всередині кожної з них. Виразно простежуються вони в українській історичній науці, що зумовлено тим поділом, котрий склався після 1917 р. Ідеологічні стереотипи панували в дослідницькій праці вчених Української РСР і вкрай обмежували по-

* На нараді, що відбулася 29 квітня 1931 р. у Бельведері, Ю. Пілсудський із задоволенням констатував, що внутрішні відносини в Польщі «знали величезного поліпшення і Польща є єдиною державою, яка в теперішній момент посідає урегульовані внутрішні стосунки...» [17, с. 607].
© Швагуляк Михайло, 1996

Шук істини. Наприкінці 80-х років стало очевидним, що історична наука у материковій Україні переживає методологічну, концептуальну й навіть фактологічну кризу. Однією з ознак кризи є, зокрема, брак соціальної історії Західної України. Дотеперішні дослідження в цій ділянці, що ґрунтувалися на марксистському вченні про класову боротьбу, не давали змоги відтворити дійсну картину минулого. Це стосується передусім складних колізій суспільного життя на західноукраїнських землях у міжвоєнний час. У висліді склалося так, що багатий джерельний матеріал з історії польсько-української конфронтації 1930—1931 рр. виявився значною мірою поза увагою дослідників. Ми нині відчуваємо брак спеціальних синтетичних праць з проблеми. Щоправда, останнім часом спостерігається певне пожвавлення інтересу до неї. Згадаємо, наприклад, нашу працю, у якій зроблено спробу подати узагальнений опис суспільно-політичної кризи в Галичині в означений період [9]. Йдеться, зрозуміло, про перші розвідки на цю тему.

У дещо кращому становищі щодо можливостей об'єктивного висвітлення нашої минувшини опинилися вчені з українського зарубіжжя. Але й тут здобутки в науковому опануванні проблеми не є значними. Згадаємо спеціальну статтю В. Мудрого в «Енциклопедії українознавства» [3, т. 5, с. 1064—1065] і книгу П. Мірчука з історії ОУН [6], у якій подіям, що становлять предмет нашого нинішнього зацікавлення, присвячені окремі параграфи, хоча партійно-політична заангажованість авторів не могла не позначитися на оцінках ними історичних фактів та політичних сил.

Цілком закономірним є інтерес польських науковців до історії польсько-українського протистояння на зламі 20—30-х років. За повоєнний час, передусім з кінця 60-х років, з'явилася низка публікацій, що заторкують її різні сторони або дають загальний нарис тих подій. Осібно назвемо статтю А. Земби, яка є першою в польській історіографії працею, присвяченою порушуваній тут проблемі, хоча стосується її маргінесу [21]. Політичні колізії минулого, звичайно, наклали відбиток на методологічні підходи авторів. Прикладом тенденційності у висвітленні подій може служити книга еміграційного вченого В. Побуг-Маліновського з найновішої історії Польщі [14].

Загалом можна говорити про наявність значної кількості досліджень, в яких йдеться про розвиток ситуації в ділянці польсько-українських відносин на зламі 20—30-х років загалом або розглядаються окремі аспекти проблеми. Свою увагу науковці спрямовують передусім на такі питання: джерела і причини загострення цих взаємин; українська саботажна акція, її місце і роль в українсько-польській конфронтації; польська

урядова «пацифікація», її цілі та характер; позиція українських політичних середовищ супроти нового курсу Варшави; події в Галичині та українська світова громадськість; зарубіжний політикум щодо загострення польсько-українських взаємин.

Розглядаючи процес виникнення та перебігу суспільно-політичної кризи, дослідники неминуче стають перед питанням про її витоки. При цьому деякі з них схильні шукати їх лише в подіях, що безпосередньо передували спалахові польсько-української конфронтації або послужили початком цієї конфронтації, акцентуючи головну увагу на політичному становищі та практичній діяльності українських угруповань, зокрема УВО—ОУН. Згаданий вже В. Побуг-Маліновський вбачає основне джерело неспокою в державі в надто широких постулатах національних меншин та їх безкомпромісній поставі. Цю гостроту позиції українського політичного представництва супроти держави він приписує значною мірою зовнішнім інспіраціям Берліна, Москви і Праги. І лише на останньому місці в ієрархії факторів, що спричинилися до загострення польсько-українського антагонізму, національна політика правлячого режиму. Для цієї політики, на думку автора, характерні вичікувальна, бездіяльна постава уряду, нескординовані дії адміністративних властей різних шаблів, які постійно перебували під тиском націоналістичної правниці [14, с. 721—722].

Таку точку зору спростовують інші польські та українські автори. Є. Томашевський погоджується з думкою, що активізація націоналістичних течій серед національних меншин становила небезпеку для польської держави. Але визнає, що той націоналізм мав оборонний характер супроти загрози з боку держави та різних націоналістичних організацій панівної нації. Зважаючи роль різних чинників в ескалації напруженості на південно-східних окраїнах держави, він вбачає основне джерело цього явища в засадничих напрямках польської національної політики. Серед найістотніших прорахунків творців і керівників цієї політики Є. Томашевський називає нездатність оцінити той факт, що ідея української держави стала реальністю політичної думки та свідомості українства, котре опинилося в польській державі [18, с. 87].

Як підкреслюють автори досліджень, правлячі кола Польщі розглядали проблему національних меншин насамперед крізь призму безпеки держави, а не як політичну справу. Суть такого трактування цієї найскладнішої проблеми державного життя та його вплив на внутрішньо-політичні відносини і загальний стан держави проаналізував І. Кедрин-Рудницький у низці статей, опублікованих весною і літом 1940 р. у «Краківських вістях» і виданих потім окремою книжкою [4]. Автор наголошував, що за

двадцятиліття існування польської держави жоден уряд не спромігся опрацювати позитивну програму в національній галузі. За умов відсутності конструктивної політики щодо національних меншин та спеціального державного органу для цих справ вирішальними чинниками у цій політиці стали польські шовіністичні організації та органи безпеки. Власне вони й призвели до того, що кожний здобуток українців сприймався поляками як загроза, як «українська небезпека». «Єдина політична наука, яку польські політики витягли з революційного руху національних меншин, — підкреслював І. Кедрин-Рудницький, — були поліційні репресії та ще більший натиск усього режиму» [4, с. 137].

Такий спосіб правління сучасний український американський історик І. Лисяк-Рудницький називає режимом адміністративної сваволі [6, с. 240].

Серед причин неприхильного, а то й ворожого ставлення українців до держави та польського суспільства, як зазначається в дослідженнях українських та польських науковців, було обмеження їх національних прав у відомій Польщі. У статті С. Витвицького і С. Барана характеризуються найважливіші напрями тої політики, що мала кінцевою метою винародовлення українства: запровадження для Галичини назви «Східна Малопольща», усунення з усіх урядових установ українських написів, а української мови — з внутрішнього урядування в усіх польських державних і самоуправних установах, поступова ліквідація українського шкільництва та ін. [2, т. 2, с. 555—560]. А надто українцям обмежували доступ до державної служби під приводом того, що вони можуть бути нелояльними щодо держави [18, с. 88].

Поважним фактором погіршення взаємин українців і поляків була урядова політика на селі. Як показали у своїй книзі З. Ландау і Є. Томашевський, закони про парцеляцію та осадництво використовувалися для полонізації «східних кресів». Центральний уряд і місцеві адміністративні власті всіляко сприяли поселенню на розпарцельованих землях польських військових осадників та цивільних колоністів, що приїжджали з корінної Польщі, водночас утруднюючи українським селянам купівлю землі.

У дослідженнях порушується питання про вплив на ситуацію в Галичині великої економічної кризи кінця 20-х—початку 30-х років. Відомий польський фахівець з новітньої історії України Р. Тожецький звертає увагу на такі кризові явища, як швидка пауперизація українського населення, погіршення життєвих умов селянства та робітництва, декласування інтелігенції. За обставин, що склалися, ситуація, на думку автора, була досить

запальною, щоб ОУН не використала її для «проби сил» [19, с. 65].

До найконтroversійніших пунктів дослідницької праці над проблемою належить питання української саботажної акції в Галичині, що, згідно з офіційною версією польського уряду, спричинила різке загострення становища, змусивши власті вдатися до контрзаходів з метою наведення порядку в краю. В історичній літературі сформувалися різні точки зору на цю подію. Останнім часом окремі автори стали висловлювати навіть думку про те, що так званої другої саботажної акції українських підпільних чинників не було взагалі, її, мовляв, видумали польські урядові кола, щоб знайти привід для розгортання широкої репресивної кампанії проти українців [6, с. 58—59]. Принагідно зазначу, що подібна точка зору не є новою. Вперше її викладено на сторінках газети «Громадський голос», органу Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), невдовзі після означених випадків. Анонімний автор статті на основі порівняльного аналізу даних про кількість пожеж та їх причини в усій державі та в Галичині, зокрема у 1930 р., висловив припущення: частина підпалів майна польських власників, котрі власті кваліфікували як український саботаж, насправді була спричинена самими господарями з метою одержання відшкодування [1].

Подібні міркування мають під собою підставу: аналіз подій, до яких причетні різні, зокрема підпільні чинники, є справою досить складною. І все ж вони, гадаю, ставлять під сумнів не стільки дотеперішню версію характеру саботажної кампанії, скільки її кількісні показники.

Натомість більшість авторів розглядають саботажну акцію як реальний факт в контексті суспільно-політичної кризи 1930—1931 рр. Хоча в трактуванні цього явища дослідниками спостерігаються значні розбіжності. В. Побуг-Маліновський загалом поділяє офіційну урядову позицію в оцінці причин та характеру дій українського підпілля. Слідом за чільними постатями режиму «санації» та більшістю тодішньої польської преси він повторює тезу про поважний вплив на плани і дії УВО—ОУН зарубіжної, зокрема німецької, інспірації. Разом з тим визнає, що безкомпромісне ставлення націоналістичного проводу щодо Польщі знаходило підтримку в ширших колах української громадськості [14, с. 722].

Поділяючи у загальноконцептуальному плані іншу точку зору, Тожецький робить спробу конкретизувати погляд про взаємозв'язок підпалів та інших протипольських вчинків у Галичині з ревізіоністичними тенденціями у зовнішній політиці Німеччини. Щоправда, твердження автора про причетність німецьких

офіційних інстанцій до розв'язання широкомасштабної української акції влітку 1930 р. не підкріплюється в його книзі конкретними документальними даними [19, с. 115]. Не відповідає історичним фактам і авторська версія масового кривавого насильства українського підпілля супроти польського населення [19, с. 65].

Важливі аспекти історії саботажної акції висвітлені в книзі П. Мірчука. Автор характеризує її як протестаційний захід української націоналістичної організації, що мав на меті зааярмувати публічну опінію світу, звертаючи його увагу на протиукраїнську політику польського правлячого режиму, а водночас протидіяти польській колонізації на українських землях [7, с. 234]. Основною формою її проведення було палення польського майна. Окрім того, практикувалося зрізування телефонних і телеграфних стовпів, розгром поліційних станиць, акції проти польської організації «Strzelec». В руслі цієї ж кампанії відбувались експропріаційні напади на поштові експедиції. Грунтуючись на матеріалах української та чужинської преси, автор заторкує деякі моменти політичного курсу ОУН.

Протилежної точки зору у висвітленні означених подій дотримувалась українська марксистська історіографія. Під впливом оцінок, сформульованих в ухвалах Виконкому Комінтерну наприкінці 1930 р., автори досліджень цілком обминають питання про роль українських національно-політичних сил у суспільно-політичній кризі на межі 20—30-х років. Так, саботажна кампанія висвітлюється в цих працях як класовий революційний рух селянства і сільськогосподарських робітників, спрямований проти поміщиків, куркулів, осадників-колоністів [8, с. 468].

Загалом питання про підготовку, організацію і проведення протестаційних виступів українців влітку—восени 1930 р. досліджене ще доволі поверхнево. Бракує докладного об'єктивного аналізу політичної позиції ОУН, механізму вироблення рішення про розгортання кампанії, діяльності націоналістичних осередків на місцях і т. д.

Центральним питанням проблеми, яке досі найбільше привертало увагу науковців, є так звана «пацифікація» — урядова репресивна акція проти українського населення Галичини восени 1930 р. Хоча всі автори сходяться на тому, що «пацифікація» була безпосередньо пов'язана з українською саботажною кампанією, тобто була реакцією влади на неї, в окремих дослідженнях це взаємопов'язання подається в ширшому контексті. На думку деяких авторів, протипольські виступи українського підпілля були не так причиною, як приводом для переходу уряду до методів «твердої руки» у ставленні до української спіль-

ноти. Т. Смолінський розглядає загострення політичного курсу властей в українських районах держави як складову частину загальних заходів, спрямованих на поборювання опозиції та зміцнення авторитарної влади Ю. Пілсудського. Вдаючись до силових засобів, уряд мав насамперед на меті зламати український націоналістичний рух [16, с. 165]. Йшлося, звичайно, про придушення всіх політичних напрямів, опозиційних щодо польської держави.

Як свідчать таємні урядові документи, такий намір виношувався заздалегідь, але не було слушної нагоди для його здійснення [9, с. 607]. Спалах протипольської саботажної кампанії дав урядові зручний привід для рішучих дій на українському відтинку національної політики. За збігом обставин, як стверджують дослідники, пік українських виступів власне припав на час, коли Пілсудський прийняв рішення про розпуск сейму і готувався до розправи з польською демократичною опозицією [14, с. 726].

Розглядаючи технологію планування і підготовки широкої репресивної акції в Галичині, автори досліджень звертають увагу на провідну роль у цих процесах Пілсудського. Придушуючи анархію, партійництво і «чужинецькі агентури», Пілсудський, як підкреслює А. Хойновський, мав на увазі насамперед принципіві інтереси держави. Ними він вважав забезпечення польській мові статусу єдиної офіційної мови та зміцнення польського стану посідання у стратегічно важливих районах держави [10, с. 72]. Рішучого зламу в цих засадничих для польсько-українського суперництва справах збирався досягти маршалок, вдаючись до методів насильницького «умиротворення» української «ірреденти».

Водночас організатори «пацифікації», як вказують у своїй статті С. Витвицький і С. Баран, висували й конкретніше завдання — зірвати виборчу кампанію українських політичних партій, щоб у такий спосіб якщо не позбавити їх представництва у вищих законодавчих органах Польщі, то хоча б звести його до мінімуму [2, с. 561].

Більшість польських та українських авторів, висвітлюючи хід «пацифікації», відзначають безоглядність спеціальних поліцейних відділів у діях супроти українського населення. Часто ці дії виходили за межу закону. Таким протиправним явищем було стосування методу колективної відповідальності супроти сотень українських сільських громад у трьох воєводствах Східної Галичини. Це дало підставу Р. Тожецькому характеризувати всю «пацифікаційну» операцію як «чорну окупацію» тих земель [19, с. 661]. Т. Пьотркевіч акцентує такий характерний штрих репресивної акції: із 1739 осіб, яких заарештовано про-

тягом липня—листопада 1930 р. у Львівському, Тернопільському і Станіславському воєводствах, лише щодо 58 було доведено співучасть у протипольській саботажній акції [13, с. 67].

На противагу деяким авторам, які твердять про безкровний перебіг репресивної акції, В. Мудрий називає доволі значні цифри її жертв серед українського населення: сім осіб померли від побоїв, тисячі поранено [3, с. 1064]. Великий джерельний матеріал (меморіали проводу Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) і Української парламентарної репрезентації, відомості, зібрані у селах єпископатою греко-католицької церкви, публікації української преси про дії «пацифікаційних» загонів, донесення повітових старост і командирів спеціальних поліцейних відділів та військових частин) дають підстави припускати, що автор, сам очевидець тих подій, не був далеким від істини. А втім у вивченні «пацифікації» зроблені лише перші кроки і докладний аналіз її як історичного явища попереду.

Важливим питанням, ще не досить висвітленим в історичній літературі, є питання реакції української громадськості на перехід уряду до силових методів управління. Окремі його аспекти порушені у працях А. Хойновського і автора цього нарису. Йдеться, зокрема, про те, що натиск властей спричинив поділ серед українських політичних сил. Ці процеси захопили і УНДО — найвпливовішу українську партію. В ній активізувалися прихильники пошуку порозуміння з владою. У лютому 1931 р. представники ЦК УНДО вели переговори з представниками польського правлячого табору, в ході яких порушили справу врегулювання відносин з державою. Ці політичні тенденції серед націонал-лібералів переживалися з настроями, що панували в західноукраїнських консервативних колах [9, с. 30—32; 10, с. 173—176]. Але вони викликали неприхильну реакцію в українському суспільстві. Більшість політичних угруповань виступила проти порозуміння з правлячим режимом.

У дослідженнях розглядається ставлення ОУН до польської держави та лоялістських проявів у таборі УНДО. П. Мірчук у своїй книзі аналізує обставини вбивства бойовиками ОУН у серпні 1931 р. одного з провідних діячів «санаційного» табору Т. Голувка. Серед основних мотивів цього терористичного акту, як стверджує автор, було прагнення керівництва організації перешкодити будь-яким компромісам українців з владою [7, с. 282]. Цю думку загалом поділяє і польський історик І. Вершлер у книзі, присвяченій життю та діяльності Т. Голувка [20, с. 339—342].

Події в Галичині 1930 р. дістали широкий розголос серед українства за рубежем. Цікавий погляд на цей аспект проблеми

знаходимо у статті А. Земби, в якій йдеться про ставлення різних середовищ української еміграції в Канаді супроти польської урядової «пацифікації». Автор доводить, що канадські українці, попри свої внутрішні незгоди й суперечки, виступили у той час спільним фронтом проти польської держави [21, с. 99].

Зовнішньополітичне тло українсько-польського протистояння 1930—1931 рр. ще не стало предметом спеціального дослідження. В історичній літературі лише заторкнуто питання про ставлення політичних кіл різних країн до загострення ситуації в Галичині, у загальних рисах простежується перебіг західноукраїнської справи в міжнародних організаціях і насамперед в Лізі Націй [9, с. 33—44].

Аналіз літератури дає змогу констатувати, що польсько-українська конфронтація на зламі 20—30-х років, як і весь комплекс взаємин українців і поляків у драматичний для обох народів час першої половини ХХ ст., потребує глибокого наукового осмислення. Необхідне введення до наукового обігу нового джерельного матеріалу, що зберігається в архівах обох держав та інших країн. Дослідницькій праці у цій ділянці може сприяти взаємодія українських і польських вчених як на інституційному, так і на особистому рівні. Важливо при цьому вести об'єктивний науковий пошук відповідей на найскладніші питання, усуваючи ще так відчутні нашарування емоційного і політичного, а точніше, національно-політичного характеру. Важливим елементом наукової праці та співпраці істориків повинно стати, зокрема, усталення термінологічного апарату, який би сприяв пошуку об'єктивно-наукової істини.

1. Громадський голос. Львів, 1932. 2 трав. 2. Енциклопедія українознавства. Мюнхен. Нью-Йорк, 1949—1952. Ч. 1. Т. 1—2. 3. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж—Нью-Йорк, 1955—1984. Т. 1—10.
4. [Кедрин-Рудницький І.] Номо politicus: Причини упадку Польщі. Краків, 1940.
5. Лилик С. 1930 рік: чи був саботажницький рух в Галичині? // Польща—Україна: історична спадщина і суспільна свідомість. К., 1992.
6. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Мюнхен, 1973.
7. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, 1968. Т. 1.
8. Торжество історичної справедливості. Львів, 1968.
9. Шагуляк М. «Пацифікація»: Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993.
10. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939. Wrocław, 1979.
11. Landau Z., Tomaszewski J. Trudna niepodległość. Warszawa, 1968.
12. Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. Lublin, 1992.
13. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny 1925—1930. Warszawa, 1981.
14. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. Gdańsk, 1990. Т. 2.
15. Polska odrodzona (1918—1939): Państwo, Społeczeństwo, Kultura. Warszawa, 1982.
16. Smoliński T. Rządy Józefa Piłsudskiego w latach 1926—1935: Studium prawne. Poznań, 1985.
17. Świtalski K. Dziennik (1919—1939). Warszawa, 1992.
18. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. Warszawa, 1985.
19. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III

Rzeszy (1933—1945). Warszawa, 1972. 20. *Werschler J.* Z dziejów obozu bełwederskiego: Tadeusz Holówko. Warszawa, 1984. 21. *Zięba A.* Pacyfikacja Małopolski Wschodniej w 1930 roku i jej echo wśród emigracji ukraińskiej w Kanadzie // *Przez dwa stulecia XIX i XX.* Kraków, 1993.

Стаття надійшла до редколегії 21.05.95

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК,
Львівський університет

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОРОЗУМІННЯ 1935 р. (за матеріалами архіву Я. С. Лося)

Становище українського населення у складі відновленої 1918 р. польської держави і складність українсько-польських відносин міжвоєнного періоду знайшли відображення у сучасній історичній літературі. Досить згадати праці українських істориків Ю. Сливки, М. Швагуляка, І. Васюти, польських — А. Хойновського, Т. Пьотркевича, Є. Папезинської-Турек, Р. Тожецького, Є. Томашевського та ін. Останнім часом ця література збагатилась численними статтями, матеріалами наукових конференцій, в яких доводиться знову повертатись до старих тем, щоб розглянути їх у світлі нових архівних матеріалів, без упереджень і ідеологічних догм. Можна констатувати, що історикам вдалось серйозно і прискіпливо змалювати причини українсько-польських суперечностей і конфліктів міжвоєнного періоду на терені тогочасної Польщі. У даному коротенькому нарисі не будемо торкатись цих питань, натомість зосередимо увагу на відомому, але поверхово висвітленому факті українсько-польського порозуміння, так званій «нормалізації» 1935 р., в якому досі чимало неясних сторін. Серед них — причини і приводи чергового українсько-польського «замирення», мотиви, якими керувались обидві сторони при досягненні порозуміння, тощо. На всі ці питання не вдасться дати відповідь у короткому повідомленні. Ми зупинимось лише на досить побіжному огляді надзвичайно цікавих для з'ясування цих питань особистих матеріалах відомого у міжвоєнній Польщі прихильника нормалізації українсько-польських стосунків, впливового політика графа Яна Станіслава Лося (1890—1974), автора кількох книжок з цієї проблематики, виданих у 30-ті роки. Ці матеріали зберігаються у Державному архіві м. Любліна у фонді родини Лосів. Документи цікаві насамперед зібранням числен-

© Зашкільняк Леонід, 1996

них листів українських політиків до графа Лося, в яких викладена позиція, мотиви діяльності та плани української сторони. Є чимало матеріалів і для окреслення польської точки зору на переговорах, котрі точились тривалий час.

Всупереч березневій Конституції Польщі 1921 р., ряду міжнародних документів 20-х років польський уряд не виконав обіцянок надання широкої автономії українському населенню західноукраїнських земель, включених до складу Польщі у 1919—1921 рр. Це призвело до загострення суперечностей на вказаних теренах. Ситуація погіршилась настільки, що польський уряд планував запровадити на східних кресах надзвичайний стан. Прагнучи запобігти розростанню конфлікту, уряд у 1924—1925 рр. вдався до переговорів з представниками української громадськості. Але переговори закінчились безрезультатно внаслідок різкої опозиції з боку впливової партії національних демократів (ендеків), котрі в умовах відбудови незалежної держави намагались всіляко підтримувати і культивувати націоналістичні настрої польського населення, посиляючись на зовнішню і внутрішню загрози. Серед внутрішніх на одному з перших місць було українське питання, а прагнення до автономії південно-східних кресів, компактно заселених українським населенням, видавалось за спробу розвалити державу [4, с. 58—64]. Прихід до влади у травні 1926 р. Ю. Пілсудського і встановлення режиму санації не змінили на краще становище українців, хоч у період державного перевороту і в перші тижні після нього пілсудчики обіцяли змінити акценти у ставленні до національних меншин. Однак на ділі ендецька концепція «національної асиміляції» була замінена програмою «державної асиміляції», яка передбачала лише окремі риси культурної автономії національних меншин. Реальних поступок на користь українців санаційні уряди так і не зробили, сподіваючись передусім досягти інтеграції всіх земель у рамках держави [5, с. 17—19].

На межі 20—30-х років політична ситуація в Польщі загострилась внаслідок посилення опозиційного руху проти режиму санації, розгортання економічної кризи, а також зростання напруженості у польсько-німецьких відносинах. Труднощі, з якими зіткнулась у цей час правляча група Ю. Пілсудського, підказали українським радикально-націоналістичним угрупованням, передусім УВО—ОУН, скористатись догідним моментом і активізувати протидію наступові держави на права українців. Влітку 1930 р. розпочалась протестаційна кампанія, ініційована ОУН, в ході якої мали місце численні акти саботажу, диверсій і нападів на польські адміністративні органи, землевласників. Як свідчать документи, крім мети загальмування масової поль-

ської колонізації на західноукраїнських землях, керівництво ОУН переслідувало цілі розширення ідеологічного та політичного впливу своєї організації в українському суспільстві, протидії зростанню серед поміркованих українських політиків, зокрема в найвпливовішому Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО), лоялістських настроїв щодо польської держави [2, с. 11—15].

Відповіддю польських властей стали репресивні акції восени 1930 р., відомі під назвою «пацифікації». Брутальний характер «пацифікації» змусив роз'єднані українські політичні кола шукати шляхи до єднання і протидії розгортанню небезпечного конфлікту, спровокованого ОУН. Провідні українські партії засудили дії ОУН і відмежувались від них, як від таких, що «з національного погляду безцільні, позбавлені політичного смислу та неоправдані навіть ніякими революційними мотивами» (уривок із спільного комюніке ЦК УНДО, ГУ, УСРП, ЦК УСДП від 25 вересня 1930 р.) [2, с. 27]. Подібні позиції були властиві також для керівництва греко-католицької церкви, зокрема митрополита А. Шептицького. Від цього часу спостерігається прагнення впливових українських політиків з УНДО змінити стосунки з польською державою, щоб досягти *modus vivendi* для українців в Польщі. Десь з початку 1931 р. почались нерозголошені контакти представників Української парламентської репрезентації (УПР) і УНДО з представниками польських урядових кіл з метою досягнення певного порозуміння, яке б змогло перешкодити поширенню радикальних ідей серед українського населення, передусім молоді, і дало б змогу українцям зберегти свою національну ідентичність у складі Польщі [2, с. 30—32]. Слід зауважити, що ідея такого порозуміння неоднозначно сприймалась українським населенням, викликала гострі дискусії і навіть протидію.

З польської сторони утворилось декілька осередків, котрі виступали за порозуміння з українцями. У літературі відзначалась роль переважно офіційних і напівофіційних центрів. Однак згадувані вище документи графа Я. С. Лося дають серйозні підстави вважати, що провідну роль у формуванні умов для українсько-польського порозуміння відіграв сам граф, який стояв як би осторонь офіційних осередків, не втрачаючи з ними контакту.

Граф Я. Лось — історик, дипломат, публіцист — не випадково опинився в центрі українсько-польських відносин першої половини 30-х років. Він походив з давнього польського аристократичного роду графів Лосів, які мали маєтки на Люблінщині, з дитинства спілкувався з українцями і мав до них симпатії. Після утворення незалежної Польщі граф обіймав високі поса-

ди у Міністерстві закордонних справ (1919—1928 рр. — керівник відділу міжнародних організацій МЗС, радник посла Польщі в Лондоні) і намагався ще у 1921—1924 рр. допровадити до українсько-польського порозуміння. Зокрема, у 1924 р. він пропонував уряду проект заснування Українського університету ім. короля Данила [3, V—1—1, с. 92—93]. У 1929 р. він відійшов з міністерства і повернувся до свого маєтку Немци біля Любліна, зосередившись на публіцистично-письменницькій роботі. З кінця 20-х років весь його час займає «українська справа», якій він віддав багато сил. Граф одним з перших відгукнувся на пропозиції українського публіциста Івана Кедрина-Рудницького щодо зміни відносин між українськими політичними силами і польською державою. Відповіддю графа була брошура «Про конструктивну політику на Червоній Русі» (1931). Автор закликав польський уряд піти на поступки українському населенню в Галичині, дати йому змогу розвиватися, спираючись на досягнення європейської культури та християнські цінності. У свою чергу він закликав українців визнати польську державу і розвивати національне життя для майбутньої незалежної Української держави, оскільки в даний час, на його думку, не було сприятливих умов для реалізації національної ідеї. Аргументація Лося була переконливою, і брошура отримала широкий розголос. Про це свідчать численні листи українських і польських політиків, впливових урядовців, зібрані в архіві графа. У них міститься висока оцінка пропозицій графа. Можна навести рядки з листа одного з провідних діячів УНДО О. Луцького, який 4 січня 1932 р. писав, що брошура Лося є «рідким документом поважного досвіду, знайомости справи і що найважливіше — доброї волі в цій так важливій справі» [3, V—1—1, с. 33].

З цього часу польський аристократ встановив надзвичайно тісні контакти з представниками різних українських угруповань. З одного боку, він активно листувався з К. Левицьким, Ю. Романчуком, О. Назаруком, В. Кучабським і багатьма іншими, а з другого — з багатьма польськими політиками, керівниками департаментів у міністерствах внутрішніх справ, релігійних визнань і народної освіти. Його активність в українській справі була зауважена українською стороною. У серпні 1931 р. Рада Старих УПР ухвалила спеціальний документ — Ухвалу Ради Старих, в якому обґрунтовувалась нагальна потреба «сісти за переговори з порядними поляками» і розв'язати всі суперечки «не революцією, а еволюційно-прагматично». У рішенні декілька разів позитивно згадувались публіцистичні праці та громадські зусилля графа Лося [3, V—1—1, с. 8—10].

Подібні відгуки прийшли на адресу графа і з польської сто-

рони; у них вказувалось на своєчасність виступу польського аристократа і схвалювалась ідея порозуміння з українцями. Не без впливу Лося сталися зміни в політиці Міністерства внутрішніх справ, де з 1931 р. міністр Б. Перацький планував піти на певні поступки українським вимогам. Але чергові терористичні акти ОУН проти керівних польських урядовців, зокрема вбивство Т. Голувки (29 серпня 1931 р.), пригальмували реалізацію цих планів. Незважаючи на це, у 1931—1934 рр. були зроблені певні кроки щодо розширення прав українського населення. Цей план, відомий під назвою «Засади національної політики в південно-східних воєводствах» [4, с. 179], був розроблений у національному відділі МВС.

Слід підкреслити, що ідея українсько-польського порозуміння зустріла значну протидію як в українському, так і в польському середовищах, де були пам'ятними і не такі далекі, і нинішні криваві міжнаціональні конфлікти. Лося та іншим прихильникам угоди доводилось багато виступати в пресі, вести гостру полеміку з радикально-націоналістичними тенденціями з обох сторін. Характерним виступом Лося був його лист до львівського воєводи Ружнецького в серпні 1932 р., в якому він переконував урядовця у необхідності зробити кроки назустріч українцям. У листі підкреслювалось, що для згоди сторін вкрай необхідно «викорінити шовінізм з польського суспільства, яке на 75% заражене ним» [3, V—1—1, с. 52].

Восени 1932 р. з'явилась нова брошура Я. С. Лося «Міжнародне становище Польщі та галицькі українці», в якій розвивались висловлені попередньо думки. Вона теж була високо оцінена українськими політиками, про що свідчили нові численні листи до графа. Авторитет польського аристократа настільки зріс, що до нього почали звертатись по допомогу у покладженні конкретних справ, пов'язаних з діяльністю українських культурних, освітніх і господарських установ. У свою чергу Лось виступив протектором розв'язання українських справ у міністерствах внутрішніх справ, релігійних визнань і народної освіти, землеробства і земельних реформ. В архіві зберігається листування графа з керівниками вказаних міністерств, де розглядаються прохання української сторони. Перелік таких запитів вимагав би багато місця. Серед справ, покладених через Лося, була, зокрема, справа відкриття українського сільськогосподарського ліцею у Черниці на Станіславщині, якому передувало активне листування графа з урядовими чинниками. У зв'язку з утворенням ліцею, котрий спочатку планувався українськими політиками як академія, влітку 1933 р. граф Лось організував активну протекцію українським діячам в урядових колах. Вона призвела до того, що представницька українська делегація

змогла зустрітись з прем'єром польського уряду і викласти йому свої пропозиції щодо поліпшення українсько-польських взаємин. Докладний звіт з цієї зустрічі подав у листі до графа один з учасників української делегації, діяч «Сільського господаря» Є. Храпливий. У липні 1933 р. він висловив велику подяку за допомогу у влаштуванні зустрічі з головою уряду, на якій йому була вручена петиція про план створення української рільничо-господарської академії, а також висловлені побажання українського населення (у зустрічі 18 липня взяв участь один з керівників УНДО В. Мудрий). На жаль, ідея академії була відхилена польською стороною, замість неї було погоджено створення ліцею [3, V—1—1, с. 246—248].

Особливого підкреслення заслуговує сам факт прийому української делегації на найвищому рівні. З документів Лося випливає, що у червні 1933 р. граф вдався до рішучих кроків для внесення перелому в українсько-польські взаємини. З цією метою він організував у Варшаві приятельську зустріч відповідальних польських урядовців трьох міністерств — внутрішніх справ, освіти, землеробства (кінець червня 1933 р.). Про цю зустріч згадує у листі до Лося міністр землеробства Є. Гедройц, який повідомляв також, що прибути у призначений термін не зможе, але відвідає графа 2 липня і привезе зі собою декілька впливових осіб з Генерального штабу, відповідальних за політику з українського питання [3, V—1—1, с. 218].

У цей період Я. С. Лось активно листувався з українськими політиками, насамперед з УНДО. Мабуть, саме на пропозицію графа до складу української делегації був включений В. Мудрий. З листа-відповіді В. Мудрого випливає, що граф наполягав на підключенні до порозуміння українських політиків, котрі могли б надати йому загального характеру. Один з керівників УНДО писав, що причиною усунення українських політиків від пошуків порозуміння з урядом було передусім небажання польської сторони. «...Українська політика, — зазначив він, — не бачила і до цього часу не бачить у жодного польського уряду доброї волі в українському питанні. Не дивно, що політика українська, яка мусить мати свою логіку і має свою гідність і не може бути *ficta*, якою прагнув би її бачить Я. В. Пан Граф» [3, V—1—1, с. 226]. Тим не менше, УНДО залучилось до переговорного процесу.

Водночас граф Лось нав'язав тісні контакти і листувався з українськими консерваторами, зокрема, одним з керівників Української народної обнови і редактором часопису «Нова Зоря» Осипом Назаруком. Від нього граф восени 1933 р. отримав листа з вимогами, які могли б задовольнити українське населення тогочасної Польщі. Ці положення передбачали запрова-

дження автономії західноукраїнських земель, а не створення окремих шкіл або навіть академій, котрі не розв'язували проблем українського життя [3, V—1—1, с. 284—286]. Згаданий лист О. Назарука польський аристократ передав прем'єру польського уряду, додавши до нього власні міркування щодо українсько-польського порозуміння. Додаток Лося — цікавий документ і розкриває мотиви діяльності графа, як і більшості інших польських тогочасних політиків, котрі не поділяли шовіністичних поглядів ендеків і бачили необхідність врегулювання українсько-польських суперечностей. Він мав назву «Замітки щодо трактування українського питання в Польщі, особливо на терені воеводств Львівського, Станіславського і Тернопільського в найближчі роки» і налічував десять сторінок густого машинопису. Намалювавши у вступній частині драматичний стан українського національного руху на початок 30-х років, польський аристократ запропонував державним чинникам використати догідний момент і взяти в свої руки організацію українського політичного та культурного життя в Польщі, запровадивши поділ між польськими та українськими землями по Бугу і Сану. На схід від цієї лінії він пропонував сприяти розвитку українського національного життя, але під контролем урядових кіл. Лось вважав, що в інтересах Польщі сприяти піднесенню української політичної культури, орієнтованої на захід і християнські ідеали. Його пропозиції містили план негайних дій, зокрема, утворення в уряді спеціального відділу в українських справах, розробка нової тверезої політики щодо українців, передусім розширення прав львівського воеводи на всю Східну Галичину, де під його керівництвом можливі більш активне політичне, соціальне, господарське і культурне життя українців — широкий доступ до адміністративних посад українців, підтримка українських господарських і громадських організацій, створення національної вищої школи, ліквідація утраквістичних шкіл тощо.

Найважливішим завданням такої політики, на думку Лося, було витворення нової української політичної ідеології, яку б міг прийняти кожний порядний українець. Наведемо її основні положення: 1) поділ українських земель, поки на сході триває більшовизм, дає змогу українському народові організувати альтернативний розвиток на засадах західноєвропейської культури; 2) галицький відлам українського народу має особливу історичну місію, що пов'язана з його попереднім розвитком; 3) цієї місії галицькі українці не виконують, ведучи боротьбу з існуючою державністю; навпаки, вони повинні на цю державність спертись; 4) зв'язком, що єднає український народ з польською державою, є особа Голови Держави, тому слід всіляко

поширювати культ «цезаризму» серед українського населення. Умовою формування нової національної ідеології українців може стати лише «українська історично-політична школа», котру можуть створити самі українці при наявності вищого навчального закладу гуманітарного профілю.

У «Замітці...» докладно змальовувався соціальний та економічний стан українського населення — «нинішні умови свідчать на користь того, що польську допомогу українці приймуть». У підсумку автор пропонував замість ідеї автономії концепцію «національного паралелізму і паритету» на східногалицьких землях [3, V—1—1, с. 287—296].

Подібні погляди (тільки у загальних рисах) відбилися у публіцистиці графа Лося — статтях у польських часописах «Bunt młodych» і «Nowy Przelom». Вони певною мірою охолодили українських політиків, але не припинили процесу зближення сторін. У січні 1934 р. український професор з Відня В. Залозецький за допомогою Лося зондував ґрунт у Варшаві, але дійшов висновку, що там «ще не сформувався погляд на задоволення наших потреб» [3, V—1—1, с. 340—342]. Однак граф, з одного боку, не припиняв інтервенцій в урядових колах, а з другого — схиляв до угоди з урядом українських політиків. У лютому-березні 1934 р. він мав конфіденційну зустріч з митрополитом А. Шептицьким у Львові, на якій обговорювались можливість угоди з польським урядом [3, V—1—1, с. 367]. У нас немає докладних відомостей про зміст цієї розмови, але наслідком її була домовленість про прийом українських представників міністром внутрішніх справ Польщі. Така зустріч відбулась завдяки протекції графа десь у липні 1934 р. На ній польська сторона різко поставила питання про попередні умови розгляду урядом українських побажань: повне визнання і лояльність українців щодо польської держави і засудження терористичної діяльності ОУН.

Таким чином, перші кроки до порозуміння були зроблені. Узгодження позицій тривало ще майже рік. Його прискорило наближення виборів до сейму, котрі повинні були відбутися за новою Конституцією 1935 р. (квітневою). Польські урядові кола прагнули обмежити сили політичної опозиції режиму санації, відтягнувши від неї українських виборців. У травні-червні 1935 р. прем'єр польського уряду Косцялковський провів переговори з делегацією УНДО, на яких були узгоджені умови українсько-польського порозуміння. На початку червня того ж року делегація українських освітніх і господарських діячів на чолі з головою НТШ І. Раковським, а також В. Мудрим і Є. Храпливим провела важливі зустрічі з міністрами польського уряду, на яких були представлені й розглянуті вимоги укра-

їнської сторони. Українські делегати (В. Мудрий, З. Пеленський) детально, майже протокольно поінформували Лося про перебіг переговорів, просячи дальшої протекції українським справам в урядових колах [3, V—1—2, с. 83—88]. У листах до графа керівники УНДО наполягали на тому, щоб уряд мав справи з відповідальними представниками українського народу. Це пояснювалось прагненням УНДО виступати в ролі провідника й організатора українських політичних сил. На той час національні демократи рішуче розійшлися з радикальними елементами в ОУН, які стояли на позиціях крайнього націоналізму, у той час як УНДО залишалось вірним демократичним традиціям [1, с. 73—74]. Керівники УНДО сподівалися досягнути угоди з табором санації, котрий сам перебував на антидемократичних позиціях. Наслідком переговорів стала усна угода про участь українських партій у виборах 1935 р. У свою чергу польська сторона обіцяла розглянути і задовольнити українські вимоги, викладені письмово (18 пунктів).

Такі вимоги були подані до уряду керівниками УНДО. Вони передбачали запровадження української мови в адміністрацію поряд з польською; амністію українським політикам, ув'язненим у таборі Береза Картузька; припинення польської колонізації в українських землях; розв'язання справи Народного дому у Львові; припинення антиукраїнської пропаганди серед лемків; допомога українським інвалідам (учасникам українських військових формувань 1918—1921 рр.); зміна політики щодо української православної церкви; заходи щодо зміцнення української освіти і школи; допуск українців на державну службу, зокрема в державних банках; участь українців у колегіальних формуваннях міністерств (радах, колегіях тощо); фінансова допомога українським господарським та кредитним установам; підтримка українського страхового товариства у Перемишлі, страхових товариств «Дністер» і «Карпати»; відбиття українських потреб окремою статтею у державному бюджеті» [3, V—1—1, с. 489].

Ці вимоги в сутності вели до запровадження автономії західно-українських земель у складі Польщі, хоч у політичному плані така вимога не висувалась. Серед документів графа Лося є матеріал, який напевно був підготовлений відразу після отримання українських постулатів і відбивав думки керівників окремих міністерств щодо задоволення вимог. Проти більшості пунктів були помітки про можливість їх реалізації; на справі освіти і культури передбачалось виділити 657 тис. злотих [3, V—2—1, б/с].

Однак після виборів ситуація змінилась і польська сторона погодилась лише на часткове задоволення українських вимог

та й ті не квапилась виконувати. Граф Я. С. Лось ще певний час намагався впливати на розвиток українсько-польських відносин, опікуючись справами господарських і культурно-освітніх організацій. Але пробиватись крізь мур урядових структур ставало все складніше. Після смерті Ю. Пілсудського (травень 1935 р.) відбулось перегрупування сил в таборі санації. Доводилось мати справу з новими людьми. 27 травня 1936 р. граф написав великого листа до прем'єра польського уряду, в якому висловив свої міркування щодо дальшого зміцнення лояльних тенденцій до польської держави в українському середовищі. Він зазначив, що протягом тривалого часу займався нормалізацією польсько-українських відносин, здобув певний авторитет і вплив в українських колах. З 1921 р. намагався утримувати контакт з кожним головою уряду і міністром внутрішніх справ та взяв участь у розплутуванні цієї «важливої і складної проблеми». Просячи аудієнції у прем'єра, польський аристократ визначив коло питань: згуртування під польським керівництвом українського наукового світу і підготовка фундаментальної праці «Історія української культури», котра була б здатна усунути «шкідливий з точки зору польсько-українських відносин вплив творів Грушевського»; встановлення контролю над Науковим товариством ім. Т. Шевченка, яке користувалось значним авторитетом серед української громадськості. Загальна мета діяльності була сформульована графом так: «Мені йдеться про створення в українців певної політичної, науково обгрунтованої доктрини, без якої всі угодові тенденції в їхньому середовищі залишаються в галузі тактики, кон'юнктури чи симуляції» [3, V—1—1, б/с].

Я. С. Лось не уявляв можливостей утворення самостійної Української держави, в усякому разі найближчим часом, і бдував плани прив'язання «українського колеса до польського воза». Важко сказати, чи це була ідейна позиція, чи раціональний прагматизм польського політика.

Відповіддю на проекти державного контролю українського національного руху було дальше загострення українсько-польських суперечностей у другій половині 30-х років. На початку 1937 р. О. Назарук у листі до Лося висловив жаль з приводу продовження урядом антиукраїнської політики, яка неминуче породжувала ідеологічний радикалізм в українському середовищі. Тонкий аналітик О. Назарук писав: «Дивна впертість поляків у опануванні українських земель, але вона нічого не давала раніше і не дасть надалі, крім глибоких потрясінь». Вболіваючи за злагодження польсько-українських відносин, О. Назарук дійшов висновку: «Майже ніхто не здає собі справи з того, що було, [що] є і що може бути» [3, V—1—1, б/с]. На

жаль, ці слова виявились пророчими у наступне десятиріччя. Ще один шанс українсько-польського порозуміння і налагодження добросусідських взаємин двох народів не був використаний (після спроб 1890—1894 рр. і 1913—1914 рр.).

Відзначаючи внесок Я. С. Лося та деяких інших польських діячів, зокрема Л. Василевського, Я. Бобжинського, В. Бончковського, у справу поладження українсько-польських відносин у міжвоєнній Польщі, слід зазначити причини, які перешкодили цьому. Крім вантажу історичних традицій і стереотипів, котрі тяжіли над польською та українською громадськістю, а також несприятливого впливу міжнародних обставин на розвитку українсько-польських взаємин негативно позначилось хибне уявлення польських політиків про неготовність і незрілість української спільноти до самостійного державного творення. Ілюзія про потребу державного керівництва українською громадою стала постійним атрибутом польських політиків міжвоєнного часу, навіть тих з них, хто з симпатією ставився до українського питання. Засада «меншовартості» українців як в політиці, так і в інших проявах суспільного життя, що її дотримувались усі польські уряди міжвоєнного часу, генерувала в українському середовищі негативні реакції соціального й національного радикалізму, який щоденно спалював усі мости до такого потрібного порозуміння сусідніх народів. Діяльність графа Я. С. Лося змогла допровадити до усного порозуміння польських урядовців з українськими політиками, але змінити традиційний стиль мислення більшості польського суспільства було не під силу одній або навіть декільком видатним особам. Як виявилось, для цього були потрібні сильніші і, на жаль, трагічніші обставини.

1. *Зайцев О.* Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920—1930-ті роки) // *Сучасність*. 1994. № 2. 2. *Швагуляк М.* «Паціфікація»: Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993. 3. *Archiwum Państwowe w Lublinie. Sygnatura Łoś. V. 1. Teczki 1, 2; V. 2. Teczka 1.* 4. *Chojnowski A.* *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939.* Wrocław, 1979. 5. *Piotrkiewicz T.* *Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny 1926—1930.* Warszawa, 1981.

Стаття надійшла до редколегії 21.02.95

Тамара ПОЛЕЩУК,
Львівський університет

ВОЛОДИМИР СОЛОВЙОВ: ВІД СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

З початку 30-х років XIX ст. ідея слов'янської взаємності стає важливим фактором громадського і культурного життя Росії. Вона живить одну з духовних парадигм російської історії — месіанізм, впливає на формування філософсько-соціальних доктрин, використовується різними суспільно-політичними течіями для досягнення суто практичних цілей. Багато відомих російських діячів — від політиків до літераторів і вчених — тією чи іншою мірою пережили захоплення слов'янською ідеєю. Серед них — знаменитий філософ, публіцист і письменник Володимир Соловйов (1853—1900).

У роки східної кризи 70-х років XIX ст., коли російська громадськість з великим співчуттям стежила за ходом національно-визвольної боротьби балканських слов'ян, молодий мислитель у статті «Три сили» писав: «Ми бачимо спільне існування трьох історичних світів, трьох культур, що різко між собою відмінні, — я розумію мусульманський Схід, Західну цивілізацію і світ Слов'янський» (тут і далі переклад наш. — Т. П.) [5, т. 1, с. 20]. Він був переконаний в духовній смерті двох історичних сил: мусульманського Сходу, який «цілком знищує людину та утверджує нелюдського бога», і Західної цивілізації, що «прагне в першу чергу до утвердження безбожної людини», вірив у появу «третьої сили», яку вбачав в слов'янстві з Росією на чолі [5, т. 1, с. 29]. В. Соловйов поділяв уявлення російських слов'янофілів* про особливу природу «слов'янського племені» та історичне покликання Росії: «Від народу — носія третьої божественної сили вимагається тільки свобода від всякої обмеженості та односторонності, піднесення над вузькими спеціальними інтересами, вимагається, щоб він не стверджував себе з винятковою енергією в якій-небудь частковій нижчій сфері діяльності та знання, вимагається байдужість до всього цього життя з його дрібними інтересами, цілковита віра в позитивну дійсність вищого світу та покірне до нього ставлення. А ці якості, без сумніву, належать племінному характеру Слов'янства, а особ-

* Не торкаючись тут непростой теми «В. Соловйов і російські слов'янофіли», зауважимо, що дотримуємось думки М. Бердяєва, який писав про В. Соловйова: «Від слов'янофілів отримав він свої теми, свою віру в велику місію Росії» [1, с. 358].

© Полещук Тамара, 1996

дливо національному характеру російського народу» [5, т. 1, с. 29—30].

З початку 80-х років В. Соловйов заглиблюється у вивчення джерел з історії церкви і богословської думки, які торкалися не тільки філософсько-релігійних, а й історико-політичних питань. Філософ, який ніколи не був стороннім спостерігачем життя, звертається до активної публіцистичної діяльності, де тема подолання розколу в християнстві, майбутнього об'єднання церков у єдину Вселенську церкву (на думку М. Бердяєва, це головна проблема творчості В. Соловйова) нероздільна від роздумів про долю Росії та слов'янства загалом. Вже в статті «Велика суперечка і християнська політика» (1882—1883) мислитель висуває ідею, яка набуде завершеності згодом — на Росії лежить велика місія подолання тисячолітньої боротьби між католицьким Заходом та православним Сходом: «Справа Росії — показати, що вона не тільки представниця Сходу, а що вона насправді є третім Римом, який не виключає першого, а мирить обох» [5, т. 1, с. 74]. Через рік, працюючи над циклом статей під загальною назвою «Національне питання в Росії», В. Соловйов все ще був переконаний, що «всесвітньо-історичні завдання Росії найтіснішим чином пов'язані зі слов'янством...» [5, т. 1, с. 311].

Політична криза на Балканах 1885—1886 рр., яка розпочалась возз'єднанням Східної Румелії та Болгарського князівства, а завершилась сербо-болгарською війною і розривом російсько-болгарських дипломатичних відносин, підірвала віру В. Соловйова в слов'янську єдність. Ці та інші реальні події політичного життя слов'янських народів не могли не вплинути на теорію вселенської теократії, сформовану філософом наприкінці 80-х років, де на противагу слов'янській він висунув російську ідею*. Її суть В. Соловйов виклав не тільки в ґрунтовних теоретичних дослідженнях «Історія і майбутнє теократії» та «Росія і Вселенська церква», а й у знаменитій паризькій лекції 1888 р. «Російська ідея». Відомий на той час філософ і публіцист прагнув знайти відповідь на питання «про смисл існування Росії у всесвітній історії» не в конкретно-історичній площині, а у вічних істинах релігії: «Бо ідея нації є не те, що вона сама думає про себе в часі, а те, що Бог думає про неї у вічності» [5, т. 2, с. 219—220].

В. Соловйов вже не вірить у слов'янську єдність, бо новостворені слов'янські держави «тільки і чекають... урочистої години свого остаточного визволення, щоб кинутись одна на од-

* Тут і далі під російською ідеєю ми розуміємо «русскую», яка за змістом не відповідає сучасному терміну «российская идея».

ну». Він гостро критикує російських панславівців, котрі «бажають нав'язати російському народові історичну місію на свій зразок і в межах свого розуміння. Нашою національною справою, якщо їх послухати, є дещо, чого простіше на світі не буває, і залежить воно від однієї єдиної сили — сили зброї» [5, т. 2, с. 226]. Автор переконаний, що «не можна безкарно написати на своєму прапорі свободу слов'янських та інших народів, забираючи в той же час національну свободу у поляків, релігійну свободу в уніатів і російських розкольників, громадянські права у євреїв» [5, т. 2, с. 238]. Однак В. Соловйов не відмовляється ні від ідей месіанізму, ні від віри в історичне покликання Росії. Вона повинна лише «покаятися в своїх історичних гріхах і задовольнити вимоги справедливості, зректися національного егоїзму, відмовившись від політики русифікації та визнавши без застережень релігійну свободу — ось єдиний засіб для Росії підготувати себе до одкровення та здійснення своєї дійсно національної ідеї, яка — цього не слід забувати — не є абстрактна ідея чи сліпа доля, а в першу чергу моральний обов'язок» [5, т. 2, с. 238—239]. Зміст російської ідеї, за В. Соловйовим, в досягненні досконалого ідеалу людського суспільства — соціальної Трійці, головні діючі особи якої — вселенський первосвященик, національний правитель і пророк. Здійснення цього ідеалу він однозначно покладає на Росію і російський народ. «Історичний обов'язок Росії вимагає від нас визнання нашого нерозривного зв'язку з вселенським сімейством Христа і спрямування наших національних талантів, всієї сили нашої імперії на остаточне здійснення соціальної Трійці... Відновити на землі цей вірний образ божественної Трійці — ось в чому російська ідея» [5, т. 2, с. 245—246].

Отже, слов'янська ідея відкинута, але її складники — християнське начало, всесвітньо-історична місія, особливий духовний склад слов'ян — збережені й названі «російськими». Як зазначають сучасні дослідники, ні В. Соловйову, ні його послідовникам не вдалося подолати основної суперечності російської ідеї, що виникла в суспільній атмосфері імперської Росії, — суперечності між «Росією» та «російським народом». Російська ідея об'єктивно була і залишається претензією на утопію російського націоналізму [2, с. 11; 3, с. 79].

У 90-ті роки В. Соловйов поступово відмовляється від своїх теократичних ідей. Розчаровується він і в Росії, у здатності російського народу виконати своє всесвітньо-історичне покликання. Красномовною щодо цього є його стаття «Історичний сфінкс», написана у 1893 р. Критикуючи російських панславівців з їх розумінням слов'янської ідеї, суть якої вони вбачали в православ'ї, філософ писав: «Краще було б зовсім мовчати про

слов'янську ідею, ніж виставити її тільки для того, щоб зразу ж підмінити основами російської історії, тобто наперед визнати всі інші слов'янські народи невиразним і неістотним матеріалом для російської національності» [4, с. 780—781]. На думку В. Соловйова, російське православ'я, в якому черпають наснагу націоналісти, бо вбачають у ньому сутність російської народності, «є якимсь дволиким Янусом, або скоріше сфінксом з жіночим лицем та звірячими кігтями» [4, с. 782]. При розв'язанні будь-яких конкретних проблем національного питання «людське обличчя нашої національної ідеї починає бліднути, блякнути, риси його зливаються у щось безформне і туманне, і врешті-решт, воно безслідно зникає, а від нашого сфінкса лишаються одні зовсім не загадкові звірячі кігті» [4, с. 783]. Можливо, песимістично продовжує філософ, «людське обличчя нашого сфінкса є загалом лише обман уяви, а насправді існують тільки звірячі лапи і нічого більше» [4, с. 784].

За декілька місяців до смерті в липні 1900 р. В. Соловйов написав свої знамениті «Три розмови», в яких з гіркою констатував остаточний крах власних теократичних надій і пророкував світові сумне майбутнє, в якому не бачив місця для Росії. Так безнадійно-трагічно закінчив філософ свої роздуми над питанням, котре мучило його все життя: для чого і в ім'я чого існує Росія?

1. Бердяев Н. Проблема Востока и Запада в религиозном сознании В. Соловьева (Книга о Владимире Соловьеве). М., 1991.
2. Иосифова П., Цимбаев Н. «Русская идея» как элемент национального сознания // Вестн. Москов. ун-та. Сер. 8. История. 1993. № 2.
3. Селиверстов С. В. К вопросу о развитии «русской идеи» // Вестн. Москов. ун-та. Сер. 8. История. 1993. № 6.
4. Соловьев В. Исторический сфинкс // Вестн. Европы. 1893. Т. 3. Кн. 6.
5. Соловьев В. С. Сочинения: В 2 т. М., 1989. Т. 1, 2.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Володимир МОТОРНИЙ,
Алла ТАТАРЕНКО,
Львівський університет

ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ СИМВОЛІЗМУ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРАХ (на матеріалі сербської та чеської поезії)

Естетика символізму, символізм як художнє явище досить широко розглядалися в європейському літературознавстві, однак питання загального й особливого в розвитку цієї течії у слов'янських літературах досліджувалось принагідно. Згадаймо хоча б той факт, що досі не написана на сучасному рівні порівняльна історія слов'янських літератур, хоча спроби цього були зроблені (маємо на увазі праці Яна Махала, Франка Вольмана, Дмитра Чижевського, Еміла Георгієва [2; 8; 10; 11]). На жаль, проблем специфіки слов'янського символізму автори цих досліджень майже не торкались. У сучасному українському літературознавстві на цьому питанні лише побіжно зупинився Володимир Житник [4]. Тому проблема типологічного зіставлення певних аспектів поетики чеського та сербського символізму не втрачає актуальності й сьогодні. На нашу думку, саме в цих національних літературах символізм мав у своєму становленні й розвитку певні моменти, котрі дають матеріал для більш детального і глибокого вивчення окремих проблем цієї течії у слов'янських літературах та її місця в європейському літературному процесі на межі ХІХ—ХХ ст. Спільні риси цього художнього напрямку в слов'янських та західноєвропейських літературах, зокрема, простежуються у збагаченні європейської літератури критичного реалізму художніми засобами модернізму, в тому числі символізму. У цей період виникли такі взаємопов'язані літературно-мистецькі угруповання, як «Молода Польща», «Молода Бельгія», «Хорватська модерна», «Чеська модерна», «Молода муза» в Україні та ін. Для них певним зразком стали пошуки, що відбулись у французькій літературі. Так, у Чехії, наприклад, цьому процесу передувало видання Я. Врхліцьким антології французької поезії («Французька поезія ново-

го часу», 1877; «Французькі поети», 1893 тощо), у Сербії — популяризаторська діяльність критика Б. Поповича, видавця модерністичного журналу «Српски книжевни гласник» (1901—1904), автора ряду праць з проблем сучасної літератури та естетики [6]. Водночас слід мати на увазі, що ці зв'язки і взаємовпливи часто стосувалися рівня поетичної практики і не завжди збігалися з поетичними прокламаціями, а тому «не все можна зводити до зарубіжних впливів, не враховуючи місцевих національних традицій» [4, с. 48]. Цей фактор яскраво виявився в чеському та сербському символізмі.

У чеському літературознавстві з'явилося чимало праць, у яких так чи інакше висвітлювались питання літературної теорії та практики символізму. Згадаймо, наприклад, «Saldův slovník naučný» [9], в якому зібрані статті Ф. К. Шальди, надруковані в Оттовому словнику 1894—1908 рр. Там вміщена і спеціальна стаття про символізм, в якій автор досить детально зупиняється на розвитку цієї течії у французькій літературі, нічого не згадуючи про літератури інших народів. Лише в кінці статті Ф. К. Шальда зазначив, що досвід французьких поетів «несе пожиток, хоча ми його зустрічаємо під іншими іменами і в інших формах» [9, с. 104].

Згодом чеські дослідники неодноразово звертались у своїх студіях до проблем символізму у чеській літературі. Назвемо, наприклад, праці Ф. Буріанека [7], де сучасний чеський вчений дослідив проблеми модерної літератури Чехії в європейському контексті. Проблеми становлення і розвитку символізму в сербській літературі розглядаються в дослідженнях Д. Вітошевича, В. Кошутича [1, 5] та ін. Дослідники слов'янських літератур відзначають, що символізм у Сербії та Чехії не мав оригінальної програми, про що свідчить як маніфест «České moderny», так і статті теоретика сербського символізму Б. Поповича.

Таким чином, символізм у цих країнах був пов'язаний не з теорією, а швидше з літературною практикою. Він виявив себе насамперед у поезії і мав у кожного з найбільш відомих представників течії власне джерело, специфічний характер. І все ж таки видається можливим здійснити умовний типологічний поділ класичної спадщини чеського та сербського символізму на кілька основних груп, які дають змогу розкрити складний, а часто-густо й суперечливий характер поезії символізму в слов'янських літературах. При всій умовності виділених груп (для прикладу при характеристиці береться до уваги творчість провідних представників чеської та сербської літератур) такий поділ полегшує не лише загальну характеристику символічної поезії в названих літературах, а й дає змогу рельєфніше пока-

зати певні типологічні сходження і, навпаки, національні особливості, притаманні поезії символізму в Чехії та Сербії на межі віків.

Першу групу яскраво репрезентує, наприклад, творчість поетів-символістів — чеха Отокара Бржезіни (1868—1929) та серба Мілана Ракича (1876—1938). Вірші О. Бржезіни мають тенденцію до загального, філософського бачення світу і людської долі (збірки «Світанок на заході», 1896; «Вітри з полюсів», 1897; «Руки», 1901 та ін.). Образи-символи в поезії О. Бржезіни конкретно не накладаються на реальну дійсність, вони, як правило, тяжіють до космічних просторів, філософських узагальнень. Поет оспівує неосяжне, таємниче, навіть містичне, що керує долею людини, тому нерідко поезії О. Бржезіни притаманне містичне бачення світу. Його вірші написані віртуозною мовою, автор звертається як до римованої поезії, так і до білого вірша. Творчий доробок поета — значне явище модерної чеської літератури.

Мілан Ракич вніс у сербську поезію інтелектуалізм і філософські настрої («Вірші», 1904; «Нові вірші», 1912). Песимізм його породжений роздумами над трагізмом буття і конкретними життєвими обставинами. Поет-інтелектуал М. Ракич схильний до філософського осмислення місця людини в світі (вірші «Чигир», 1902; «У лещатах», 1903). В його поезіях, як і у поезіях О. Бржезіни, образи не мають соціальної адреси. Ліричний герой його творів — індивідуаліст, що перебуває у розладі з дійсністю. Для символістського світосприйняття М. Ракича характерна постать поета-обранця, невдоволеного світом, однак неспроможного його змінити. У філософській ліриці поета постійно присутня антиномія «життя—смерть». Скептицизм і зневіра характеризують любовну лірику М. Ракича, в якій, він звертається до основної проблеми своєї творчості: взаємин людини і навколишнього світу. Як і О. Бржезіна, М. Ракич був прихильником оновлення поезії, пошуку нових поетичних форм. У його віршах звучить заперечення «римованої прози», тенденційного мистецтва. Поетична мова точна і вишукана, вірші досконалі з погляду форми. Однак М. Ракич не вважає естетичний критерій єдино важливим; не менш важливим є для нього зміст, що притаманне і естетичним ідеалам О. Бржезіни.

Окрему групу становлять поети, в творчості яких особливо відчутні декадентські настрої розчарування та резигнації. До неї можна віднести, наприклад, Карела Главачека (1874—1898), представника кола літераторів, що згуртувалися навколо журналу «Moderní revue», а також сербських поетів Симу Пандуровича (1883—1960) та Владислава Петковича-Діса (1880—1917). У поезії К. Главачека відчуваються не лише ноти песи-

мізму, безвихідності існування в жорстоких умовах оточуючого життя, мотиви катастрофи, а й голос активності, бунту проти несправедливості, що панує в світі (збірки «Сокольські сонети», 1895, «Пізній ранок», 1896; «Мстива кантилена», 1898). Поезія К. Главачека вирізняється особливою музичністю, виразною мистецькою формою. Подібні риси ще більш мінорного тону знаходимо і в поезії учня Ш. Бодлера і французьких символістів С. Пандуровича. У його збірках («Посмертні почесні», 1908; «Дні та ночі», 1912) страх перед реальністю та злом, що в ній панує, досягає апогею. С. Пандуровича називають поетом смерті, цвинтаря, безумства. У забутті він вбачав єдиний шлях звільнення людини від несправедливості світу. Цінність його поезії — у нетрадиційних темах, настроях, характерних для епохи.

Аналогічну картину знаходимо в поетичному доробку В. Петковича-Діса, де відбивається внутрішній світ людини, розчавленої передчуттям катастрофи. Поет фіксує стан душі, що знаходиться між свідомістю та підсвідомістю, малює картини сновидінь і марень. Пластичність образів поступається місцем туманним, неясним видінням людини, котра усвідомила непевність людської екзистенції. В. Петкович-Діс створив сугестивну лірику, позначену незвичною мелодією вірша. Нервова, напружена, динамічна поетична мова, фрагментарність образів нагадують поезії А. Рембо. Надзвичайно музичні, з уповільненим ритмом, вірші поета були новим словом у сербській літературі, послужили зразком для молодого покоління літераторів.

Представником третьої групи був Антонін Сова (1864—1928) — один з найбільших чеських поетів зламу XIX і XX ст., який у своїй творчості репрезентував, з одного боку, соціальну проблематику, об'єктивно відбивав реальне життя людей і водночас змалював складний внутрішній світ свого героя. В поезіях А. Сови присутні образи-символи, він використав своєрідну і неповторну поетичну мову, створюючи символічну картину навколишнього світу. Його твори відбивають національні традиції чеської поезії, пов'язані з реалістичним сприйняттям рідної природи, народного побуту і т. ін. [3]. Водночас в його поетичній палітрі яскраво представлені імпресіоністичні елементи, символістичні образи іноді розвиваються до широти вірша (наприклад, вірш «Хто вам так зачесав темне волосся...»). Однак поезії А. Сови нерідко набувають громадського змісту й значення (збірки «Долина нового короля», 1900; «Боротьба і доля», 1910; «Жнива», 1912 та ін.). Соціальний символізм А. Сови найяскравіше втілюється в останніх збірках поета. У сербській літературі розвитку соціального символізму, на нашу думку, не спостерігається.

Однак серед видатних представників чеського символізму не знаходимо поетів, які б майже без коректив прийняли мистецьку програму французького символізму, як це зробив, зокрема, сербський поет Йован Дучич (1874—1943), творчість якого можна виділити в окрему групу. У сербську поезію Й. Дучич вніс чіткість малюнка, пластичність деталі, зримість образу, надав віршеві незнаній досі вишуканості. Його «Дубровницькі поеми» (1902—1911) нагадують твори парнасців та раннього П. Верлена: перед читачем постають картини статичного, гармонійного світу. В поезіях Й. Дучича присутній характерний для символістів дуалізм: пошуки сенсу життя відбуваються у містичному, вічному світі, тоді як в земному світі поет бачить лише фатальну силу зла. Зближує поета зі західноєвропейськими символістами і увага до вічних тем. Гіпертрофована символіка, потяг до патетики, урочистості, винесення у назву творів традиційних символів притаманні цьому лірику. Не менш важливою ознакою поезій Й. Дучича є сенсуальність, здатність сприймати світ через відчуття, неконтрольовані розумом. Називаючи Й. Дучича поетом «бліску та елегантності», сучасники підкреслювали надзвичайну мелодійність його віршів. Любовна лірика поета елегійна, меланхолійна, в ній оспівується не реальна жінка, а символ, абстракція, яка будить у поеті роздуми про життя, кохання і смерть («Вірші», 1901; «Вірші», 1908). Поезії Й. Дучича відзначаються яскраво вираженим суб'єктивізмом та асоціальною. В програмному вірші «Моя поезія» автор відстоює ідеал безсторонньої лірики, яка не має відношення до проблем сучасності. Все це дає змогу дійти висновку: Й. Дучича можна вважати найбільш послідовним символістом у плані як поетики, так і проблематики творів, його естетика найбільш близька до канонів класичного символізму у французькій літературі.

Творчість провідних поетів-символістів Чехії та Сербії вплинула не тільки на мистецькі пошуки представників молодого покоління, а й на формування модерної чеської та сербської літератур. Вивчення особливостей входження естетики символізму в художню практику сербської та чеської поезії дає змогу глибше осмислити його значення для слов'янських літератур загалом.

1. *Витошевић Д.* Српско песништво 1900—1914. Београд, 1975.
2. *Георгиев Е.* Очерки по история на славянските литератури. София, 1977. Т. 1, 2.
3. *Житник В.* Антонін Сова. К., 1975.
4. *Житник В.* До типологічної характеристики української та чеської поезії на рубежі XIX—XX ст. // Вісн. Київ. ун-ту. 1991. № 1.
5. *Кошутић В.* Парнасовци и симболисти код Срба. Београд, 1967.
6. *Поповић Б.* Огледи из книжевности и уметности. Београд, 1914. Т. 1, 2.
7. *Buriánek F.* Česká literatura první poloviny XX st. Praha, 1981.
8. *Machál J.* Slovanské literatury. Praha, 1922—1929. Т. 1—3.
9. *Saldův*

slovník naučný. Praha, 1986. 10. *Tschizewskij D.* Ver gleichende Zeschichte der Slavischen Literaturen. Berlin, 1968. B. 1, 2. 11. *Wolman F.* Slovesnost Slovanů. Praha, 1928.

Стаття надійшла до редколегії 10.03.95

Євген НАХЛІК,
Львівське відділення
Інституту ім. Т. Г. Шевченка НАН України

СЛОВ'ЯНСЬКІ ВПЛИВИ НА ГАЛИЦЬКО-РУСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ 30—40-х РОКІВ ХІХ ст. (літературознавчий аспект)

З кінця 70-х років нашого століття в українському літературознавстві дискусійним стало питання про те, чи національне пробудження в Галицькій Русі 30—40-х років ХІХ ст. виникло на основі її власного, внутрішнього суспільно-політичного та культурного розвитку, чи вирішальну роль у цьому пробудженні відіграли зовнішні впливи, а саме: слов'янське відродження і становлення нової, народної літератури на Наддніпрянській Україні.

Поштовх до дискусії навколо цього питання дав М. Яценко, який писав: «Перші проблиски політичного пробудження від феодальної сплячки і національно-культурного відродження в Західній Україні з'явилися не стільки внаслідок соціально-економічного розвитку, скільки під впливом ідей національно-визвольної боротьби і культурного відродження слов'янських народів (у тому числі, зрозуміло, і тих процесів, що мали місце у Східній Україні)» [11, с. 244]. Підстави для такого категоричного твердження сучасний дослідник знайшов, зокрема, у Франковій статті «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині», в якій автор вказав, за словами М. Яценка, «як на один із стимулів появи інтересу до народного життя і культури в Галичині на діяльність Ходаковського, Коллара, на збірники пісень Караджича, Цертелева і Максимовича», «окремо» виділивши збірник В. Залеського «Pieśni polskie i guskie ludu galicyjskiego» [11, с. 244]. «Проте, — продовжував далі М. Яценко, — був й інший, більш могутній стимул звернення до народу, хвилі якого захопили... М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького... Цим стимулом була боротьба проти самодержавства, яку розпочали в Росії декабристи і продовжила у Царстві Польському

© Нахлік Євген, 1996

революційно настроєна молодь...» [11, с. 245]. Висловлювання Франка, котре свідчить про те, що він не випускав з поля зору й інспірацій на «Руську трійцю» з боку революційної польської молоді, наведу далі, а наразі перейду до висвітлення полеміки з М. Яценком.

Першим про те, що «важко погодитися з таким категоричним твердженням М. Яценка», заявив Т. Комаринець. «Звичайно, — визнавав він, — політичний і культурний рух у Галичині не можна ізолювати від аналогічних явищ у південнослов'янських країнах, тим більше, що вони знаходились в межах однієї держави, але й не слід перебільшувати їхнього впливу. Не меншою мірою на активізацію громадської думки і художнього життя в Галичині впливали події на Наддніпрянській Україні» [2, с. 74], хоча Яценко, ведучи мову про слов'янські «впливи» і «стимули» на національне пробудження в Східній Галичині, включав до них «і ті процеси, що мали місце у Східній Україні» [11, с. 244].

Свою думку про те, що «романтичний рух у Галичині зумовлювався конкретною дійсністю тих часів, залежав від рівня соціальної та національної свідомості суспільства» [2, с. 74], Комаринець намагався обґрунтувати й теоретичними міркуваннями: «Якими б сильними зовнішні впливи не були, вони не є основою розвитку громадсько-політичного та культурного життя. Сутність визначає явища, конкретні історичні умови стимулюють розвиток тих чи інших літературних традицій. ...Письменник стає романтиком не тому, що вступає у зв'язок з іншими літераторами, які засвоїли романтичний тип відношення мистецтва до життя, а тому, що він є романтиком за своєю сутністю, за складом художньої свідомості. Творчість письменника-романтика визначається насамперед національною дійсністю епохи, в якій він живе і творить» [2, с. 75].

Позицію Т. Комаринця підтримав С. Гречанюк, закинувши «нашому літературознавству» перебільшення «значення віянь, впливів і, зокрема, тих, які циклонно насувалися із Заходу», а М. Яценкові — «хибність його погляду, недооцінку «нашини»». На думку Гречанюка, «спонуки новочасні» Шашкевича «природно зросли на ґрунті нових соціально-економічних і культурних реалій, а не були імпортовані з далеких чи близьких світів», а тодішня українська література в Галичині «не залежала від ідей, які циркулювали в інших країнах» [1, с. 6—7].

З іншого боку, на Яценковій тезі про вирішальну роль слов'янських — і ширше — європейських впливів на галицько-руське національне відродження 30—40-х років XIX ст. стоять, по суті, автори колективного дослідження [4], які простежують значний вплив на Шашкевича, Вагилевича, Головацького та їхніх однодумців ідейних віянь європейського Просвітництва і ро-

мантизму. Так, один з авторів цієї фундаментальної монографії Ф. Стеблій «визвольний рух у Східній Галичині» розглядав «як інтегральну частину загальноєвропейського революційного процесу» і показав, що відчутна демократизація цього руху, орієнтація галицьких будителів на народні маси була «результатом зростаючого впливу на громадсько-політичне і культурне життя краю революційних ідей і традицій декабристів, поживлення суспільно-політичного руху на Україні, національного руху: в Чехії, Словаччині та південнослов'янських землях, а також польського визвольного руху...» [4, с. 27].

Щоб з'ясувати це дискусійне питання, пригляньмося до того, як трактували його попередники сучасних науковців. Здається, наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. ця проблема не вважалася дискусійною. У працях таких авторитетних дослідників галицько-руського відродження першої половини ХІХ ст., як І. Франко та Я. Ярема, знаходимо обґрунтування вирішального значення слов'янських інспірацій для національного пробудження галицьких українців.

На одне з таких тверджень Франка й покликуювався, як я вже згадував вище, М. Яценко. Та у Франка є й інші подібні висловлювання і то більш промовисті й виразні, як-от: «Товчків, котрі побудили сих людей («Руську трійцю». — Є. Н.) до реформаторської діяльності, треба шукати не тільки в самій талановитості їх натури, а також і в тих посторонніх впливах, котрим вони підлягали і з котрих піднести треба слідуєчі: 1) романтизм, котрий на польським ґрунті виплодив таку характерну фігуру, як Ходаковський, що своєю книжечкою «*Słowiańszczyzna przedchrześcijańska*» мав, без сумніву, вплив і на Вацлава з Олеська, і на ініціаторів галицько-руського відродження... Далі я покажу генезис і зріст симпатій слов'янських серед галицьких поляків і русинів і вплив тих симпатій на наше народне відродження. Особливо треба тут піднести вплив Тадея Василевського на Шашкевича, братів Борковських, на Вагилевича, далі Бельовського, Слотвінського, Росцішевського і др. поляків, з котрими наші руські писателі часто і дружно стикалися. З іншого боку, проявлялися на них впливи польські, іменно тої демократично-революційної пропаганди, що, виходячи від польської еміграції з Франції та Бельгії, проявлялася в численних польсько-патріотичних конспіраціях, в пробах усної і письменної пропаганди, між іншим, і між руським народом і між руською інтелігенцією, т. е. головно між питомцями духовної семінарії... В кінці я зверну увагу на впливи українські і російські, котрі також немало причинилися до розбудження нового літературного життя у нас, хоча прямі особисті зносини у наших писателів були тільки з Погодіним. Звісно, не треба забу-

вати, — слушно застерігав водночас Франко, — що писателі ті, попівські сини, винесли із батьківських домів деякі елементи, що вплинули на їх пізнішу діяльність» [7, с. 62—63].

Крім того, у Франковому огляді «Українсько-руська (малоруська) література» читаємо: «В 30-х роках під впливом слов'янського відродження, польського українофільствуючого романтизму і перших проявів українського письменства постала у Львові «Руська трійця», тобто гурток молоді, натхнений ідеєю витворення письменства і освітньої праці для рідного народу і простою мовою того народу» [8, с. 86].

За словами І. Франка, «не викликає жодного сумніву» те, що «початки народної української літератури в Галичині» пов'язані з «двома чинниками»: «збиранням і публікацією народних пісень», розпочатими З. Доленгою-Ходаковським, а згодом продовженими В. Залеським і Жеготою Паулі. «Перші її натхненники Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич не тільки самі збирали народні пісні під виразним впливом Залеського (частину їхньої збірки видав під своїм ім'ям Жегота Паулі, особистий їх приятель), а й перше своє видання в новому напрямку — «Русалку Дністрову» (1837) — вони наполовину заповнюють народними піснями, подаючи до них польський епіграф з Богдана Залеського» [5, с. 385].

Вважаючи, що слов'янські впливи мали вирішальне значення для виникнення галицько-руського відродження, І. Франко на чільне місце серед них ставив польські інспірації. «У Галичині польський вплив на розвій руської літератури був іще більший (ніж на Правобережній Україні. — Є. Н.), можна сказати, що він дотепер є домінуючим», — визнавав І. Франко в доповіді на з'їзді польських літераторів і журналістів 1894 р. і далі тамтаки вже не без надмірної, либонь, категоричності твердив: «Сміло сказати можна, що якби не було зібрання пісень Вацлава з Олеська, то не було б і тих, хто відроджував руську народну літературу в Галичині, — Шашкевича, Вагилевича, Головацького, Устияновича» [12, с. 3]. (Певне, через оте визнання домінуючим польського, а не російського впливу на українську культуру Галичини зацитована доповідь не потрапила до збірки творів І. Франка у 50 томах).

Про те, що до патріотичної діяльності спонукали Шашкевича головним чином імпульси з боку національного та культурного руху слов'янських народів, писав і Я. Ярема: «Ідея народності і нашої національної окремішности, яку Шашкевич перший з повною свідомістю і рішучістю заціпив серед руської суспільности в Галичині, не була і не могла бути его винаходом. Клич народности гомонів тоді широко серед Слав'янщини, і в тім дусі писалося тоді багато в сумежній Польщі, в Чехії, а так

само й на Україні. До тих книжок та писань завела Шашкевича вроджена его спрага знаня, і там найшов він то, що его вчинило опісля для нас великим. З природи вразливий на все, що в письменстві красне, зрозумів, що краса може розвинутися лише в рідній мові, і, захоплений творами ческих, польських та українських письменників, з молодечим ентузіазмом став проповідувати шойно відкриту думку і закривати усіх знайомих до плекання рідної мови. Бажане те — сотворити рідне, красне письменство на рускій мові — ставало ще горячішим, коли запізнався з творами українських письменників і збірками рідних, народних пісень, бо тут переконався, до якого совершенства й краси є здібна его рідна, занехана всіми мова» [9, с. 5—6].

У слов'янських літературах доби романтизму і слов'янському ж фольклорі (в тому числі й творчості українських письменників з Наддніпрянщини та українській народнопісенній стихії) убачав Ярема і художні витоки Шашкевичевої поезії: «Одушевлене до муз, яке умів Шашкевич — стоячи під вражінем краших творів літератур чужих — розбудити серед товаришів, видобуло в щасливу хвилю рідну мову з забутя, звеліло їм її любити та плекати і тим... сталося воно завдяки сучасним обставинам — епохальним моментом в історії одної частини народа. ...Идучи за впливами ческих та польських поетів, старався Шашкевич дати землякам щось аналогічного до того, що було найкраще у сусідних слав'ян. «Slavy dsera» Коляра спонукає его до написання «Згадки», Гоциньского «Zamek Kapiewski», який зробив велике вражіне на Шашкевича, викликає в нім бажане написати щось подібного і для русинів («Перекинчик бусурманський»). Муза Міцкевича, Богдана Залеского і [інших] заохочувала его до оброблювання знайдених там гарних мотивів і сюжетів. Рівночасно силується перекладати на рідну мову, що було окрасою літератури в чужих (Короледвірська рукопись, «Zamek Kapiewski», сербські народні пісні). Народні пісні, українські, ческі, сербські, які були тоді в великій пошані і вважалися жерелом найвисшої поезії, не могли остати без впливу на характер его писань. Звідси пожичав він часто поетичних красок, зворотів чи порівнань, бо бачив, як високо станув В. Залескі, ступаючи тою дорогою. З українських поетів мав вплив на Шашкевича лірик Метлинський» [9, с. 7].

Подібну думку Я. Ярема повторив і через півстоліття: «Завдяки тому, що багато слов'янських видань було у львівських бібліотеках — університетській та ім. Оссолінських, М. Шашкевичу, за словами Я. Головацького, відкрився «великий світ — Словенщина з своєю поважною, величною стариною, з відмодженими парістками». Він з живим молодечим запалом вивчав, «загортав цілу Словенщину», думаючи при цьому про рідну сло-

весність. І коли «пригодою трапилась Котляревського «Енеїда», малоросійські пісні Максимовича та либонь Павловського граматики, урадований, він загадав велику гадку: створити чисто народну словесність южноруську, і сесій гадці вірен остав до кінця».

Таким чином, під впливом захоплення слов'янським світом у молодих освічених колах виникли патріотичні почуття до свого народу, які набули сили й дозріли з появою в Галичині перших ластівок літературного відродження Наддніпрянської України [10, с. 63].

Гадаю, рацію слід визнати за І. Франком, Я. Яремою, М. Яценком і Ф. Стеблієм. Спроби ж Т. Комаринця та С. Гречанюка заперечити визначальну роль впливів слов'янського відродження і визвольного руху на національне пробудження Галицької Русі виявляють, вважаю, більше «благородного» суб'єктивного прагнення видати бажане за дійсне, аніж неупереджених пошуків наукової істини.

Ті загальнотеоретичні постулати, що їх Комаринець подавав як непорушні закономірності світового культурного процесу, не можуть бути автоматично застосовані до кожної епохи й країни. Не прив'язані дослідником безпосередньо до конкретно-історичної ситуації в Галицькій Русі першої половини ХІХ ст., вони повисають у повітрі і аж ніяк не переконують, що слов'янське відродження (в тому числі й національно-культурний рух на Наддніпрянщині) не відіграло вирішальної ролі в національному пробудженні Східної Галичини. Певна річ, зміст і форма національно-культурного, романтичного в своїй основі, руху в Галицькій Русі 30—40-х років ХІХ ст. зумовлювалися її тодішнім суспільно-політичним становищем, рівнем культурного розвитку, національної та соціальної свідомості галицьких українців, але вирішальний вплив на самé зародження цього руху здійснило все-таки слов'янське відродження.

Щодо Гречанюкової фрази (власне, його невдалого доповнення-коментаря до Франкового висловлювання) про те, начебто в Галичині «література не залежала від ідей, які циркулювали в інших країнах» [1, с. 7], то абсурдність її очевидна (у будь-якому, навіть тоталітарному суспільстві література якоюсь мірою усе-таки неминуче залежить від ідей, що розвиваються за кордоном).

Йдеться не про повернення до горезвісної «впливології», а про потребу об'єктивного конкретно-історичного осмислення кожного суспільного явища, діалектичних зв'язків між його внутрішнім саморозвитком і впливами на нього.

Безперечно, для національно-культурного відродження і становлення нової, народної літератури в Галицькій Русі першої

половини XIX ст. склалися певні внутрішні передумови. Найважливішим чинником було те, що галицькі українці («русини»), незважаючи на багатовікове національне поневолення, зберегли свою мову, культуру, віру (грецький обряд), звичаї, усне образне слово. Вагомими для національно-культурного пробудження Східної Галичини були й передумови у сфері «верхньої» культури — як національної, так і інонаціональних. Загальний культурний рівень краю жили польські та німецькі освітні осередки, літературно-художні та наукові видання у Львові, одному з культурно найрозвиненіших міст Австрійської імперії. В ньому 1784. р. було засновано університет, завдяки чому Східна Галичина приєдналася до загальноєвропейського руху Просвітництва. Однак власне українських осередків освіти у Східній Галичині було вкрай мало. У більшості міських шкіл викладання велося німецькою мовою, у Львівському університеті — німецькою і латинською. Поодинокими національно-релігійними (греко-католицькими) осередками освіти були у Львові духовна семінарія (заснована 1783 р.) і Ставропігійський інститут, який мав власну друкарню і видавав церковнослов'янською та українською книжною (слов'яно-руською) мовами релігійну літературу, букварі, а також праці і тексти, що стосувалися давньогрецької культури (в інституті розвивалася елліністика).

На цьому тлі вирізнявся Руський інститут (Studium Ruthenum) — тимчасовий допоміжний навчальний заклад при Львівському університеті для студентів-українців філософського, правничого і теологічного факультетів, у якому викладання велося українською книжною мовою. За час свого існування (1787—1806) Руський інститут підготував чимало освічених випускників з місцевого населення, зокрема знавців української книжної мови.

Наприкінці XVIII—в першій половині XIX ст. в Східній Галичині панувала література шкільного класицизму: у школах учні вправлялись у писанні творів за класичними взірцями та правилами (переважно «язичієм»), найбільшою популярністю користувалися панегірики з нагоди релігійних свят, подій та ювілеїв високопоставлених осіб (найпомітніші репрезенти цієї течії — П. Лодій, Й. Левицький). Хоча галицький шкільний класицизм представляв охоронну феодально-клерикальну літературу, все ж класицистичні панегірики та послання певною мірою протидіяли асиміляції місцевого греко-католицького духовенства і підтримували в нього усвідомлення своєї приналежності до окремого субетносу Австрійської імперії, історично пов'язаного зі східнослов'янською («слов'яноруською») спільнотою.

Помітний внесок у національно-культурний розвиток Східної Галичини зробив І. Могильницький, ректор дяко-вчительського інституту в Перемишлі, канонік та інспектор шкіл Перемиської єпархії, який з метою українізації шкільництва заснував у Перемишлі 1816 р. першу в Східній Галичині українську просвітню організацію «Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії», здійснив кілька видань підручників для народних шкіл Галицької Русі, написав першу в Західній Україні граматику української мови («ГраMATика язика словено-руського», 1823; вид. 1910 р.) і передмову до неї «Відомість о руськом язичі», скорочений варіант якої був надрукований у польському перекладі в часописі львівської наукової бібліотеки Оссолінських (1829).

Варто згадати і діяльність ранніх галицько-українських просвітителів — єпископа І. Снігурського, професора Львівського університету І. Лаврівського, фольклориста й лінгвіста Й. Лозинського, історика-краєзнавця В. Компаневича, історика і мовознавця, професора і ректора Львівського університету М. Гриневецького, які, йдучи за прикладом європейських просвітителів і романтиків, займалися справами просвіти, мовними питаннями, збиранням, систематизацією і популяризацією різноманітного історичного матеріалу.

Патріотична діяльність М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького була б немислима без тих внутрішніх, галицько-руських, передумов (зрештою, сформованих не без впливу європейського Просвітництва й романтизму, національно-культурного руху слов'янських народів). Але самих цих внутрішніх чинників було недостатньо для національного пробудження й започаткування нової літератури в Галицькій Русі. Потрібен був ще й зовнішній імпульс — яскравий приклад і подих слов'янського відродження, щоб молоді галицько-руські патріоти усвідомили: «Судило нам ся послідним бути. Бо коли другі слав'яне вершка ся дохаплюют і естли не вже, то небавком побратаються з новим ясным сонцем, нам на долині в густій студеній мраці гибіти» [3, с. III]. А усвідомивши це, задумали, йдучи за «здоровими повносильними рістками» [3, с. IV], літературного та фольклористично-етнографічного руху в Наддніпрянській Україні, «витворити одноцільну полудневоруську мову і літературу і при їх помочі воскресити цілу полудневоруську націю до нового життя духового і громадського. Що в тих замислах покріпляло їх пильне слідження за рухом і ростом других слов'янських народностей, про се... не може бути сумніву: Зараз перші слова, котрими Шашкевич розпочав «Русалку Дністрову», — писав Франко про щойно процитовані мною перші рядки з «Передслі-

в'я», — той перший маніфест нового народного напрямку літературного, показують, що примір других слов'ян був для нього принукою до власного почину» [6, с. 43].

Національне пробудження в Східній Галичині почалося і розвивалося в сприятливій атмосфері слов'янського відродження, яке мало визначальний вплив на діячів «Руської трійці».

1. Гречанюк С. Три дороги «Руської трійці» / До 150-річчя виходу «Русалки Дністрової» // Українська мова і література в школі. 1987. № 2.
2. Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). Львів, 1983.
3. Передслів'є // Русалка Дністровая. 1837.
4. «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987.
5. Франко І. Адам Міцкевич в українській літературі // Збір. творів: У 50 т. К., 1980. Т. 26.
6. Франко І. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар // Збір. творів: У 50 т. К., 1981. Т. 29.
7. Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] // Збір. творів: У 50 т. К., 1984. Т. 41.
8. Франко І. Українсько-русська (малоруська) література // Збір. творів: У 50 т. К., 1984. Т. 41.
9. Ярема Я. Маркіян Шашкевич як лірик-поет. Відбитка зі звіту ц. к. гімназії Франца Йосифа I в Тернополи. Тернопіль, 1911.
10. Ярема Я. Українсько-чехословацькі літературні взаємини і початок літературного відродження на галицькій Україні (30—40-ві роки XIX ст.) // Слов'янське літературознавство і фольклористика: Респ. міжвід. зб. К., 1965. Вип. 1.
11. Яценко М. Т. Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX ст. К., 1979.
12. Franko I. Wzajemny stosunek literatury polskiej i ruskiej // Pamiętnik Zjazdu literatów i dziennikarzy polskich. 1894. Referaty i wnioski. Lwów, 1894. T. 1.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.94

Марія ВАЛЬО,
Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України

МАРІЯ МУНДЯК-МОЛЬНАР — ДОСЛІДНИЦЯ УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ВЗАЄМИН

Серед українських, зокрема львівських, славістів, які входили в науку в повоєнні 50-ті роки, однією з найбільш яскравих постатей була Марія Мундяк-Мольнар. І хоч доля відпустила їй надто мало часу — лише 30 років для розвитку своїх життєвих і творчих сил і п'ять років для плідної наукової праці, — її науковий ужинок виявився багатим і неповторним

© Вальо Марія, 1996

[2]. Він і досі не втратив своєї цінності. Її талант нагадує світло зірки, яке, пробиваючись до людей з космічних глибин, продовжує сяяти, хоч сама зірка вже давно погасла.

Зробимо спробу бодай у найбільш загальних рисах охарактеризувати внесок тієї вже навіки молоді вченої у розвиток міжслов'янських, зокрема українсько-чесько-словацьких літературних взаємин, розкрити джерела саме цього аспекту її наукових зацікавлень.

М. Мундяк-Мольнар (дівоче прізвище Мундяк) народилася 28 березня 1928 р. у Львові в сім'ї залізничника (померла там же 1 жовтня 1958 р.). Навчалась у львівських середніх школах та на українському відділенні філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка, який закінчила 1950 р. і де виявились її здібності до наукових досліджень. Не випадково вона була в числі перших молодих львів'ян, кого було рекомендовано для навчання в аспірантурі при Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР в Києві. Тут вона поглиблювала свої знання у галузі української літератури, та головним напрямом своїх студій обрала франкознавство, яким захоплювалася ще в університетські роки. Саме тоді під керівництвом основоположника українського франкознавства академіка АН УРСР М. Возняка (1881—1954) у цій галузі розгорталась серйозна робота: з його ініціативи кафедра української літератури університету, яку він очолював, почала видавати науковий збірник, присвячений І. Франкові (його випуск триває досі), велась інтенсивна підготовка наукових кадрів франкознавців. Їх лави М. Мундяк поповнила, блискуче захистивши кандидатську дисертацію, присвячену проблемам реалізму творів І. Франка на сільську тематику [8], і поступивши на роботу у відділ української літератури Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Важливим напрямом роботи відділу, також очолюваного М. Возняком, були франкознавчі дослідження. Крім М. Возняка, який в ці роки завершував найбільші свої роботи про життєвий і творчий шлях та світогляд І. Франка, його послідовники й учні, зокрема С. Щурат та М. Нечиталюк, вели ґрунтовні дослідження раннього періоду творчості письменника, його діяльності в галузі драматургії і театру, фольклористики тощо. До них М. Мундяк приєдналася вивченням «сільської» прози І. Франка, опублікувавши за час роботи у відділі кілька статей на цю тему. Вона досліджувала також ранній період творчості Олесь Гончара [9], опублікувала ряд статей з питань української літератури і рецензій на нові літературні та літературознавчі видання. Найпомітнішими з них були статті про естетичні погляди С. Тудора і його маловідому, опубліковану польською мовою працю про єврейські мотиви в творчості Лесі Укра-

їнки. Українською мовою ця праця вперше побачила світ у перекладі М. Мундяк-Мольнар вже після її смерті [16].

І все ж основною сферою наукових зацікавлень молодшої вченої залишалось щораз глибше і всебічніше вивчення творчості Івана Франка. Саме це, безумовно, стало головною передумовою звернення М. Мундяк до проблеми зв'язків Івана Франка з іншими культурами і літературами, зокрема чеською і словацькою. Були для цього і додаткові стимули, в першу чергу широко розгорнута в Україні та за її межами підготовка до відзначення 100-річчя від дня народження Івана Франка. З чеського боку з ініціативою виступив молодий і талановитий дослідник Михайло Мольнар, переславши в Київ п'ять альбомів з копіями віднайдених ним у чеських архівах листів І. Франка до діячів чеської культури і літератури. З українського боку цю ініціативу підтримала відомий знавець архіву Івана Франка і дослідниця творчості Лесі Українки Марія Деркач, надіславши в Прагу копії 133 віднайдених нею у Франковому архіві та факсово прокоментованих листів чеських культурних і літературних діячів до Каменяра. М. Деркач, яка в 20-х роках здобула вищу освіту в Карловому університеті в Празі, на ціле життя залишилась палкою прихильницею чеської культури і літератури, вдумливою їх дослідницею і популяризаторкою [3—6]. У повні роки вона працювала в Інституті літератури ім. Т. Шевченка в Києві, щедро передаючи свої захоплення й енциклопедичні знання в галузі франкознавства та лесезнавства науковцям інституту. Заслуга М. Деркач і в тому, що свої захоплення вона зуміла великою мірою прищепити М. Мундяк, передавши їй, ніби естафету, своє зацікавлення українсько-чеськими взаєминами, власне розуміння вагомості цієї проблеми і необхідності сумлінного її дослідження.

В науковій діяльності М. Мундяк цей напрям зацікавлень виявився особливо плідотворним, тим більше, якщо врахувати вкрай спресований часовий простір, виділений їй долею для їх реалізації. Коли вдатись до статистики, то з майже 50 опублікованих нею книг, статей, рецензій 30 стосуються українсько-чесько-словацьких зв'язків. З них — три великих збірники, виконані у співпраці з М. Мольнаром, котрі, за висловом відомого вченого-франкознавця С. В. Щурата, досі залишились неперевершеними з точки зору вміщених матеріалів і висвітлюваних проблем. І все ж справа не стільки в статистичних даних, скільки в характері наукових праць молодшої вченої. Щодо цього впадає в око уміння авторки дотримуватись наукового методу дослідження всупереч панівному тоді в літературознавстві вульгарно-соціологічному підходові до висвітлення явищ і фактів, їх оцінки з точки зору класової ідеології. Прагнення до об'ек-

тивності в її роботах пов'язане з умінням аналізу, безкомпромісістю оцінок, ясністю суджень і лаконічністю стилю.

Цими особливостями позначені вже перші праці М. Мундяк, що стосувалися міжлітературних взаємин, зокрема рецензій на кілька видань цього типу, котрі вийшли як у Чехо-Словацьчині, так і в Україні. У рецензіях на монографію відомого чеського вченого М. Неврлі та брошуру М. Мольнара про І. Франка М. Мундяк, віддаючи належне їх авторам за звернення до теми, зробила також ряд істотних зауважень [10]. Принциповій та незвичній на той час критиці піддала молода дослідниця працю доцента Львівського університету П. Гонтаря з питань українсько-чеських літературних взаємин, хоч це була перша узагальнююча праця такого плану, видана в Україні [11]. В рецензії аргументовано були показані обмеженість тематичних аспектів висвітлення зв'язків української літератури з чеською і ряд неточно поданих фактів цих взаємин, безпідставне замовчування деяких письменників, що мали відношення до цих взаємин, на основі фальшивих оцінок їхньої діяльності, звинувачень у буржуазному націоналізмі тощо. Керуючись аналітичним підходом, ряд ділових зауважень і пропозицій висловила авторка і в рецензіях на два чехо-словацькі видання, що стосувалися міжлітературних зв'язків. Зокрема, в огляді спеціального номеру словацького журналу «Slovanske pohľady», присвяченому українській літературі [12], зробивши екскурс в історію українсько-словацьких літературних взаємин і схвалюючи саму ідею такого видання, підбір авторів для публікації, М. Мундяк пропонує ряд нових імен, твори яких варто перекласти зі словацької, і закликає українські періодичні видання популяризувати словацьку та інші літератури таким же чином. Компетентні поради висловила дослідниця і авторам празького видання, яке у ряді статей-оглядів давало рекомендації читачам щодо знайомлення з українською та іншими слов'янськими літературами [13]. Не гола констатація фактів, а роздум над прочитаним і кваліфікована оцінка праці чеського вченого В. Жідліцького про українську літературу зумовлювала деякі критичні зауваження до неї.

Ряд публікацій статей і досліджень з питань українсько-чесько-словацьких літературних взаємин М. Мундяк здійснила у співавторстві з М. Мольнаром, зокрема після того, як він, приїхавши в Україну, став аспірантом Інституту літератури ім. Т. Шевченка у Києві і коли молоді вчені, поєднавши свої долі, об'єднали також зусилля на ниві вивчення близьких їхнім серцям проблем. Спочатку були окремі публікації, як публікації листів І. Франка до чеських вчених і письменників, післямова до збірки оповідань І. Франка словацькою мовою «Obrazky z Halice», стислий огляд розвитку української драми від Кот-

ляревського до Корнійчука, опублікований з нагоди постановки п'єси останнього «Крила» в Народному театрі Братіслави та ін. Незабаром їх захопила ідея окремого цілеспрямованого видання, яке узагальнювало б увесь доступний на даному етапі матеріал щодо зв'язків І. Франка з чехами та словаками. І таке фундаментальне видання побачило світ 1957 р. у словацькому видавництві художньої літератури. Багатющий матеріал для цього збірника «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками» укладачі зібрали, науково систематизували й опрацювали в надзвичайно стислі строки, що вимагало від них не тільки глибоких знань у даній галузі, а й великих організаційних зусиль. Увесь комплекс робіт, що стосувався розшуків, передруку й наукового опрацювання української частини матеріалів, а також організації перекладу матеріалів з польської, німецької мов, виконала М. Мундяк-Мольнар, залучивши до цього також ряд літературознавців Львова. Їй належала ґрунтовна, написана на першоджерельному матеріалі вступна стаття «Іван Франко — друг чеського і словацького народів». В окремих розділах видання були зібрані переклади І. Франка з чеської літератури, його праці з питань чеської та словацької літератур, а також ряд його статей, опублікованих в малодоступних чеських і словацьких періодичних виданнях, його широку кореспонденцію з діячами цих культур. Наукова актуальність та високий виконавський рівень цього збірника зумовили його широкий міжнародний резонанс, численні відгуки критики. Це було видання, гідне шанування І. Франка на світовому рівні.

Крім того, діячі чеської та словацької науки і культури підготували міжнародну конференцію у Пряшеві, присвячену франківському ювілею, на яку запросили і українську делегацію, у складі якої були член-кореспондент АН УРСР Є. Кирилюк та М. Мундяк.

Матеріали цієї конференції побачили світ у новому виданні, а, власне, двох паралельних — словацько-україномовного збірників «З історії чехо-словацько-українських зв'язків». Перший з них вийшов 1957, другий 1959 р. Крім матеріалів ювілейної франківської сесії вони включали численні дослідження до теми, спогади про І. Франка його сучасників, ґрунтовну бібліографію чеських і словацьких франкіан тощо. Широке коло проблем з історії українсько-чехо-словацьких взаємин, залучення до збірника найбільших славістичних авторитетів Чехо-Словаччини й України зумовили високий науковий рівень цього видання. Публікувалась тут і стаття М. Мундяк, написана у співавторстві з М. Мольнаром, «Співпраця І. Франка з чеською пресою». Діяльність М. Мундяк-Мольнар як співупорядника, співавтора і співредактора цієї праці та її роль у розгортанні зв'язків укра-

їнської літератури з чеською і словацькою були відзначені в другому випуску збірника у посмертній згадці про неї головного редактора видання, директора тодішнього Чехо-словацько-радянського інституту Словацької Академії наук Й. Гроз'єнчика.

Крім згаданих праць, помітними були дослідження М. Мундяк-Мольнар зв'язків з Україною відомого чеського етнографа, сучасника й друга І. Франка Ф. Ржегоржа [15], а також нарис з історії словацько-українських літературних зв'язків [14]. Перша зі згаданих праць була виголошена на проведеній у Львові 1958 р. міжнародній сесії до 100-річчя від дня народження Ф. Ржегоржа, в організації якої М. Мундяк взяла якнайактивнішу участь. У ній було зроблено ґрунтовний аналіз подвижницької діяльності Ф. Ржегоржа як збирача і дослідника української народної творчості, сотень і тисяч зразків і матеріалів етнографічного характеру, безцінну колекцію яких разом зі збіркою українських книг власної бібліотеки вчений передав у дар чеському народові, а чеську частину своєї книгозбірні — львівській «Просвіті». Згодом остання влилась у бібліотеку НТШ, а з нею — у Львівську наукову бібліотеку ім. В. Стефаника НАН України. Необхідно зазначити, що М. Мундяк мала пряме відношення до відновлення 1958 р. Ржегоржівської збірки у фондах цієї бібліотеки. Сьогодні вона міститься у приміщенні на вул. Винниченка, 24. Її кваліфікований опис зробив колишній працівник бібліотеки Р. Біганський [1].

Друга зі згаданих праць, власне, стала першою в українському літературознавстві спробою історичного нарису українсько-словацьких літературних і культурних взаємин. Сліди цих взаємин, за деякими словацькими дослідниками, авторка датує XIII ст. і наводить ряд фактів цих взаємин пізніших часів, зокрема — перший, 1571 р., запис на східній Словаччині української народної пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш...», спогади словацького діяча Д. Крмана про Україну початку XVIII ст., активні взаємини словацьких вчених Я. Коллара, П. Шафарика, Б. Носака-Незабудова, Л. Штура та багатьох інших з українськими вченими і письменниками у XIX ст. та розвиток цих зв'язків у XX ст. Перша спроба такого огляду — праця М. Мундяк — привернула увагу наукової громадськості. Її належно оцінив Є. Кирилюк [7].

Ще одним аспектом українсько-словацьких літературних взаємин, яким зацікавилась М. Мундяк-Мольнар, було вивчення творчості українських письменників Пряшівщини та загалом специфіки літературного і культурного життя українського населення східної Словаччини. Вона опублікувала ряд рецензій на видані там окремі поетичні збірки українських письменників.

Бурхлива наукова і громадська діяльність М. Мундяк-Мольнар обірвалась раптово на тридцятому році життя. Сьогодні можна тільки уявити, яких наукових висот досягнув би талант молодій дослідниці, якщо навіть початок її діяльності був таким щедрим і багатобічним. Її творчий доробок залишився світлою сторінкою в історії міжслов'янських культурних взаємин. На нашу думку, Інституту українознавства НАН України варто було б зібрати і видати цей доробок окремою збіркою.

1. Біганський Р. М. Францішек Ржегорж як колекціонер книжок та його особиста бібліотека // Бібліотекознавство та бібліографія: Зб. наук. праць. К., 1982. 2. Вальо М. А. Марія Миколаївна Мольнар-Мундяк (1928—1968): Бібліогр. покажчик / Вступ. слово Вервеса Г. Д. Львів, 1983. 3. Деркач М. Новые документы о чешско-украинских культурных связях // Славяне. 1955. № 2. 4. Деркач М. Пам'яті Францішека Ржегоржа // Вечірній Київ. 1954. 6 жовт. 5. Деркач М. Переклади творів Лесі Українки чеською мовою // Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження. К., 1956. Вип. 2. 6. Деркач М. Д. Францішек Ржегорж // Літ. газета. 1954. 7 жовт.; Дукля. 1955. № 1. 7. Кирилюк Є. Словакістика на Україні // Рад. літературознавство. 1971. № 1. 8. Мундяк М. Рассказы и повести Ив. Франко из крестьянской жизни как произведения критического реализма: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1954. 9. Мундяк М. Ранні оповідання Олеса Гончара // Наук. зап. АН УРСР. Ін-т сусп. наук. Т. 4. Дослідження з мови та літ. К., 1957. 10. Мундяк М. Монографія чеського вченого // Вітчизна. 1955. № 6. Брошура чехословацького науковця // Літ. газета. 1956. 13 верес. 11. Мундяк М. Дослідження українсько-чеських зв'язків // Жовтень, 1958. № 8. 12. Мундяк М. Український номер журналу „Slovenske pohľady“ // Рад. літературознавство. 1957. № 5. 13. Мундяк М. Твори слов'янських письменників чеською мовою // Рад. літературознавство. 1958. № 9. 14. Мундяк М. Віковічна дружба братніх народів: Із історії словацько-українських літ. зв'язків // Прапор. 1958. № 9. 15. Мундяк М. Францішек Ржегорж і Україна // Міжслов'янські літературні взаємини: Зб. статей. К., 1958. 16. Тудор С. Вихід слова: єврейські мотиви в творчості Лесі Українки / Пер. з польськ. // Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження. К., 1960. Вип. 3. [Польська назва статті С. Тудора „Exodus słowa“].

Стаття надійшла до редколегії 10.05.95

Зоряна ЯСТРЕМСЬКА,
Львівський університет

З ІСТОРІЇ СЛОВАЦЬКОЇ ПАРЕМІОЛОГІЇ

Серед зібраних прислів'їв, приказок, що виходили у світ у різні часи, є ряд таких, що ніколи не старіють, їм судилося довге життя. Вони дбайливо беруться всіма поколіннями, міцно ввійшовши до скарбниці світової культури. (Серед

© Ястремська Зоряна, 1996

подібних збірок у слов'янському світі можна назвати, наприклад, збірку Ф. Челаковського [8]).

Прислів'я та приказки належать до найдавніших виявів людської культури. Немає у світі жодного народу і жодної людини, які б у своєму житті не послуговувалися цими перлинами народної мудрості. Як пісня окрилює людину, так прислів'я та приказки прикрашають її мову. Невтомний збирач перлин українського фольклору Іван Франко писав, що прислів'я і приказки «містять у коротких ядерних висловах певні моральні судження, філософські погляди, практичні правила життєвої мудрості... Якщо вони є мудрістю, то, очевидно, мудрістю міжнародною, космополітичною» [4, с. 95].

В українській фольклористиці знайдемо небагато досліджень, присвячених проблемам фольклору Словаччини або питанням, близьким до теми пропонованого повідомлення [2; 3; 7; 9 та ін.]. Праці, де б розглядалися словацькі прислів'я і приказки, на жаль, відсутні. Дещо про цей важливий жанр фольклору можна дізнатися з досліджень М. Кравцова [5, 6] та П. Богатирьова [1], відомих не лише в Росії, а й в Україні, оскільки обидва вчені неодноразово зверталися і до дослідження українського фольклору.

У своєму повідомленні я зробила спробу хронологічно систематизувати розрізнені факти, які засвідчують історію збирання і вивчення словацьких прислів'їв та приказок. Навіть побіжний погляд на цю тему свідчить про великі та плідні традиції в цьому питанні в Словаччині.

Один із перших системних інтересів до прислів'їв у словаків пов'язаний з ім'ям відомого словацького поета Д. С. Горчічки. Його збірка «Neoforum Latino Slavonicum», видана 1678 р., містить 534 прислів'я переважно вітчизняного походження і частково запозичені польські прислів'я зі збірки Кнапського 1632 р.

Переважну більшість словацьких прислів'їв зі збірки Горчічки переклав чеською мовою Павел Долежал. Наприкінці своєї «Словацько-чеської граматики» («Grammatica slavico-bohemica», 1746) він подав збірку словацько-чеських прислів'їв за абеткою. Усіх прислів'їв було близько 300.

Збірку Долежала пізніше розширив, переклав словацькою мовою і приєднав до своєї «Словацької граматики» («Gramatika slovenská») під заголовком «Словацькі прислів'я» Антон Бернолак. Ця збірка видана 1790 р. і розширена до 500 прислів'їв.

З початку XIX ст. походить об'ємна збірка Юрая Рибая, яка містить 4000 прислів'їв. Відданий словак, котрий помер 1813 р., залишив «Книжку прислів'їв чеських і словацьких» («Ktíha

prísloví českých a slovenských») — на жаль, у рукописі. Сьогодні вона зберігається в Національному музеї в Будапешті.

У 1831 р. Ф. Д. Трка видав у Брно невеличку збірку прислів'їв під назвою «Прислів'я словаків моравсько-угорських» («Pověkadla (prislovíce) Slovákův Moravsko-uherských»). У ній містилося близько 1300 прислів'їв.

Таким чином, у ХІХ ст. в Словаччині, як і в інших слов'янських народів, дуже інтенсивно збиралися прислів'я і приказки. Велику працю на цій ниві виконало штурівське покоління, зокрема Павол Добшінський, Цтібор Зах, Янко Францісі-Рімавський, Янко Калінчак та ін. У другій половині ХІХ ст. до них приєдналися Л. В. Різнер, Р. Ірам-Подтатранський, Ян Ванса, Андрей Галаша, Самуел Медвецький та багато інших співпрацівників відомого словацького вченого Адольфа Петера Затурецького, мова про якого буде нижче. Чільне місце серед однодумців Затурецького посідав Франтішек Шуянський, відданий збирач і визначний знавець словацьких прислів'їв і приказок. Без його праці та допомоги майбутня збірка Затурецького не досягла б того рівня й обсягу, який має.

Затурецький виконав дуже важливу працю у збиранні та виданні словацького фольклору. Нею він завершив свою життєву справу, і його ім'я назавжди залишилося серед тих, хто доклав чимало зусиль у дослідженні словацької національної культури. Затурецький збирав і записував словацькі народні загадки, які видав у 1894 р. під псевдонімом Боровочайський, назвавши їх «Словацькі загадки» («Slovenské hádanky»). Але найбільше він цікавився словацькими прислів'ями та приказками. Завдяки його більш ніж 30-річній праці в 1897 р., побачили світ «Словацькі прислів'я та приказки» («Slovenská prísloví, pověkadla a úsloví»). Ця збірка була видана Чеською Академією наук у Празі та значно пізніше перевидана у Словаччині (1965 та 1975 рр.). Ця збірка містить понад 13 тис. прислів'їв та приказок, вона перевищила своїм змістом усі до того часу видані подібні збірки.

Несприятливі видавничі умови у Словаччині не давали Затурецькому жодної надії на те, щоб його збірка знайшла видавця. Під час завершення роботи над рукописом він сподівався, що його збірка побачить світ до п'ятдесятої річниці видання «Словацьких оповідань» («Slovenské pověstí») Янка Франціського-Рімавського, першої друкованої збірки словацьких народних казок. Річниця випала на 1895 рік. Оскільки у Словаччині не було змоги видати збірку, переговори про її подальшу долю взявся вести відомий чеський фольклорист і філолог Франтішек Пастернек з Чехії. У лютому 1894 р. він повідомив Затурецького в листі, що Чеська Академія наук зацікавлена видати його збір-

ку. За порадою Ф. Пастернака Затурецький зробив до своєї збірки реєстр прислів'їв та упорядкував увесь матеріал за алфавітом, зберігаючи при цьому класифікацію згідно з предметним змістом. Книжка вийшла восени 1897 р.

Адольф Петер Затурецький розділив усі прислів'я приблизно на шість великих груп. Перша група (Бог, віра, звичаї, духовні прояви, розум) присвячена духовній сфері та моралі, наприклад:

Každý fučí, ako sa naučí.
Nevie, kde mu je hlava od radosti.
Co komu milé, může být' aj hnilé.
Všetko do času, žena do smrti a doh naveky.
Aká viera, taký papez.

Друга група (людина, її тіло і почуття, вік, стать, сім'я) охоплює життя людини:

Má brucho, ako výsypok z filpsa.
Dvadsat' — nerozum; tridsat' — neženatý; štyridsat' — nebohatý.
Kam chlap nemůže, dojde žena.
Ani u strýca, ani u děda; kto nič nemá, tomu beda!

Третя група стосується суспільного життя, наприклад:

Dobrého priatel'a si váž ako drahý poklad.
Dobrý sused lepší ako rodina.

Четверта група прислів'їв висвітлює сферу матеріального життя людини:

Dobre je gazdovat', keď jesto v čom.
Kde je husto, nie je pusto.
Jeden sa postí, druhý sa hostí.

П'ята група описує природні умови життя людини, наприклад:

Malý dážď prišiel po väčší.
Ranný dážď ako starej panny tanec.

Шоста група прислів'їв охоплює весь інший матеріал, дитячий фольклор тощо:

Neplač, kúpime ti pleskáč!
Kto neverí, do zadku nosom uderí.
Kot, kot, kot, kotkodák, znesiem vajce ako klát.

Класифікація Затурецького не відійшла від тогочасного дидактичного погляду на призначення збірок прислів'їв.

Після видання «Словацьких прислів'їв та приказок» Затурецького в журналі «Slovenské pohľady», а також у виданнях «Muzeálnej slovenskej spoločnosti» публікувався матеріал, так чи інакше пов'язаний зі словацькими прислів'ями. Маленькі збірки словацьких прислів'їв та приказок надрукували тут Голуби, Сохан, Подяворінська, Буловський, Краус, Ковалчик та ін.

В міжвоєнне 20-річчя наукову зацікавленість прислів'ями виявив у Словаччині Людовіт Жібріта. Його праця «Культурно-історична цінність словацьких прислів'їв» («Kultúrnohistorická hodnota slovenských prísloví») вміщена у збірці 1931 р. під назвою «Slovenská Miscellanea». У цей час побачила світ ще одна збірка словацьких прислів'їв. Штефан Ганіговський видав у 1938 р. «Словацькі прислів'я» («Slovenské príslovía»), які запозичив з видання А. П. Затурецького. У 1953 р. були опубліковані «Словацькі народні прислів'я» («Slovenské ľudové príslovía»), які склали Андрей Меліхерчик та Євген Пауліні на основі збірки Затурецького і нових записів прислів'їв, котрі друкувалися у журналах.

У збірках прислів'їв та приказок відбилися, неначе у дзеркалі, історія народу, його душа, світобачення, характер, звичаї, мораль, побут, спостереження за діяльністю людини та явищами природи тощо. Це глибока криниця словацької мовної культури.

1. Богатырев П. Эпос славянских народов. М., 1959. 2. Гайдай М. М. Чеський і словацький фольклор у дослідженні українських славистів першої половини XIX ст. // Слов'янське літературознавство і фольклористика. К., 1970. Вип. 6. 3. Гайдай М. М. Чехословацько-українські фольклористичні взаємини (кінець XIX—початок XX ст) // Слов'янське літературознавство і фольклористика. К., 1971. Вип. 7. 4. З фольклорної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів'їв // Народна творчість та етнографія. 1963. № 2. 5. Кравцов Н. И. Проблемы славянского фольклора. М., 1972. 6. Кравцов Н. И. Славянский фольклор. М., 1979. 7. Морозова Л. О. Ідейно-виховна цінність прислів'їв // Слов'янське літературознавство і фольклористика. К., 1973. Вип. 8. 8. Čelakovský F. L. Mudrosloví národu slovenského ve příslovích. Praha, 1949. 9. Horálek G. Studie o slovanské lidové poezii. Praha, 1962. 10. Záturský Adolf Peter. Slovenské príslovía, porekadlá a úslovía. Tatran, 1975.

Стаття надійшла до редколегії 10.01.95

Іван ТЕПЛЯКОВ, Аліна АЛЬГЕРТ,
Львівський університет

СЛОВ'ЯНСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЯ З КОМПОНЕНТОМ «ГРІШ»

У компонентному складі деяких фразеологізмів будь-якої мови є слова, які з різних причин вийшли з активного вжитку і становлять периферію її лексичної системи. Такі застарілі слова, серед яких залежно від причини старіння, дослідники розрізняють історизми та власне архаїзми (перші, на відміну від других, не мають у сучасній мові синонімів), живуть, за влучним висловом Р. М. Попова, у фразеології своє «друге життя» [8, с. 6]. Цю тезу спробував розвинути і поглибити сучасний словацький вчений Й. Млацек, досліджуючи механізм включення архаїчних слів до складу фразеологізмів [25, с. 79—80]. Він, зокрема, зазначив, що процес адаптації подібних слів у фразеології виявляється по-різному, диференційовано: з одного боку, застарілість певного слова не заважає йому стати повноцінним компонентом фразеологізму, а з другого — можна спостерігати певний тиск сучасної системи на подібні слова, на їх «виштовхування» зі складу усталеного звороту і заміну новішими компонентами. До складу фразеологізмів, на думку Й. Млацека, входять передусім такі застарілі слова, котрі є стрижневими компонентами фразеологізму, що забезпечує усталеність, образність та експресивність усього звороту. При адаптації до складу фразеологізмів перевагу мають також застарілі слова, які до своєї архаїзації входили до основного словникового фонду мови і відзначалися високою частотністю вживання. Ця точка зору близька й іншим авторам, що вивчали подібні проблеми. Так, В. О. Винник, досліджуючи українські назви одиниць виміру і ваги, серед яких є багато історичних архаїзмів, зазначив, що обмеженість вживання слова — метрологічного терміна може бути причиною його «словотворчої і фразеологічної інертності» [3, с. 129].

Слово «гріш» як назва колишньої неоднакової вартості мо-

нети, що у різні часи чеканилась у багатьох країнах Європи, широко відоме практично всім слов'янським мовам, про що свідчать тлумачні словники (чес., слов. *groš*; пол. *grosz*; верхньолуж. *kroš*; болг., мак. *грош*; сл. *groš*; серб., хорв. *грѡш*, укр. *гріш*, рос., білор. *грош*) *. Слово «гріш», як свідчать численні етимологічні розвідки вчених, походить від лат. *grossus* (*denarius*), що означало «товста, важка (монета)», на відміну від попередніх монет, котрі були тоненькими, як жерсть. Празький гріш Вацлава II початку XIV ст. важив, наприклад, майже 3,5 г, але пізніше вага його і вартість різко зменшилися. Отже, якщо у поглядах дослідників немає розходжень щодо виникнення самої назви «гріш», то щодо шляхів її засвоєння слов'янськими мовами існують різні, а то й протилежні точки зору. Так, А. Фасмер [18, т. 1, с. 462], О. Г. Преображенський [9, т. 1, с. 161], Є. Тимченко [4, т. 1, с. 615], М. М. Шанський [21, т. 1, вип. 4, с. 179] вважають, що посередником поміж латинською і слов'янськими мовами була німецька мова, з якої через польську це слово поширилося на Схід і на Балкани. Інші дослідники, наприклад, В. Махек [23, с. 117], О. Брюкнер [22, с. 159], відстоюють протилежну точку зору, вважаючи, що посередником між латинською і слов'янськими мовами у засвоєнні слова «гріш» була не німецька, а старочеська мова, з якої перша сама запозичила це слово. Кожна зі сторін аргументує свою позицію конкретними мовними фактами, які ми тут докладно аналізувати не будемо. Зазначимо лише, що, за свідченням І. І. Срезневського [14, т. 1, с. 598], а також укладачів «Історичного словника українського язика» [4, т. 1, с. 615—616] та «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» [12, т. 1, с. 266—267], назва «гріш» зустрічається в ділових грамотах Галичини вже в середині XIV ст.

Фразеологія зі словом «гріш», як свідчать тлумачні, а також фразеологічні словники та пареміологічні збірники [1; 2; 5; 7; 10; 11; 13; 19; 20; 24; 26—34], досить широко представлена у більшості слов'янських мов, але найбільшою мірою — у мовах західнослов'янських, а саме: чеській, словацькій та польській **, що є, мабуть, прямим відображенням високого рівня поширеності зазначеного слова в даному регіоні. Розглянемо основні тематико-ідеографічні сфери вживання фразеологізмів з компонентом «гріш». Тут, у першу чергу, слід назвати область

* Крім того, у польській мові це слово служить для позначення сучасної дрібної розмінної монети (один відсоток від золотого), а в українській мові є твірною основою, що мотивує узагальнену назву «гроші».

** Фразеологічний словник польської мови Ст. Скорупки містить, наприклад, 28 усталених зворотів зі словом «гріш».

кількісних відношень загалом, котра представлена, хоча по-різному, усталеними висловами практично в усіх слов'янських мовах. Фінансовий стан людини, найчастіше, мізерний, характеризують, зокрема, звороти: чес. být bez groše, nemít ani groše, smrdět grošem, mizerný groš, těžký groš; слов. byt' bez groša, smrdiet' grošom; пол. być/pozostać bez grosza, nie mieć grosza przy duszy, nie śmierdzieć groszem, psi grosz, ciężki grosz, ładny grosz; болг. нямам ни грош, до грош, нямам пукнат грош; серб. до последњег/гроша, укр. не мати гроша за душею, ні гроша; рос. гроша за душой нет, быть без гроша, ни гроша денег; білор. не мець ні граша.

До описаних вище дуже близькі за своїм тематико-ідеографічним спрямуванням фразеологізми на позначення *господарської діяльності людини, її соціально-економічного стану*, який часто-густо характеризується як скрутний, злидений. До цієї групи належать усталені вирази: чес. hospodařit z kopy na groš, schází mu z kopy groš; слов. čo na pôž, to za groš, byt' pri groši; пол. grosz nie styka się z groszem u kogoś, ktoś grosz groszem goni, pracować za pędznie/psie pieniądze, z koszyczka i z groszyczka; укр. *доходить до гроша, з грошика та з кошика*; рос. *пребиваться с гроша на копейку, оставаться/сидеть без гроша*.

Кількісні відношення дещо іншого порядку відбивають однотипні за формальною структурою і компонентним складом фразеологізми: чес. nemít ani za groš; слов. nemá' za groš; пол. nie mieć ani za grosz/trzy grosze; болг. *ни на грош*; укр. *ні на гріш*; рос. *ни на грош*; білор. *не мець ані на грош*. Вони, на відміну від перших, вказують не на кількісний бік (множинність) предмета, а на міру (величину) певного явища чи властивості. Характерною ознакою таких висловів є те, що вони найчастіше сполучаються з іменниками абстрактної семантики і відбивають при поєднанні з дієсловами у заперечній формі повну відсутність тої чи іншої властивості людини: укр. *не мати ні на гріш свідомості, мужності, терпіння, правди* і т. ін.; чеськ. nemít ani za groš statečnosti, trpělivosti, samostatnosti, rozumu тощо.

Наступна група фразеологізмів, представлених у більшості слов'янських мов, обслуговує тематико-ідеографічну сферу *характеристики, оцінки значущості людини чи речі в широкому смислі слова та притаманних їм властивостей*. Сюди належать, зокрема, такі усталені звороти: чес. nemít ani za groš cenu, nestát ani za groš, stojí to za dřavý groš, nedal bych za něho groše, to je za groš drahé; слов. nedal by som za to ani dreveného groša, nedal by za to/zaňho ani deravý groš, nie je hoden/nestojí ani deravý groš; пол. nie dałby za niego trzech groszy; болг. *счупен грош не давам (няма да дам за нещо, счупен грош не струва някой) нещо*; укр. *гріш ціна в базарний день кому-чому*,

гроша ламаного (мідного), щербатого не вартий; рос. ни гроша не стоит, грош цена в базарный день кому, чему, гроша медного (ломаного) вытертого не стоит; білор. тры грошы не варт, грош ціна у базарны дзень каму, чаму, ні граша не варты. Усі ці звороти характеризують людину (або річ) як нікчемну, ні до чого не здатну, зовсім погану, котра не має жодної цінності. Слід зазначити, що в даних фразеологізмах дуже яскраво виражається незначна, навіть мізерна, грошова вартість цієї монети, завдяки чому і створюється образ нікчемної людини. Ефект її нікчемності посилюється вживанням у різних мовах варіантних компонентів *drevený* (дерев'яний), *děravý* (дірявий), *кьорав* (сліпий), *ламаний*, *мідний*, *щербатий*, *витертий*, що водночас визначає негативну спрямованість оцінки всіх зазначених вище зворотів.

Значна за чисельністю, але представлена, за нашими даними, нерівномірно в регіонах і мовах, група фразеологізмів на позначення *рис характеру людини*. Найбільшою мірою ці одиниці присутні у чеській, болгарській, а особливо у словацькій мові, у решті мов вони зустрічаються поодинокі. За значенням усі звороти цієї групи можна чітко розподілити на дві антонімічні підгрупи. Першу з них, значно більшу за обсягом, утворюють фразеологізми на позначення поняття «скупий, ощадливий», а другу — відповідно звороти зі значенням «щедрий аж марнотратний». Отже, поняття скупості як негативної риси характеру людини відбивають такі фразеологізми: чес. *být na groš jako d'abel/čert na hříšnou duši, pro groš by si nechal/da! kolehou vrtat, mačkat/škrtit groš, ten požene veš za groš do Olo-mouce, lakomý na groš*; слов. *slúži za groš i čertu i pánu Bohu, bude za groš čertovi/Cigánovi diet'a kolisat', byt' hladný na groš, trasie sa za grošom, ako čert za hriešnou dušou, dá si za groš dieru do kolena vrtat', poženie za groš voš/blchu cez horu/mesto, poženie za groš blchu do Pešti (Viedne) na tretiu dedinu, trasie sa, keď ide dakomu groš dat', za groš by dal obesit', za groš blchu vymiškuje*; болг. *не можем да вземеш кьорав грош от някого, счупен грош не давам/няма да дам, треперя над всеки грош*. Багато з вищенаведених фразеологізмів відзначаються алогічністю своєї семантичної структури та комічно-іронічним забарвленням, що досягається через нереальність або неможливість реалізації самих дій, описаних у зворотах. Лише декілька усталених висловів цієї підгрупи виражають поняття ощадливості, яке близьке, але не дорівнює описаному вище. До них належать, зокрема, такі звороти: чес. *perad poušlět z míška groš, div neláme groš na dvakrát*; слов. *držat' sa groša*; пол. *liczyć się/rachować się z każdym groszem, składać/ciułać/zbijać grosz do grosza*.

Незначна за чисельністю підгрупа фразеологізмів на позначення поняття «щедрість», котре досягає аж марнотратства й оцінюється теж негативно. Значення надмірності, необачності у витратах коштів реалізують усталені звороти: чес. *nehledět/peřívát se na nějaký ten groš, utrácet od českého groše deset bílých peněz*; слов. *neľúbi u seba groš, nerád má groš vo vrecku*. Поодинокі фразеологізми цієї групи служать для позначення й інших, головним чином негативних рис характеру. Наприклад, чеськ. *pamluví toho za groš do puřny* характеризує людину як таку, що дуже багато говорить, є базікою: пол. *wtrącać/wści-biać/wsadzać/wtykać swoje trzy grosze*; білор. *уваткнуць свае тры грошы* — як таку, що втручається у справи, котрі безпосередньо їй не стосуються, всюди «встромляє свого носа».

Наступна група фразеологізмів, представлених у більшості слов'янських мов, є найчисленнішою. Вона обслуговує тематико-ідеографічну область *різноманітних дій людини, міжлюдських стосунків*, що реалізуються шляхом певних дій. Ця група вирізняється надзвичайно широким спектром семантики: чес. *vhodit starší sestře do trní groš, dělat na jeden groš, koupit za správný groš, kupovat za mnišský groš, žít na svůj/obecní groš, vyuřalovat si dřevěný groš, tam chytne jistý groš, dát smrti groš, dostat svůj groš, najít groš*; слов. *brat'/mat' niečo za hotový groš, poznat' niekoho/niečo ako starý groš, kupit'/predat' za lacný groš, dostat' svoj groš, nezasmial by sa ani za deravý groš*; пол. *oddać ostatni grosz, podzielić się ostatnim groszem, nie brać/nie dać/nie wydać/nie chcieć złamanego grosza, nie oszukać na grosz, znać kogoś jak zły/stary grosz, kupić coś za ostatni grosz, wydać pieniądze co do grosza, dostać za grosz/za grosze*; болг. *оскуб-вам/оскубя до грош някого*; укр. *купити за ламаний гріш, на ламаний гріш не набереш; рос. в грош/ни в медный грош не ставить кого-что, гроша/ни гроша не брать/не давать, ставить/поставить ребром последний грош, пропадать/погибать ни за грош, купить/продать за грош/за гроши, издержать/истратить последний грош*; білор. *пропадаць ні за грош*. Деякі з фразеологізмів цієї тематичної групи побудовані на дотепній грі слів, мають гумористично-комічне забарвлення (чес. *najít groš* зі значенням «спіткнутися», чес., слов. *dostat svůj/svoj groš* зі значенням «бути висвареним чи побитим»). Інші, наприклад, чес. *vyřalovat si dřevěný groš, tam chytne jistý groš*, виражають протилежне тому, що стверджується в їхньому прямому, номіна- тивному значенні.

Лише два, за нашими даними, фразеологізми з компонентом «гріш» вживаються для позначення фізичного стану або фізичних властивостей людини, частіше молоді: чес. *být jako za groš kudla* та слов. *byť ako za groš chleba/psik*. Звороти, як

видно з наведених прикладів, побудовані на різних образах, але передають однакове значення «малий, худий». Крім того, до складу групи західнослов'янських мов входять декілька зворотів термінологічного та номінативного характеру. Серед них польський вираз *dziesiąty grosz* зі значенням «податок, що становить десяту частину прибутку». Це був перший сталий податок, запроваджений у Польщі 1769 р. Подібний чеський термінологічний зворот *čínžovní groš* має значення «податок з квартирної або арендної плати». Сьогодні обидва вирази вважаються застарілими, мають обмежену сферу вживання. Номінативні звороти представлені чесько-словацькими *jidašský* (*Jidášův groš* — *jidašský groš*) та чесько-польськими (*vdoví groš* — *grosz wdowí*) фразеологічними паралелями біблійного походження. Перший з них має значення «винагорода за зраду», котре у східнослов'янських мовах передається зворотами *тридцять срібняків/срібників* або *юдині срібняки*; другий вислів зі значенням «невелике, але щире подаяння бідної людини» подібних аналогів, наскільки нам відомо, не має.

Запропонований поділ фразеологізмів з компонентом «гріш» за тематико-ідеографічним принципом, звичайно, має не абсолютний, а дещо відносний характер, оскільки окремі вирази, залежно від своєї актуалізації, можуть входити до різних груп *. Так, український вислів *не мати гроша за душею*, залежно від контекстуального оточення може вказувати як на повну відсутність грошей, тобто реалізувати чисто кількісні відношення, так і на крайню міру бідності, тобто характеризувати явище (соціально-економічне становище людини) якісно. Деякі фразеологізми з компонентом «гріш» (наприклад, укр. *як за гріш маку* зі значенням «дуже багато», *на ламаний гріш не набереш* зі значенням «дуже мало», чes. *pamluvit toho za groš do putny* зі значенням «дуже багато», *známý jako falešný groš* зі значенням «дуже, досконально відомий» і т. ін.) виступають у функції лексичних квантифікаторів, інтенсифікуючи певну ознаку, властивість предмета або його кількість.

Фразеологізми цієї групи відзначаються деякими семантико-граматичними та словотворчими особливостями. Серед перших, зокрема, слід виділити те, що слово «гріш» як назва конкретної дрібної монети здебільшого вживається у формі однини, а в складі фразеологізму набуває узагальненого значення «гроші або їх певна частка». Такий спосіб вираження кількісних відношень між предметами, коли, зокрема, однина вживається в

* Крім того, на об'єктивність проведеного аналізу могла впливати неадекватність лексикографічної розробки фразеологізмів у різних слов'янських мовах.

значенні множини (у ширшому плані *pars pro toto*), у мовознавстві дістав назву синекдоха. Суми, що виражаються подібними зворотами, є, за невеликим винятком, дуже малими, мізерними, а ознаки і властивості людей або предметів — мало цінними, нічого не вартими. Це є свідченням того, що фразеологізми зі словом «гріш» виникли у період, коли сама ця монета як еквівалент грошової вартості знецінилася. Слід відзначити також майже повну відсутність у компонентному складі таких зворотів демінутивних форм слова «гріш», зумовлену, мабуть, тим, що фразеологізм є одиницею експресивною і не потребує інших додаткових засобів для вираження експресії. Семантика більшості усталених зворотів подібного типу є досить прозорою, оскільки мотивується номінативними значеннями компонентів — складників цих зворотів. Трапляються, однак, випадки, коли розшифровка образу фразеологізму викликає певні труднощі, потребує спеціальних етимологічних розвідок. До таких зворотів належить, наприклад, болг. *през куп за грош*, з дещо «дивним», абсолютно немотивованим значенням «недбало, неохайно» (букв. «черз купу за гріш»). Академік Л. Милетич вважає, що етимомом цього звороту було вільне словосполучення (*през куп за грош*, тобто «весь товар відданий за безцінь»), котре з часом фразеологізувалося (на нашу думку, повторно, оскільки воно вже мало ознаки фразеологізму) і набуло сучасного значення [6, с. 40].

Отже, тематико-ідеографічний аналіз засвідчив, що фразеологізми зі словом «гріш» беруть активну участь у членуванні реалій навколишнього світу. Найбільша номінативна активність притаманна усталеним зворотам західнослов'янських мов, що підтверджує досить широку семантичну розгалуженість їхніх значень. Дещо меншим номінативним потенціалом характеризуються звороти східнослов'янських мов і найменшим — південнослов'янських мов, де, за винятком болгарської, подібні фразеологізми майже не представлені.

Список прийнятих скорочень: *білор.* — білоруська; *болг.* — болгарська; *верхньолуж.* — верхньолужицька; *мак.* — македонська; *пол.* — польська; *рос.* — російська; *серб.* — сербська; *сл.* — словенська; *слов.* — словацька; *укр.* — українська; *хорв.* — хорватська; *чес.* — чеська мови.

1. Белорусско-русский словарь. М., 1963. 2. Българско-руски фразеологичен речник. София, М., 1974. 3. Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966. 4. Историчний словник українського языка. Харків, К., 1930. 5. Јовановић Р., Атанацковић Н. Систематски речник српско-хрватскога езика. Београд, 1980. 6. Кювшева-Мишайкова В. Фразеологизмите в българския език. София, 1986. 7. Лепешау І. Я. Этимологичны слоўнік фразеологізмаў. Мінск, 1981. 8. Попов Р. Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов. М., 1976. 9. Пре-

ображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. М., 1959. 10. Руско-български фразеологичен речник. София, 1980. 11. Словарь современного русского литературного языка. М.; Л., 1950—1965. Т. 1—17. 12. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. К., 1977. 13. Словник української мови. К., 1970—1980. Т. 1—11. 14. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. М., 1958. 15. Толковый словарь русского языка. М., 1934—1940. Т. 1—4. 16. Толстой И. И. Сербско-хорватско-русский словарь. М., 1976. 17. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови. К., 1984. Т. 1—2. 18. Фасмер А. Этимологический словарь русского языка. М., 1964. 19. Фразеологический словарь русского языка. М., 1968. 20. Фразеологічний словник української мови. К., 1993. Кн. 1—2. 21. Шанский Н. М. Этимологический словарь русского языка. М., 1972. 22. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957. 23. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957. 24. Malý slovník jazyka polskiego. Warszawa, 1968. 25. Mlacek J. Lexika vo frazeológii // Philologica, ročn. 38. Bratislava, 1988. 26. Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik. Zagreb, 1979—1980. Т. 1—2. 27. Skorupka St. Słownik frazeologiczny języka polskiego. Warszawa, 1967—1968. Т. 1—2. 28. Slovník české frazeologie a idiomatiky. Praha, 1983—1994. D. 1—4. 29. Slovník slovenského jazyka. Bratislava, 1959—1968. D. 1—6. 30. Slovník spisovného jazyka českého. Praha, 1958—1971. D. 1—4. 31. Smiešková E. Malý frazeologický slovník. Bratislava, 1965. 32. Trávníček Fr. Slovník jazyka českého. Praha, 1952. 33. Zaorálek J. Lidová rčení. Praha, 1963. 34. Záturecký A. P. Slovenské příslovia, porekadla a úslovía. Bratislava, 1965.

Стаття надійшла до редколегії 10.10.94

Оксана ДОБРОВОЛЬСЬКА,
Ужгородський університет

**ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ
ЛЕКСИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В УКРАЇНСЬКІЙ
АНТРОПОНІМІЇ XVII ст.
(на матеріалі «Реєстрів Війська Запорозького» 1649 р.)**

«Реєстри Війська Запорозького», укладені за наказом Богдана Хмельницького після Зборівської угоди 1649 р. з польським королем Яном Казимиром, є вагомим свідченням участі представників різних народів Європи у Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. А 13 тис. прізвищ 40 тис. козаків, внесених до «Реєстрів...», відображають стан української антропонімії в період її активного формування і ті між-етнічні процеси на території Східної Європи, які передували цій війні.

Факт проживання сербів і болгар у містах і селах України польсько-литовського періоду її історії та їхня участь у Виз-

© Добровольська Оксана, 1996

вольній війні 1648—1654 рр. науці вже відомий [4, с. 37]. Наприклад, Ф. Шевченко на матеріалах «Реєстрів...» ілюструє входження багатьох представників південнослов'янської людності до полків, що діяли до війни, зокрема Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Черкаського, Чигиринського, а також до полків, утворених під час війни: Брацлавського, Київського, Уманського (на Правобережжі), Миргородського, Кропивенського, Полтавського, Чернігівського (на Лівобережжі). Однак питома вага південнослов'янського лексичного елемента в прізвищах «Реєстрів...» ще не встановлена.

Найбільш ефективним критерієм етимологізації козацьких прізвищ XVII ст. виявився лексико-семантичний. Словотворчий критерій менш надійний щодо встановлення мовної приналежності антропооснови, національної приналежності прізвища та його носія, оскільки словотворчі засоби слов'янських прізвищ, зокрема суфікси, часто повторюються в кожній з трьох груп слов'янських мов. Розбіжності між ними швидше кількісного, ніж якісного, характеру (пор. частотність патронімічних суфіксів -ов, -ин, -ич, -ович, -овець, -ак). Утворень зі суфіксами, які характеризували б особові назви тільки якоїсь однієї зі слов'янських мов (наприклад, дериватів зі східнослов'янськими суфіксами -ук, -чук, -енко, -онак, південнослов'янськими суфіксами -ац, -овац, -евац, західнослов'янськими суфіксами -owic, -owc), замало для потреб розмежування такої значної кількості прізвищ.

Лексико-семантичний аналіз твірних основ прізвищ не дає однозначних результатів для встановлення національної приналежності твірних основ тих прізвищ, які походять від слов'янських автохтонних імен. Адже східні слов'яни майже повністю втратили давній слов'янський іменник, тоді як у південнослов'янській антропонімії він збережений у вигляді повних двоосновних імен і відкомполітичних утворень. Тому не завжди можна довести, чи прізвище походить від втраченого давньоруського імені, чи від імені південнослов'янського.

Прізвища, які містять у своїх основах давні слов'янські імена, що побутували серед українців у XIV—XVII ст. [2, с. 160—170], а також закладені в українських ойконімах [5, с. 18—21], доводиться кваліфікувати як українські.

Лексико-семантичний критерій аналізу прізвищ дає змогу виявити близько 260 таких, що твірними основами є південнослов'янські лексеми, а це становить 2% загальної кількості прізвищ «Реєстрів...». Установити точне кількісне співвідношення між національними групами твірних основ прізвищ важко у зв'язку з численністю антропонімів, спільних для кількох південнослов'янських мов, а також через значну омонімічність гі-

покористичних імен південнослов'янської антропонімії. Пор. болг. Кенто < Кено гр. *καινος* «новий» [3, с. 251], хорв. Kenta < <Inokentije, Vikentija [6, с. 421] як твірні основи прізвищ «Реєстрів...» Кинтан, Кинтаненко; болг. Клони (Клеони) гр. *κλων* [3, с. 259], хорв. Klon (а, е, о) < Klonimir [6, с. 422] як твірні основи прізвища Клонко; болг. Милто «съкрат. от Милтияд < гр. *Μιλτιάδης* или Милтен < Милен, Милотин» [3, с. 335], серб. Милта < мил + та [1, с. 135] як твірні основи прізвища Милтянненко; болг. Нефо < Нехо + Неделко або від Него < Нега, Негослав [3, с. 358], хорв. Nefa < Neofit [6, с. 422] як твірні основи прізвища Нехваткович: болг. Праньо < гр. *Πρανια* «домашня вещь, покъщинна, добитък» — «защитно име» [3, с. 405], хорв. Pranjо < Franjo < Frančesko [6, с. 274] як твірні основи прізвища Пранасенко; болг. Руцо від Руфо, Рухо, Рушо, де Руфо/Рухо < рум. *Rufu* < лат. *Rufus* «ясночервен; червенокос», Рушо «1. Паруш < Параскев; 2. Русьо» [3, с. 433], серб. Руца Русмир [1, с. 174], Рус (а, о) < Rudolf [6, с. 451] як твірні основи прізвища Руць; болг. Премо от някаква диал. румънска или арумънска форма *prem* «пръв» [3, с. 406], серб. Премо «може бити хипокористик од Премил, а Т. Маретић, мисли да је од ст. сл. *prъmъ* (*Rectus*)» [1, с. 160] як твірні основи прізвища Пременко; болг. Сешо < Серьо «от диал. сер (сър) «сив» — «защитно име» [3, с. 448], хорв. Seš (а, о) < Seroej, Seroiј [6, с. 452] як твірні основи прізвища Сесчиенко; болг. Стофо — «съкрат. от Христофор» — (пор. Стохор < Христохор) [3, с. 467], серб. Стош (а, о) < Александра, Стојан [1, с. 189], хорв. Stoš (а, о) < Stoјadin, Stoјan, Stoјimir, Stoјisav, Stoјislav [3, с. 457] як твірні основи прізвища Стошенко; болг. Топа «от топ», «топка кълбо, топ» [3, с. 489], Топия < Теопия [3, с. 489], хорв. Торо < Antum [6, с. 461] як твірні основи прізвища Топьенко; болг. Цел (а, е, о) «от цел, цял — заклинателно име: да бѣда цял, здрав, читав» [3, с. 528], серб. Целе < Целимир, Селимир [1, с. 207], хорв. Cel (а, е, о), Celestin [6, с. 403] як твірні основи прізвища Целученко; болг. Цирко < Сирко < Сиро — от диал. сир. «1. осиротял, останал без брата и сестри; 2. сив, сяр; 3. тлъст, охранен» [3, с. 451], серб. Циро < Станимир [1, с. 207], хорв. Cir (а, е, о), Sirijak [6, с. 403] як твірні основи прізвищ Цирканенко, Циркуленко, Циркулонко і т. ін. Якщо в антропонимі південнослов'янського походження можливі різні мотивації, то їх так само відносимо до південнослов'янської лексики, але виділяємо окрему групу прізвищ з основами спірної допрізвищевої семантики, оскільки вони витлумачуються лексемами кількох південнослов'янських мов.

Пошуки південнослов'янств у прізвищах козаків здійснюємо на основі антропонімічних словників болгарської, сербської

та хорватської мов. Однак встановлення південнослов'янської приналежності антропооснов прізвищ ґрунтується не лише на підставі їх фіксації у цих словниках. Необхідною умовою є прийнятність запропонованих дослідниками мотивацій цих антропонімів для тлумачення їх як південнослов'янських.

Будуючи паралелі між антропоосновами прізвищ «Реєстрів...» та південнослов'янськими антропонімами, наводимо гіпокористики слов'янських та християнських календарних імен без вказівки на повні їх варіанти. Не вказуємо семантики твірних основ відапелятивних південнослов'янських антропонімів, оскільки наявність південнослов'янських лексичних елементів у прізвищах козаків є свідченням українсько-південнослов'янських мовних контактів антропонімійного рівня. У випадках, коли південнослов'янські словники фіксують генесіонімічні утворення, подаємо мотивуючі апелятиви, припускаючи їх побутування в південнослов'янській антропонімії як семантичних утворень.

Найповніше у прізвищах «Реєстрів...» представлені болгарські антропооснови. Частка прізвищ з болгарськими антропоосновами становить 0,67% загального числа прізвищ «Реєстрів...». Наводимо їх у вказаний вище спосіб:

Прізвища «Реєстрів...»	Болгарські антропоніми	Прізвища «Реєстрів...»	Болгарські антропоніми
Баралтій	Баралиев (64) *	Корциенко	Қорце (271)
Биркаленко	Бърко (97)	Криндач	Криндо (278)
Бычевор	Бъчеваров < бъчевар (97)	Криндыч	див. попередне
Боргуненко	Борго (84)	Круслич	Крусов < крус (279)
Броило	Броил (87)	Кукойла	Кокой (263)
Брочиленко	Брочо (89)	Кулареченко	Коларов < колар (264)
Брюцкович	Бръцко (90)	Кут	Куто (287)
Вентяк	Венто (106)	Куч	Кучо (288)
Видимченко	Видимка (108)	Лангутка	Ланго (297)
Выченко	Въко (119), Въчо (121)	Ляновичко	Ляно (311)
Войдиченко	Войдо (115)	Палабусченко	Палабуйков < тур. palabuyik (374)
Воненко	Воно (115)	Партола	Партол (381)
Гайдаж	Гайдаджиев < гайдаджия (123)	Пасенниченко	Пасин (382)
Гринготенко	Гринго (142)	Перекеля	Перикъл (389)
Губилитенко	пор. Губислав (144)	Писинченко	Писин (397)
Кганджула	Ганджул (126)	Поноваленко	Понов < Поно (402)
Кґрыдженко	Кръджов < Гърджов (280)	Понацка	Поньо, Поно (403)
Дайло	Дайло (154)	Порнак	Порняков < порняк (403)
		Поцыл	Поцо (405)

* Сторінки словника [3].

Прізвища «Реєстрів...»	Болгарські антропоніми	Прізвища «Реєстрів...»	Болгарські антропоніми
Джирик	Джиро (167)	Прима	Примо (406)
Жутенко	Жуто (206)	Применко	див. попередне
Заприй	Запрьо (209)	Рук	Руко (431)
Зибинен	Зьбов < зьб (217)	Румель	Румела, Румелия (431)
Кесинченко	Кесо (253)	Румый	Руми (431)
Кисейко	Кесей (253)	Саранда	Саранда (440)
Козынар	Козинаров < козинар (262)	Сейченко	Сейко (445)
Конопьнка	Конопов < коноп (267)	Секуненко	Секо, Секуна (445)
Копучишин	Копуков < копук (269)	Хольый	див. Холевых
Серкижченко	Серкиз (447)	Холясченко	див. Холевых
Сыйченко	Сыйко (472)	Хунченко	Хунчо (524)
Солиденко	Солидов (458)	Цицканенко	Цицко (530)
Сосового зять	Сосов < Сосо (458)	Цыцюренко	Цыцьров < цыцьр (533)
Стеменко	Сtima, Сtimo (465)	Чавгученко	Чавгов < чавга (534)
Сторгунов	Сторгов < Строгов (467)	Чамов	Чамов < чамав (535)
Сторгуненко	див. попередне	Чапъенко	Чапов < чапа (536)
Стринченко	Стринкин < стринка (467)	Чейчанко	Чейчо (537)
Стръска	Стресков < Стрезко (468)	Чураниченко	Чуран (548)
Сургаченко	Сурго (471)	Чучваренко	Чучваров (549)
Счаненко	Щанов < Станов (563)	Чучаренко	Чучарков (549)
Теленченко	Теленчо (480)	Шошенко	Шошо (560)
Хантурко	Хонтариев < автерия (521)	Щурк	Щурков (564)
Хитчайко	Хитко (520)		
Хитченко	див. попередне		
Хищенко	пор. Хисов (520)		
Холевых	Холе (521)		

На основі сербських антропонімів витлумачуються 35 прізвищ «Реєстрів...» (0,28% усіх прізвищ):

Прізвища «Реєстрів...»	Сербські антропоніми	Прізвища «Реєстрів...»	Сербські антропоніми
Галаценко	Галац (62) *	Грикуненко	Грк (68)
Горотенко	Горота (66)	Гричас	Гриџа (68)
Гребанченко	Грбан (68)	Держняченко	Држен (84)
Гребуренко	див. попередне	Дугович	Дуга (84)
Григоєнко	Грго (68)	Кранушин	Крана (114)
Грійченко	Гријак (68)	Лутнык	Лут (а, е, о) (121)

* Сторінки словника [1].

Прізвища «Реєстрів...»	Сербські антропоніми	Прізвища «Реєстрів...»	Сербські антропоніми
Прилаєнко	Прел (е, о) (160)	Спалченко	див. попереднє
Преколенко	Прекала (160)	Сриченко	Срија (184)
Прянтула	Прент (а, о) (160)	Триилченко	Трија (197)
Прокоєнко	Прок (а, о) (162)	Угоненко	Уга (200)
Радмоєнко	Радмуж (166)	Ходим	пр. Ходимир (203)
Разва	пор. Развигор (168)	Шабуненко	Шабо (212)
Реколенко	Рекула (172)	Шабунко	див. попереднє
Сагайченко	Саџ (а, о) (176)	Шабуня	див. попереднє
Сагун	див. попереднє	Шакученко	Шак (а, о) (212)
Саратина	Сарафин (176)	Шохов син	Шого (212)
Словик	Слова (181)	Шушков зять	Шушко (213)
Спаливий	Спале (182)		

Найменша кількість з-поміж південнослов'янських антропооснов прізвищ «Реєстрів...» представлена хорватськими антропоосновами. Виявлено дев'ять прізвищ з хорватськими основами. Вони утворюють 0,07% загальної кількості прізвищ.

Прізвища «Реєстрів...»	Хорватські антропоніми	Прізвища «Реєстрів...»	Хорватські антропоніми
М. сестрєнець	Zim (а, е, о)	Талда	див. Толда
Зумисчын	(468) *	Талденко	див. попереднє
И. Сикунов зять	Sik (а, е, і, о) (452)	Цобенко	Соба (403)
Товаленко	Tova (461)	Шелвинко	Silv (е, о) (458)
Толда	Told (а, е, і, о) (461)	Шемикга	Šem (а, о) (458)

Найчисленнішу групу утворюють прізвища, які мотивуються на базі лексики кількох південнослов'янських мов. Ця група нараховує 127 прізвищ:

Прізвища «Реєстрів...»	Південнослов'янські антропоніми
Андашенко	болг. Андо, серб. Анда, хорв. And (а, е, і, о)
Бакай	болг. Бак, серб. Бак, хорв. Vak (а, о)
Бакаєв	див. Бакай
Бакаєнко	див. Бакай
Бакиєнко	див. Бакай
Банкан	серб. Бан, Банко, Банче, хорв. Van
Банюченко	див. Банкан
Батикаленко	болг. Батьо, хорв. Batica
Бацала	болг. Бацал, серб. Баца, хорв. Ва (а, о), Vasco
Б'ябаченко	Болг. Биво, хорв. Viba

* Сторінки словника [6].

Прізвища «Реєстріа...»	Південнослов'янські антропоніми
Бибик	див. попереднє
Бибинець	див. попереднє
Боботенко	болг. Боб (и, о), серб. Боб (а, е, о), хорв. Bob (а, е, о)
Боченко	болг. Боко, Бочо, серб. Бок (а, е, о), Боча, хорв. Ć (а, е, о), Вок (а, е, о)
Бочко	
Браик	болг. Брай, серб. Браја, хорв. Braj (а, о)
Браило	болг. Браил, серб. Брајило
Браиленко	див. Браило
Брайченко	див. Браик; болг. Брайко, Брайчо, серб. Брајко
Бул	болг. Було, Бульо, серб. Була, хорв. Bul (а, ео)
Булаєнко	див. Бул; серб. Булаја
Буленко	див. Бул
Вачулейко	болг. Вако, Вачо, серб. Вак (а, е, о), хорв. Vak (а, о)
Вашленко	болг. Вашо, серб. Ваша, хорв. Vaša
Ведкало	хорв. Ved (а, е, о), болг. Видула
Ведуленко	див. попереднє
Веценко	болг. Вецо, серб. Вец (а, о), хорв. Vec (а, е, о)
Веченч	болг. Вечо, серб. Веђо
Грудоненко	серб. Грдо, Грдонья, хорв. Grd (а, е, о), Grdan
Груйло	серб. Груј (а, о), хорв. Gruj (а, о), болг. Груйло
Кгило	болг. Гъло, серб. Гила, хорв. Gile
Даденко	болг. Дадо, серб. Дад (е, о), хорв. Dad (а, е, і, о)
Дядченко	див. попереднє
Дайченко	болг. Дайчо, серб. Дајче, Дајко
Делимерченко	серб. Делимир, болг. Делимиров
Джун	болг. Джуно, хорв. Džupa
Джунка	див. Джун
Джунченко	див. Джунка
Д(и, ъ)щєнко	болг. Дишо, серб. Дишко
Дракга	болг. Драго, серб. Драга, Драђа, хорв. Drag (а, е)
Дракган	болг. Драган, серб. Драган
Зазченко	болг. Заза, хорв. Zaz (а, о)
Зрынєнко	болг. Зрино, хорв. Zrin (а, е, і, о)
Зяку	болг. Зак (е, о), серб. Зак (а, о), хорв. Zak (а, і, е, о)
Итчанко	болг. Ишко, серб. Ишко, хорв. Ick (а, о)
Кымчышин	болг. Кимчо, серб. Кима, хорв. Kim (а, е, о)
Кинтан	болг. Кєнто, хорв. Kenta
Кинтанєнко	див. Кинтан
Кирленко	болг. Кърло, Кирло, хорв. Kgle
Кичалєнко	болг. Къчо, Кичо, серб. Киђа
Клонко	болг. Клонка, Клони, Клонко, хорв. Klon (а, е, о)
Кодєренко	болг. Кодр (е, о), Кодєров, серб. Кодре
Кокун	болг. Коко, серб. Кок (а, о), хорв. Kok (а, о)
Контан	болг. Конто, серб. Конта
Крунєчєня	болг. Круна, Круне, Круньо, серб. Крун (а, о)
Лятнєнко	болг. Лат (а, о), серб. Лато
Лугнєнко	болг. Луго, серб. Луђо
Мєлкал	болг. Мєлко, серб. Мєлко
Миджуля	болг. Миджа, хорв. Midž (а, о)
Миджєнко	див. попереднє
Микоєнко	болг. Мико, хорв. Mikoje

Прізвища «Реєстрія...»	Південнослов'янські антропоніми
Милтяненко	болг. Милто, серб. Милта
Г. Невиков зять	болг. Нева, серб. Нева, хорв. Nev (а, е, о)
Невийченко	див. попередне
Невой	див. попередне
Неденко	болг. Неда, Недо, серб. Неда
Нехвакович	болг. Нефо, хорв. Nefa
Отяк	серб. Ото, хорв. Ot (а, е, о)
П'єроч	болг. Перо, серб. Пер (а), хорв. Per (а, е, о), Perača
Пиювченко	серб. Пијо, хорв. Pijo
Пот'єнко	болг. Пот'єо, хорв. Pota
Хв. Потієв брат	див. Пот'єнко
Пранасенко	болг. Пран'єо, хорв. Pranjо
Премєнко	болг. Премо, серб. Премо
Продаєнко	болг. Прода, Продо, серб. Прода, хорв. Proda
Продайченко	див. Продаєнко
Продченко	див. Продаєнко, болг. Продка
Рай	болг. Рай, серб. Рай, хорв. Raj
Райко	див. Рай
Райченко	див. Рай
Рой	болг. Ройо, серб. Rojko
Роенко	див. Рой
Рокунєнко	болг. Роко, серб. Рока, хорв. Rok (а, о)
Руць	болг. Руцо, серб. Руца, хорв. Ruc (а, о)
Сєсєичєнко	болг. Сєшо, хорв. Seša, Seško
Стаєнко	болг. Стајо, серб. Стај (а, е, о), хорв. Staj (а, о)
Стаєнченко	див. Стаєнко
Статковка	болг. Статко, хорв. Stat (а, о)
Стєленко	болг. Стєлє, серб. Стєльа
Столенко	болг. Стол (є, и, о), серб. Столє, хорв. Stol (а, є)
Стошєнко	болг. Стофо, серб. Стоша, хорв. Stoš (а, о)
Тилик	болг. Тил (є, и, о), Тильо, серб. Тилє, Тильо, хорв. Tile
Тиличенко	див. Тилик
Т'єлченко	див. Тилик; болг. Тилко, Тилчо, хорв. Tilka
Тирченко	болг. Тирчо, хорв. Tirk (є, о)
Топ'єнко	болг. Топия, Топа, хорв. Торо
Туна	болг. Туно, Туньо, серб. Туна, хорв. Tun (а, е, о)
Туи'єнко	див. Туна; хорв. Tunj (а, е, о)
Туник	див. Туна
Тунинєнко	див. Туна
Туничєнко	див. Туна, Туник
Тунка	див. Туна; болг. Тунка, Тунко, хорв. Tunko
Тунченко	див. Тунка
Туняк	див. Туна
Тутєнко	болг. Туто, серб. Тута, хорв. Tuta
П. Убиков зять	болг. Уба, Уб'єо, хорв. Ub (а, е, о)
Цєлучєнко	болг. Цєл (а, е, о), серб. Цєлє, хорв. Cel (а, е, о)
Цыжа	болг. Цико, хорв. Sika
Цирканєнко	болг. Цирко, серб. Циро, хорв.
Цыркуленко	див. попередне
Цыркулонко	див. попередне
Цолєнко	болг. Цоло, серб. Цолє, хорв. Cole

Прізвища «Реєстрів...»	Південнослов'янські антропоніми
Чаєленко	болг. Чайо, серб. Чајо
Чаяленко	див. попередне
Чыченко	болг. Чичо, серб. Чича, хорв. Сік (а, о)
Чычко	див. Чыченко; болг. Чичко
Ч(и, ы)чкан	див. Чыченко
Ч(и, ы)чканенко	див. Ч(и, н)чкан
Чычканець	див. Ч(и, н)чкан
Чубрын	серб. Чубр (а, о), хорв. Субр (а, о)
Чучман	пор. серб. Вукман, Радман, Драгман, Милман
Чучман'їй	див. Чучман
Чучуманов	пор. Вукоман, Драгоман, Миломан, Радоман
Чучуменко	див. Чучуманов
Шекула	болг. Шико, хорв. Сік (а, о), Šikulja
Шиченко	див. попередне
Юрош	болг. Юрош, серб. Јурош
Ясяленко	серб. Јаса, хорв. Јас (а, е, о)

Зі специфічних слов'янських прізвищевих формантів у наведених прізвищах з південнослов'янськими антропоосновами найповніше представлений суфікс -енко: ним оформлені 126 прізвищ, що становить близько половини прізвищ, твірними основами яких послужили південнослов'янські антропоніми. Можна стверджувати, що ці прізвища є українськими утвореннями, оскільки останній етап їх творення відбувся на українському ґрунті за допомогою українських словотворчих формантів. Щодо решти 130 прізвищ, котрі у структурному відношенні становлять семантичні та морфологічні утворення, то доцільно припускати їх південнослов'янське походження. Однак не виключено, що вони могли прийти в українську мову вже готовими прізвищами або постати внаслідок українського словотвору на ґрунті запозичених південнослов'янських антропооснов.

1. Грковић М. Речник личних имена код Срба. Београд, 1977. 2. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV—XVII ст. К., 1988. 3. Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. София, 1969. 4. Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст./ За ред. Непокупного А. П. К., 1989. 5. Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення). К., 1991. 6. Šimundić M. Rječnik osobnih imena. Zagreb, 1988.

Стаття надійшла до редколегії 25.03.94

Світлана ПАРФЬОНОВА,
Львівський університет

СИНОНІМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ XVIII—XIX ст.

Дослідження синонімічних зв'язків вказаного вище періоду здійснюється на матеріалі найменувань інструментів* у межах тематичних груп (ТГ) «машини», «прилади», «деталі». У даній праці не ставиться завдання довести правомірність того чи іншого найменування (синонім, варіант, дублет) на позначення слів, словосполучень, описових виразів, вживаних у досліджених наукових текстах польської мови в одному ряді, об'єднаному синонімічним зв'язком. У процесі формування польської науково-технічної термінології (НТТ), становлення окремого терміна спостерігається уточнення, розширення, звуження і т. п. його значення, що відповідно сприяє уточненню його синонімічних відношень з іншими лексичними одиницями такого ряду. Отже, більш допустимими щодо нашого матеріалу є визначення синонімів (варіантів) як слів і словосполучень, співвідносних один з одним за своїм значенням і вживанням. Звідси і ряд, в якому лексичні одиниці аналізованих ТГ об'єднуються відношенням синонімії, ми називаємо варіантно-синонімічним.

Шляхи виникнення синонімів у різних термінологіях різні: 1) паралельне вживання власного і запозиченого термінів; 2) одночасне функціонування двох або більше термінів для одного поняття; 3) паралельне використання наукових та побутових або діалектних термінів; 4) використання застарілих або нерекомендованих до використання термінів поряд з новими та ін. З тих же джерел поповнює свої запаси польська НТТ досліджуваного періоду, в якій розрізняється синонімія лексична і синтаксична.

І. Лексичні синоніми, як правило, належать до однієї частини мови і виступають як взаємозамінні елементи виразу. Вони поповнюють польську НТТ внаслідок процесу утворення термінів, семантично еквівалентних запозиченим словам. Спостерігається тенденція показувати рівнозначність і рівносильність іншомовного терміна і вітчизняного найменування їх спільним

* «Інструмент» ми розуміємо у широкому сенсі, який у більшості лінгвістичних праць притаманний терміну „*nomina instrumenti*“.

© Парфьонова Світлана, 1996

використанням. Часто мовні реалізації варіантів наведені для пояснення глосою або включаються у дефініцію.

Поширенню варіантів сприяє передусім посилення при польському найменуванні або при прямому запозиченні на глосі іншомовного терміна в іншомовній графіці (метод трансплантації), наприклад: *Wiatrociąg składa się z tych istniejących części: z walca, stępla, talerza, objętni (récipient), czopka*. Таким же чином наведені й інші варіанти: *Kocioł (chaudière); zęby grzebienia (cremaillère); pogródka (Wassergerinne); wietrzniki (ventilateurs); Wentyl (Ventil, soupape)*.

Більшість слів поза глосою утвердились згодом як терміни в наукових текстах, але деякі з них, наприклад, слова *wietrznik, wielokrążek* та інші, зустрічаються в поодиноких випадках. Іншомовні терміни так і не вийшли за рамки глоси, не були прийняті польськими спеціалістами. Лише окремі терміни, введені шляхом трансплантації, використовуються самостійно: *cochlea, antlia, trochlea*.

Зустрічаються варіанти, представлені трансплантацією й транслітерацією в глосі, зокрема: *kondensator (condensateur), wentyl (ventil)* та ін. Власне транслітеровані запозичення увійшли до польських наукових текстів і використовуються без посилення на оригінал, іншомовний термін. Таким чином успішно починають свій шлях багато найменувань приладів.

Спостерігаються й інші ситуації, коли іншомовний варіант вводиться в текст як основний, а польське утворення — глосою. Тут протиставляється можливість вибору одного з них у подальшому, наприклад: *uđometr (deszczomiar)*.

Поширенню в науковій літературі численних термінологічних варіантів у досліджуваних ТГ сприяло також рішення Товариства елементарних книг перекладати всі терміни польською мовою. Власне завдяки зусиллям цього Товариства вони були рекомендовані, а тому протягом певного часу функціонувало багато варіантів, а саме: *W ogólności ciało odbywające wahania około poziomej osi, zowiemy wahadłem (Pendel) — маятник pendule*.

На відміну від таких варіантів, де один з термінів поданий як глоса, є варіанти, котрі функціонують паралельно, як-от: *Tablica I współczynników oporu przy przejściu wody przez zasówki czyli szybry (schieber)...*; *tambur — bęben — kosz, rozstrapiacz — expansator* та ін.

Особливо поширені переклади термінів в ТГ «прилади» і словосполучень у всіх підгрупах. Оскільки, однак, польські утворення часто не були досить вдалимими, спеціалісти постійно намагалися запропонувати точніший переклад, внаслідок чого з'являлися нові варіанти. Вони ґрунтувалися на інших ознаках,

відображених у буквальному значенні терміноелементів. Це передусім стосується ТГ «прилади», наприклад, для терміна *manometr* виявлено п'ять перекладів: *gęstomierz*, *rzadkomierz*, *ciśnionierz*, *ciśnieniomierz*, *pałomierz*.

З наведених прикладів випливає, що у синонімічних відношеннях з одним і тим же запозиченням знаходиться одне або кілька польських утворень. Багатьма прикладами підтверджується цей процес в ТГ «деталі» і «машини».

Слова, утворені на основі лексичних синонімів, як правило, є термінами-синонімами: *kał* — *kałownica*; *węgiel* — *węgielnica*.

У текстах спостерігаємо семантичний збіг багатьох цих термінів, і мабуть, у такому випадку ми маємо справу з абсолютними синонімами у наукових працях цього періоду. Але є випадки, коли переклади запозичень польською мовою використовуються з вужчим значенням. Тоді з'являються терміни — неповні синоніми: *machina* — *silnia* — *dźwignia*.

У меншій кількості представлені пари варіантів-запозичень, наприклад: *Teleskopy*, *lunety są narzędziami optycznymi*; *Za pomocą wentylu czyli kłapy można oznaczyć...* Їх поява у польських наукових текстах пов'язана передусім з різними часами запозичень: *korba*—*wał*, *sztańga*—*korba*, *szpindel*—*wał*, іноді пояснюється запозиченням з різних мов, як-от: *teleskop*—*luneta*, *mapeż*—*kierat* та ін. Варіанти, утворені на польському ґрунті, відбивають різні ознаки, враховані при їх утворенні: *pałec* — *zęby* — *szczyrby* (зовнішня ознака), *skazówka*, *wzmocnienie*, *wysokość* (функціональна ознака), *porzeczник* (розташування). Тут йдеться про подібність предметів у межах одного ряду за якоюсь ознакою. В окремих випадках у текстах вживаються професіоналізми: 1) *smoczek*; 2) *gruszka*; 3) *tyczka* та ін., але вони використовуються обов'язково в парі з вітчизняним або запозиченим науковим терміном. А послідовники, не приймаючи їх, вводять: 1) *lewarek*; 2) *manometr*; 3) *hydrometr* та ін.

Є й інші пари, що складаються зі слів, утворених семантичним шляхом. Тут конкурують польськомовні варіанти. Так, з пари *baba*—*baran* надається перевага слову *baba*; *zęby*—*szczyrby* — слову *zęby* і т. д. В умовах варіантності одні слова використовуються як основні, а інші — пояснюючі, а саме: *podziałka* — *skala*, *podcierniacz* — *poduszka*, *śrubołoże* — *mutra*, *sznur* — *linka* (пор. *portra zawiera skórzaną worek, kizką zwany...*).

II. Синтаксичні синоніми в межах найменувань інструментів досліджуваного періоду представлені словосполученнями, зрідка описовими виразами. Причини поширення варіантів-словосполучень були різними. Зокрема, при описі одних і тих же об'єктів техніки спеціалісти звертаються до їх різних ознак. Неоднакове сприйняття одного й того ж об'єкта зумовило ви-

никнення декотрих позначень у формі словосполучень, коли фіксуються різні його характерні ознаки. Кожне з тих позначень — результат сприйняття одного й того ж об'єкта з різних боків, але не кожне з такого типу словосполучень може однаково добре ідентифікувати даний об'єкт з аналогічними об'єктами і водночас відрізнити його від подібних і неподібних об'єктів іншого роду, наприклад: *koło wodne poziome* — *koło wodne wirowe*; *machina sznurowa* — *połączenie lin*; *koło wewnętrzne* — *koło palczaste* — *koło zębowane*; *koło pozieme* — *koło spotkania*.

Особливо багата варіантами видових понять ТГ «машини». В одних випадках до варіантності призводить скорочення кількості компонентів у словосполученнях шляхом еліпсиса: *machina parowa zwyczajnego składu* — *machina parowa zwyczajna*; *machina parowa niemająca tłoka* — *machina parowa beztłokowa*. В інших випадках варіантність виникає внаслідок того, що один з компонентів вказує на різні ознаки об'єкта: *machina parowa z niskim ciśnieniem* — *machina parowa ze zwykłym ciśnieniem*; *machina parowa drugiego rodzaju* — *machina parowa beztłokowa*.

У першій половині XIX ст. дуже активно заявляє про себе ще один вид варіантів словосполучення, означувальний компонент яких походить від прізвища винахідника: *machina Saldega* — *machina parna bezpośrednioobrotowa, ze skutkiem...* Такого типу варіанти частіше зустрічаються в ТГ «прилади» і «машини», рідко в ТГ «деталі». Всі вони функціонують у текстах паралельно, мають одну дефініцію і співвідносяться з одним поняттям. Збільшує варіантність словосполучення з одним опорним компонентом, вираженим іменником, при якому визначальний компонент є граматичним варіантом: *drążek tłoku* — *drążek tłokowy*; *belka wagi* — *belka wagowa*. Іноді цей тип варіантів словосполучень представлений одним опорним іменником і прикметником (але з різними суфіксами), відбиває одні й ті ж визначальні відносини: *koło skrzydlaste* — *koło skrzydlate*; *koło zębate* — *koło zębowane*; *gura komunikacyjna* — *gura komunikująca*.

Всі наведені вище приклади ілюструють традиційний підхід до синтаксичних синонімів, коли словосполученню відповідає словосполучення. Матеріал нашого дослідження дає змогу розширити розуміння вказаної синонімії та зарахувати до неї явище типу: слово—словосполучення. Його виникненню сприяла передусім традиція по-різному тлумачити ті чи інші поняття в наукових текстах, передусім описувані вперше. Тлумачення наводяться як при запозиченнях, так і при власне польських термінах. Наприклад, іншомовний термін *parallelogram* тлумачиться за допомогою двох простих словосполучень: *przysząd równoległoboczny*, але для запозичення *mutra* надається складне словосполучення *gwint nakręcający się*

na śrubę та словосполучення *śruba wewnętrzna*. Таким чином, з'являється велика кількість варіантів (запозичений термін — утворене на польському ґрунті словосполучення): *konduktor — przewodnik główny*, *solenoid — drut śrubowany*, *szpindel — wał kółka*; словосполучення із запозичених слів: *reflektor — luneta astronomiczna*, *teleskop — luneta dioptryczna*; слово (словосполучення), утворене на польському ґрунті: *wiatrozbój — miarkowacz wiatru*; *wahadło — waga zawieszona* та ін.

Намагання спеціалістів якомога точніше описати поняття веде не тільки до створення нових словосполучень, а й до їх заміни однослівними варіантами або словосполученнями з меншою кількістю компонентів. Повні й короткі варіанти, як правило, не змінюють смислової структури поняття, вони виконують функцію аналога. З метою мовної економії польські спеціалісти замінюють окремі словосполучення словами. В основі виникнення такого слова лежить асоціація, котру викликає словосполучення, наприклад: *koniec wału czop*; *krzyż łączący — poprzecznica*, *hamulcowe koło — zatrzym*; *zagięcie pręta tworzące oko (ucho) — pętla* та ін.

На відміну від цієї групи варіантів, є й інші, в яких продуктивною основою слів стало одне зі слів словосполучення (частіше означальний компонент, іноді визначальний): *ciało rozciągające — rozciągacz*, *przyrząd równoległościągowy — równoległościąg*, *koło wodne wirowe — wirówka* та ін.

Замінюються також моделі словосполучень з більшою кількістю компонентів іншими моделями, більш короткими. Зокрема, словосполучення з прийменником замінюються безприйменниковими, як-от: *klapa na dnie — klapa dna (dnowa)*, *kółko z zębami — kółko zębate*, *kocioł do maszyny — kocioł maszyny*, *drąg na krzyż — drąg krzyżowy* та ін.

У таких випадках іменник, який входив у прийменникову конструкцію означального компонента, приймає іншу відмінникову форму (*klapa na dnie — klapa dna*) або стає основою для прикметника (*klapa na dnie — klapa dnowa*). А при зміні моделі («іменник—діеприкметник—іменник») діеприкметник опускається, від другого іменника утворюється прикметник. Така зміна є яскравим прикладом економії мовних засобів, наприклад: *koło obruszane wodą — koło wodne*, *szyja wypełniona rakulami, szyja rakulowa*.

Той самий процес спостерігається при заміні описових виразів словосполученнями, які складаються в основному з двох компонентів: *część wchodząca w skład maszyny — część maszyny*, *kółko zębate z hamulczykiem — kółko hamulcowe*. Тут, як і в попередніх випадках, шляхом еліпсису опускаються середні компоненти словосполучення, лишаються перший і останній.

Трапляються випадки, коли внаслідок скорочення словосполучення залишається тільки перший стрижневий його компонент, а саме: *pasada na końcu sztangi* — *pasada*, *otwór odchodowy kotła* — *otwór odchodowy* — *otwór*.

Таким чином, в аналізованих ТГ нерідко з одним науково-технічним поняттям співвідносяться два і більше позначень. Багато лексичних одиниць пов'язані між собою синонімічними відношеннями і укладають варіантно-синонімічні ряди: *waga* — *machina składana z drągów* — *przemian* — *bezmian* — *szale* в значенні «вага»; *bussola* — *kompas* — *godzinnik* — *igła magnetyczna* в значенні «компас»; *magnes złożony* — *bateria magnetyczna* — *bateria sztabowa* — *bateria z podków* в значенні «складний магніт»; *ciepłomierz* — *kalorymetr* — *ogniomierz* в значенні «калориметр» та ін.

До загальних причин і джерел виникнення синонімії у польській НТТ в межах найменувань інструментів можна зарахувати випадки паралельного вживання найменувань, 1) утворених на польському ґрунті та інтернаціональних (*kondukter* — *przewodnik*); 2) запозичених (*korba* — *sztanga*); 3) утворених на польському ґрунті (*palec* — *ząb*), а також використання словосполучень з одним стрижневим компонентом, коли визначальний компонент є граматичним варіантом (*koło skrzydlaste* — *koło skrzydlate*).

Крім цього, синоніми з'являються внаслідок використання двох варіантів — повного й короткого. Способи терміноутворення коротких варіантів інші, ніж у повних:

1) виникнення складноскорочених слів; а) деривація шляхом польського терміноелемента *-miar* або *-mierz*, наприклад: *wilgoćmiar* — *wilgoćmierz* та *miara wilgoci*, б) утворення з основ і коренів, що входять до складу повного варіанта, наприклад: *machina powietrzna* — *powietrzociąg* та ін.;

2) вживання еліпсиса: *machina parowa zwyczajnego składu* — *machina parowa zwyczajna*;

3) використання конденсації: *koło wodne wirowe* — *wirówka*.

Способи творення повних варіантів — це словосполучення, часто складні, багатоконпонентні.

Ще один випадок власне термінологічної синонімії зводиться до того, що об'єкт розглядається з різних точок зору, залежно від класифікаційних ознак науково-технічного поняття: *koło wewnętrzne* — *koło zębowane* — *koło poziome* — *koło spotkania*.

Причиною поширення термінологічних синонімів стають також численні випадки утворення так званих іменних термінів та їх варіантів на основі класифікаційної ознаки: *machina Saldera* — *machina parna bezpośrednioobrotowa*.

Виникнення кожного з цих найменувань своєрідно мотивоване. Синонімія (в усіх формах виявлення) передусім притаманна початковому етапу формування польської НТТ, коли відбувався відбір кращого терміна й процес цей не завжди (особливо в синтаксичних синонімах) завершувався до середини ХІХ ст. Тому в проаналізований період співіснує багато варіантів термінів. Приклади синонімії в ТГ «машини», «прилади», «деталі» свідчать про досить вагомому частку цього розряду слів у польській спеціальній лексиці, зокрема польській НТТ.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.94

Іржі КОРОСТЕНСЬКИЙ,
Лівденночеський університет (Чехія)

ЧЕСЬКО-РОСІЙСЬКІ СЕМАНТИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

Взаємовідношення форми і змісту в порівняльному плані дає іноді принципові імпульси для висвітлення семантики не лише окремих слів-одниць, а й цілих субсистем. До досліджень цього типу можна підійти з різними методами, але жоден з них поки що не гарантує всебічного розкриття семантики слів.

У нашому випадку ми спробували порівняти стабільність семантики слів чеської та російської мов за посередництвом асоціативних тестів, хоча й усвідомлюємо певну суб'єктивність даного підходу.

Ми вибрали 60 іменників в обох мовах, які є досить давніми словами, за умови, що їхні морфеми збігались у чеській та російській мовах. Опитування охопило 100 інформантів*.

Досліджувані слова можна розділити на декілька груп з точки зору формального змісту і семантичних показників. До першої групи входять ті слова, які на давніх етапах розвитку чеської та російської мов мали тотожні морфемний зміст і семантику: безженець — bezženec, дільникъ — dělník. До наступної групи можна включити лексеми, котрі не збігаються формально, але співвідносяться одна з одною кореневими морфемами та своєю семантикою: бѣгунъ — běhař, бездушникъ —

* Інформантами були носії обох мов у віковій групі 17—18 років, з повною середньою освітою, без спеціальної мовної підготовки. Семантику слів ми перевіряли за словниками: Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1975. Т. 1—17; Gebauer J. Slovník staročeský. Praha, 1970.

© Коростенський Іржі, 1996

bezdušec. Крім таких яскраво виражених типів можна спостерігати декілька поодиноких випадків. Це слова формально тотожні, але з різною семантикою: бѣлецъ — bělec. Необхідно згадати слова, що не зустрічаються в порівнюваній мові на синхронному рівні: зажитъникъ — 0 — klasnik — 0. Хоча ці лексеми мають найрізноманітнішу семантику, необхідною умовою добору слів було досить давнє походження морфем — складових частин окремих словникових одиниць.

Іменник як частина мови має порівняно автономну семантику, тому й застосування асоціативних тестів у даному випадку обіцяє високий ступінь достовірності семантики, що перевіряється. Значення лексем-іменників є не лише результатом простого складання семантики окремих морфем, а цілим комплексом взаємозумовлюючих відносин (разом з її основою, тобто поняттям). Саме міцність цих стійких зв'язків ми хотіли перевірити у даному випадку, тому що вони врешті-решт формують семантику слова.

Розглянемо окремі групи. До першої групи входять ті слова, які протягом віків стабільно зберігають форму і значення в обох мовах: бѣгунъ, бѣглець, подваль, bratěc, bojovník, čarodějec.

У нашому дослідженні ми більшу увагу звертали на розбіжності в діяхронному та міжмовно-синхронному планах. У таких лексемах спостерігаємо зрушення різного типу й об'єму: бездушникъ — bezdušec, мостникъ — mostník, денникъ — denník, нарамникъ — náramník, бортьникъ, худоба, ѣдецъ, звиздѣльникъ, ловникъ — brusec, рівніщникъ.

Наведені слова не утворюють однорідної, з точки зору зберігання колишньої семантики, групи. Окремо необхідно виділити лексичні відповідники з тотожною формою в обох мовах, але зі зрушеннями у значенні. У першій парі «бездушникъ — bezdušec» вирішальним фактором розвитку вважаємо широкий семантичний об'єм словотворчої основи лексем душа — duše в обох мовах. Потенційні можливості окремих сем активізувались у різних напрямках, що сприяло семантичній зміні первісного значення слова. Первісне значення російського слова «бездушникъ» таке: «людина без душі, тобто зла». Давньочеський відповідник «bezdušec» передавав практично те саме значення. Цікаво, що обидві мови мали в діяхронному розумінні міцні словотворчі зв'язки, причому мотивація дериватів поза сумнівом: бездушникъ — бездушный — бездушество — бездушие; bezdušný — bezdušstvo — bezdušec.

У чеській та російських мовах з часом сталися радикальні зміни. Обидва слова зникли з мов, а їхній семантичний зміст передається іншими формами: *бессовестный человек*, *zlý člověk*. Головною причиною такої радикальної зміни форми і змісту бу-

ло докорінне перетворення у сфері словотворчих типів обох мов. Моделлю «префікс без-/bez + корінь слова + суфікс -ний-нік-ець» в чеській і російській мовах практично не виражається особа, яка не має ознаки, що міститься в корені слова. Винятки: *bezdomovec*, *безумец*, *бездельник* та деякі ін.

Сучасним носіям мови вони практично не знайомі у своїй колишній формі. Рівень первісної семантики таких слів сучасниками розкривається по-різному. Асоціації носіїв російської мови загалом пов'язані з точним визначенням первісного значення: 90% відповідей можна інтерпретувати як «зла людина». У носіїв чеської мови склалась принципово інша ситуація. Відповіді інтерпретували з великою вірогідністю лише точне словотворче значення слова-імпульсу «людина без душі» (84%). Лише окремі відповіді типу *mrtevola*, *omezenu člověk* виходили за межі загального сприйняття цього слова. В обох мовах однаково розвивають словотворчу структуру слова, хоча і не відповідно до сучасного значення. Асоціації носіїв російської мови пов'язані з очевидним зв'язком зі сучасним прикметником *бездушный*. Чеський прикметник *bezduchý* пов'язаний лише із семантично зсунутим значенням.

Порівняння з іншими іменниками за тією ж словотворчою моделлю (*безженець*, *бестудьць*) дає різні результати. Хоча обидва слова в сучасній російській мові не існують, асоціативні реакції з більшою чи меншою вірогідністю відтворюють первісну семантику слів. Найбільш точно (87%) це спостерігалось щодо слова *безженець*. З незначними відхиленнями ця лексема в асоціаціях російськомовних носіїв відтворює первісну семантику. В окремих випадках слово *безженець* помилково ототожнювалось зі сучасним *беженец*. Опорою для виявлення первісного значення є словотворчі деривати: *много-*, *едино-*, *двоеженец*.

Нижчі показники в іменника *бестудьць*. Лише половина відповідей розкриває первісну семантику слова. У свідомості сучасних носіїв російської мови чергування *-студ-/стыд-* не відчувається живим. Тому більшість асоціацій пов'язували лексему зі сферою значень «холод».

Наступні пари чесько-російських іменників різняться і розвитком у мові, і ступенем «семантичної наступності». У парі *денник* — *депнік* вже на ранніх етапах обидві лексеми розходились у своїх значеннях. Хоча обидва слова розвивали часову ознаку, посилювалися в певних випадках різні сторони їх широкого діапазону: *денник* — *стойло*, *депнік* — *břicho*. Наступний розвиток відбувався в обох мовах по-різному. Формальна і семантична ізолюваність цих лексем сприяла їх змінам. У російській мові різко обмежилася сфера його вживання. Слово

денникъ, не змінивши свого значення, стало терміном. У чеській мові значення цієї лексеми в діяхронному аспекті суттєво відрізняється, хоча й тут часовий аспект виявляється чітко: *deník* — «записи, які ведуться щодня». Відповіді чеських носіїв мови практично не зачіпили первісної семантики слова.

Щодо інших слів необхідно зауважити, що рівень збереження первісної семантики набагато нижчий, ніж у попередніх випадках. Зв'язки цих слів на синхронному рівні невиразні, і тому легше впливають на формування асоціацій інші орієнтири, наприклад, говірки (худоба — «плохая скотина», 74%), розмовна мова (звиздѣльникъ, «палка», «топор», 84%). Подібні паралелі спостерігаються і в чеських словах: *rívničník*, *brusec*, *náramník*.

Таким чином, можемо дійти висновків: 1) в обох мовах існує явище, яке умовно називаємо «семантичною наступністю»; воно сприяє розкриттю семантики давніх слів мови, котрі в багатьох випадках у своїй первісній формі не збереглися; 2) ступінь «наступництва» в обох мовах різний і залежить від багатьох факторів; 3) до найважливіших факторів цього явища можна віднести рівень тотожності морфемного складу слова, його семантики. Вони залежать від семантичної структури слів та її змін. Дуже важливим у цьому плані вважаємо семантичні об'єми кореневих і афіксальних морфем та їх співвідношення.

З ІСТОРІЇ СЛАВІСТИКИ

Роман СИРОТА,
Львівський університет

ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ЗАСНУВАННЯ ШКОЛИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ СТУДІЙ У ЛОНДОНІ

Одним з найважливіших результатів Першої світової війни, пов'язаним із розпадом Австро-Угорщини, стала поява на політичній карті Європи ряду незалежних слов'янських держав. Занепад Дунайської монархії в історичній літературі традиційно прийнято розглядати як суму міжнаціональних суперечностей, помножену подіями світової війни [10; 23; 24; 27]. Водночас торжество «принципу національності» в Центральній Європі значною мірою стало можливим завдяки політиці держав-переможниць, чия прихильність до «малих народів» регіону не мала традиційного характеру, а формувалась у ході війни. Це стосується передусім політики Великобританії [21, с. 23; 32, с. 68]. Невиразність майбутнього держави Габсбургів у стратегічних планах Лондона давала змогу вихідцям зі слов'янських земель монархії та їхнім симпатикам — уродженцям туманного Альбіону вести широку слов'янофільську пропаганду. Її механізм опирався на парламентську політичну систему і міг бути реальним засобом впливу на британську політику в кризових ситуаціях. Можливості такої діяльності англійські громадські та наукові діячі усвідомлювали ще напередодні Першої світової війни і випробували під час Балканських війн [36, с. 360].

На жаль, у Великобританії агітація на користь слов'янських народів Австро-Угорщини в роки Першої світової війни не знайшла належного відображення в історіографії. Нечисленні праці слов'янських дослідників стосуються переважно південнослов'янських народів і публікацій тижневика «Нова Європа» [4, 7, 9]. Набагато об'ємнішою з даного питання є англомова література*. Праці Г. Генека, Х. і К. Сітон-Уотсонів та інших не менш авторитетних істориків висвітлюють процес формування антигабсбурзької громадської думки Великобританії та її вплив на визначення політики Лондона щодо Австро-Угорщини [13;

* Про деталі пропагандистської машини Великобританії див. [12].

14, 17, 18, 19, 26, 34]. Однак і тут помітна певна однобічність. Головне місце на її сторінках відводиться громадським діячам, що об'єднались навколо часопису «Нова Європа». Дослідники не можуть розірвати магічного кола притягання окремих постатей, випускаючи з поля зору вирішальні моменти тієї роботи, яка велась ентузіастами слов'янської справи у Великобританії де появи тижневика *.

Бачення пропаганди слов'янської справи лише у вигляді публіцистичної діяльності недостатнє для комплексного розуміння зародження британського слов'янофільства в роки Першої світової війни. Не менш важливим за відкриті антигабсбурзькі виступи було налагодження зв'язків між англійськими правлячими колами та лідерами слов'янської еміграції з Австро-Угорщини [1, с. 192]. Простежити їх значною мірою дають змогу документовані спогади про початки Школи слов'янських студій одного з її фундаторів, відомого англійського славіста, Р. У. Сітон-Уотсона [36]. Анітрохи не применшуючи тогочасної нагальної наукової необхідності створення єдиного славістичного центру Великобританії, все ж хотілося б звернутись до політичних обставин і важелів його виникнення, враховуючи те, що підхід до цієї події, як «чисто академічного явища», не приймається і в сучасній англійській історіографії [30, с. 288, 33, с. 13]. На нашу думку, феномен виникнення Школи слов'янських студій лежить на межі політичної та наукової сфер діяльності при вирішальному впливі політичної необхідності в умовах війни **.

При визначенні політичної пропаганди ми будемо спиратися на її бачення Т. Масариком, провідним діячем слов'янської еміграції в Лондоні, який писав: «У психології пропаганди важливим є одне правило: не треба думати, що людей використовують для політичної пропаганди лише й головним чином тільки її енергійним і натхненним проголошуванням та визначенням її окремих цілей — йдеться про те, щоб людей зацікавити справою у будь-який спосіб і навіть не прямо. Говоріть про мистецтво, літературу, про що-небудь таке, що іншого цікавить, і таким чином загітуєте його; політичною ж агітацією часто відштовхнете від себе мислячих людей...» [5, с. 81]. Виходячи з такого розуміння пропаганди, а саме воно реалізовувалось в роки Першої світової війни, заснування славістичного центру в Лондоні та вихід часопису «Нова Європа» є явищами одного характеру, хоча й різного порядку. Описана візія подій досить часто простежується в спогадах Т. Масарика [5, с. 80—81], Е. Бенеша

* Перший номер «Нової Європи» датований 19 жовтня 1916 р.

** Проблеми впливу політичного фактора на становлення британської славістики ХІХ—початку ХХ ст. торкається Л. Горизонтов [2, с. 39—40].

[11, с. 110—111], а також їхнього англійського приятеля Р. У. Сітон-Уотсона *. Тому для розуміння загальної картини пробудження слов'янофільських настроїв на Британських островах існує необхідність вивчення політичного контексту створення Школи слов'янських студій.

Австро-Угорщина опинилась у таборі ворогів Великобританії лише в силу свого союзу з Німеччиною. Існування багатонаціональної Габсбурзької монархії відповідало британським інтересам консервації рівноваги сил у Центральній Європі. Однак із початком війни стало зрозумілим, що зберегти статус-кво тут заледве чи вдасться. Перед британським урядом постало завдання визначення геополітичних і стратегічних пріоритетів Англії в регіоні. У листопаді 1914 р. прем'єр-міністр Г. Асквіт, перелічуючи британські воєнні цілі, наголосив: «Ми ніколи не вкладаємо меча у піхви... поки права малих народностей Європи не будуть поставлені на неприступну основу» [19, с. 161]. Окремі міністри дозволяли собі більш радикальні, хоча навряд чи більш чіткі формулювання військово-політичних намірів. Так, Уїнстон Черчіль, Перший Лорд Адміралтейства, оголосив у вересні 1914 р.: «Ми хочемо цією війною впорядкувати карту Європи за національними кордонами і згідно зі справжніми бажаннями народів, які проживають на спірних територіях. Після усїєї крові, яка проливається, ми хочемо природного і гармонійного врегулювання, що звільнить народи, відновить їхню цілісність, не залишить у підкоренні нікого» [19, с. 161]. Та, як влучно зауважив Д. Ллойд-Джорж на конференції у Версалі, «слова ні до чого не зобов'язували» [19, с. 161]. Тобто було проголошено лише основоположні засади, принципи, котрі мали виправдати участь Великобританії у війні. Їхня матеріалізація повинна була відбуватись відповідно до політичних і військових реалій, а також інтересів різноманітних угруповань у середині англійського суспільства **. Передусім це стосувалося Балкан, де позиції держав Антанти помітно похитнулись у зв'язку з розпадом Балканського союзу.

На початку війни британське міністерство закордонних справ підтримувало зв'язки з рядом експертів з південнослов'янського питання. Найбільший вплив мали Ноел і Чарлз Бакстони, перший з яких був членом парламенту. Вони вважали, що вирішення даної проблеми передбачає передачу терену Македонії Бол-

* У присвяті на авторському примірнику однієї зі своїх книг Р. У. Сітон-Уотсон назвав заснування Школи «слов'янською змовою» [30, с. 287].

** Звичайно, не йдеться про «відносну індиферентність» британського уряду до майбутнього Центральної Європи протягом перших трьох років війни. У цей час відбувався напружений пошук політичних варіантів і програм [1, с. 192].

гарії, натомість Сербія буде компенсована в Боснії та Герцеговині, а також на Адріатиці [19, с. 165]. Саме до такого розв'язання балканської проблеми схилялись і в міністерстві закордонних справ. Іншими були міркування, висловлені Р. У. Сітон-Уотсоном у меморандумі від 1 жовтня 1914 р. Реалії війни змусили його шукати більш радикального розв'язання слов'янського питання *. В одній зі своїх статей він заявив: «...Якщо звільнення слов'ян було б єдиним результатом війни, то нещастя і страждання Європи вартують цього» [20, с. 372]. Згідно з меморандумом абстрактний «принцип національності», проголошений британськими офіційними колами, мав бути втілений в конкретних фактах південнослов'янської дійсності. Однак, незважаючи на ці «поради», прем'єр-міністр Г. Асквіт не був прихильником прагнення «малих народів» Східної Європи до незалежності, він лише відкидав досі загальноприйнятну апіорі доктрину, що існування цих народів можливе лише у формі певної асоціації (імперської чи федеральної) з великими державами [30, с. 288]. Тому ініціатива ряду наукових та громадських діячів Великобританії (Р. У. Сітон-Уотсон, Р. Берроуз, А. Еванс, Г. У. Стід) щодо створення у Лондоні своєрідного інтелектуального центру, акумулятора ідей для народів Центральної та Південно-Східної Європи була зустрінута у міністерстві закордонних справ якщо не з захопленням, то й не вороже. Інформування широкого кола англійської та світової громадськості про проблеми даного регіону та вироблення громадської думки у позитивному для «малих народів» напрямі — ось головне завдання «невеликої групи інтелектуалів та ідеалістів», котра пізніше «буквально захопила Форін Оффіс» [17, с. 188].

Почин у заснуванні Школи слов'янських студій належав відомому на той час англійському славістові Р. У. Сітон-Уотсону та директору Королівського коледжу в Лондоні Р. Берроузу **. За свідченням першого, ідея створення подібного закладу виникла в нього ще до війни, «яка зробила це політично актуальним» [36, с. 361] ***. Вперше вони зустрілись у липні 1913 р. на засіданні Балканського комітету ****, і після тривалої розмови Р. У. Сітон-Уотсон та Р. Берроуз із задоволенням констатували

* До Першої світової війни Р. У. Сітон-Уотсон був прихильником реорганізації Австро-Угорщини на засадах «триалізму» [35, с. 134, 336—340].

** Р. Берроуз був давнім елліпофілом, а слов'янством вперше зацікавився після відвідин 1911 р. виставки І. Мештровича в Римі. Слов'янофілом у політичному сенсі він став лише у 1914 р. [20, с. 375].

*** Напередодні Першої світової війни увага британського славіста зосереджувалась на підготовці видання часопису «Європейський огляд» [3].

**** Громадсько-політичне об'єднання при англійському парламенті, члени якого підтримували визвольний рух слов'янського населення європейських провінцій Турецької імперії.

збіг їхніх поглядів на роль громадської думки у формуванні британської зовнішньої політики [36, с. 360].

Початок Першої світової війни змусив обох активно включитись у політичну діяльність. За їхньою безпосередньою участю в Англії було організовано рух на підтримку сербів, а Р. У. Сітон-Уотсон став одним із засновників і почесним секретарем Фонду допомоги Сербії, який зібрав матеріальних цінностей на суму понад 1 млн фунтів стерлінгів для хворих і поранених [20, с. 373]. Разом зі своїм товаришем, публіцистом У. Стідом, він пропагував у пресі ідею розчленування Австро-Угорщини і створення незалежних держав на її території. Вмотивовувалась вона загрозою німецького виходу на Середній Схід. Аргумент, що «сувора необхідність і наше (південнослов'янське. — С. Р.) місцезнаходження у вигляді німецького хвилеріза роблять нас елементом спільної вигоди для всіх тих держав і народів, котрі зазнавали, зазнають і можуть зазнати німецьких зазіхань», використаний у меморандумі Франьо Супіло, не без підказки Р. У. Сітон-Уотсона забезпечив йому прихильне ставлення у міністерстві закордонних справ [19, с. 165—166]. Водночас молоді слов'янські держави, на думку англійського вченого, могли стати свого роду буфером проти Росії [20, с. 372]. Дарма, що такі радикальні наміри не знайшли розуміння в міністерстві, вимога розчленування Австро-Угорщини зблизила Р. У. Сітон-Уотсона з чеською політичною еміграцією, лідер якої Т. Масарик висував подібні думки під час своєї зустрічі з британським вченим у Роттердамі в жовтні 1914 р. Тоді, за словами Т. Масарика, Р. У. Сітон-Уотсон залишився якоюсь мірою незадоволеним невизначеністю чеських намірів, «оскільки в Англії вже в той час очікували від нас (чехів. — С. Р.) і від інших народів Австро-Угорщини сильнішого підкреслення національних програм» [5, с. 7].

Активними діями Р. У. Сітон-Уотсон і У. Стід домоглися підтримки своїх починань з боку інших представників академічних кіл і преси, хоча такі відомі постаті, як Г. Гуч, К. Скотт, М. Сайкс, Ф. Кер, відмовились від співробітництва з ними. Вже у вересні 1914 р. В. Чирол, Г. Тревельян та Х. Уелс в листах до «Таймс» висловлювали симпатію визвольним рухам слов'янських народів Габсбурзької монархії та наголошували на важливості для країн Антанти забезпечити підтримку цим народам у їхній боротьбі [16, с. 53—54]. Надрукований на початку 1915 р. памфлет «Що поставлено на карту у війні?» містив широку програму пропаганди серед британської громадськості слов'янофільських ідей [20, с. 371].

Повернувшись з Балкан у лютому 1915 р., Р. У. Сітон-Уотсон писав Р. Берроузу: «Лондон видається мені очевидним центром

для проведення такої піонерської роботи, а Королівський коледж і Лондонська школа економіки найбільше підходять для цього в Лондоні» [36, с. 361]. Р. У. Сітон-Уотсон рекомендував спочатку створити центр для всіх студентів-слов'ян у Лондоні та пропонував себе як посередника між ними і людьми, зацікавленими у слов'янських студіях [36, с. 361]. Допомогу в реалізації цього задуму англійським ініціаторам повинні були надати їхні друзі-емігранти зі слов'янських земель Австро-Угорщини, передусім Т. Масарик *. Не прийнявши віри у військовий успіх Росії, він вирішив основну увагу зосередити на пропаганді чеської справи в західних країнах: «В усіх краях влаштовував я у важніших містах виклади для ширшого громадянства, але частіше для вузчого гуртка... я налагодив зв'язки з університетами, головним чином з істориками, економістами та іншими фахівцями» [5, с. 81]. Таку пропаганду він називав демократичною. Однак все це були поодинокі акції, відчувалась гостра потреба в єдиному координаційному центрі. «Нам необхідна група думаючих людей, яка могла б виступати відкрито... формувати громадську думку країн Антанти... переконувати політиків і дипломатів у необхідності створення «нової Європи», — писав Т. Масарик дещо пізніше у зв'язку з виданням тижневика «Нова Європа» [37, с. 76, 84—86]. Але чи не більшою мірою цьому задуму відповідало створення Школи слов'янських студій. Саме під такий проект, на думку Р. У. Сітон-Уотсона, можна було одержати допомогу офіційних британських властей [36, с. 361]. Ідею створення повноцінного навчального закладу зі своєю бібліотекою та курсами лекцій він пропонував відкласти до закінчення війни.

Передбачалось насамперед відкрити російське відділення із набагато ширшою компетенцією, ніж звичайне вивчення мови. Багатьох британських урядовців створення Школи слов'янських студій цікавило передусім з точки зору англо-російського воєнного альянсу. І якщо перспективи інших слов'янських народів були в планах міністерства закордонних справ невиразними, то Росія була союзником, а перемога над спільним ворогом залежала від її участі у війні. Політичне та економічне співробітництво потребувало зміцнення мовних контактів між союзниками. Ще на початку березня 1915 р. у відповідь на запит депутата Дж. Д. Різа в Палаті громад про навчання російської мови у Великобританії уряд змушений був констатувати, що має це постійно на увазі [36, с. 362]. Тож не дивно, що апелюючи за фінансовою допомогою на відкриття закладу до офіційних кіл

* На Заході він став відомим завдяки своїй книзі «Росія і Європа» [29]:

і обґрунтовуючи це необхідністю міцнішого прив'язання Росії до союзної колісничі, його ініціатори фактично ставили на безпрограшну карту. Мовне питання викликало жвавий інтерес у представників російського посольства в Лондоні та британського міністерства освіти. Співробітник останнього Ф. Хіт повідомляв Р. Берроузу, що його міністерство та Форін Оффіс збираються провести спільну нараду з цього питання, «і хоча питанням першої ваги буде торгівля з Росією, наступним неодмінно стане вивчення російської мови англійськими студентами», — зазначив він [36, с. 362]. Ф. Хіт пообіцяв свою допомогу в справі відкриття Школи слов'янських студій та запропонував звернутись за підтримкою до Н. Примроуза, помічника міністра закордонних справ та ідейного лідера Російського товариства у Великобританії. Важко сказати, чи вдалось Р. Берроузу заручитись підтримкою цієї впливової особи *. В усякому разі Н. Примроуз не відіграв помітної ролі в процесі заснування Школи слов'янських студій і його участь у виникненні цього навчального закладу залишається гіпотетичною.

Значно ускладнював повну орієнтацію засновників Школи на Росію так званий «польський фактор» [15, с. 71—73] **. І якщо в перші місяці війни на противагу південнослов'янському, чеському та словацькому питанням, які викликали зацікавлення у фундаторів Школи, «поляки, здавалось, залишались на периферії цього інтересу», що ж ніяк не означало, нібито Р. У. Сітон-Уотсон та Р. Берроуз забули про них [16, с. 53—54]. Однак запровадження викладання польської мови в Лондоні розглядалось російськими політиками як акція з політичним підтекстом, котра готувала повоєнне розв'язання польського питання міжнародним актом. Характерною щодо цього є розмова, що відбулася між Р. У. Сітон-Уотсоном і лідером російських кадетів П. Мілюковим 15 травня 1916 р., після якої останній зазначив: «З польського питання він (Р. У. Сітон-Уотсон. — Р. С.) має зовсім іншу думку, ніж я. Йому не подобається, що я є противником розв'язання польської проблеми міжнародним актом. На його думку, англійці ніколи не погодяться з цим»

* Р. Берроуз вирішив зробити це через батька Н. Примроуза лорда Роузбері, тодішнього ректора Лондонського університету. Р. У. Сітон-Уотсон не пригадує, чи насправді було подібне звернення [36, с. 362]. Дослідник історії Школи Я. Робертс зазначив, що попередній лист із викладом фінансових проблем закладу був написаний Р. Берроузом лордові Роузбері 23 березня 1915 р., не згадуючи, чи було там послання для Н. Примроуза [33, с. 3].

** Деталі кореспонденції Р. У. Сітон-Уотсона, опубліковані його біографами, дають змогу стверджувати, що він ніколи не був прихильником російської національної політики [34, с. 99—100].

[16, с. 54] *. Наявність подібних переконань передбачала тривалу еволюцію, тож не дивно, що англійський фахівець слов'янської справи надав сторінки тижневика «Нова Європа» Августу Залеському та його прихильникам, тобто найбільш послідовній антиросійській орієнтації серед польських політиків **.

Все це жодною мірою не сприяло пануванню русофільських настроїв при заснуванні Школи слов'янських студій. Та події на воєнних і дипломатичних фронтах Першої світової війни незабаром відсунули російську сторону організації закладу в тінь. Весною 1915 р. Великобританія і Франція активізували переговори з Італією про її вступ у війну на їхньому боці. Обрання столиці Великобританії місцем проведення консультації перетворило Лондон у дипломатичний центр усієї коаліції. Відтепер югослов'янські емігранти і сербський уряд в Ніші змушені були проводити збалансований між Лондоном і Петербургом зовнішньополітичний курс. Довідавшись у російському міністерстві закордонних справ про поступки Італії, на які Антанта готова була піти в районі Адріатики, хорватський лідер Ф. Супіло негайно звернувся до Е. Грея. Однак позитивний імідж південних слов'ян в очах британських дипломатів затьмарився у зв'язку з небажанням Сербії йти на будь-які компроміси з Болгарією. На цей раз югослов'янська впертість могла перешкодити вступу у війну Італії. Це викликало лише роздратування у британського міністра, який чудово розумів, що Сербія збирається одержати від війни більше, ніж будь-який інший союзник, більше, ніж Англія [19, с. 168].

Неадекватне сприйняття британськими офіційними колами югослов'янських пріоритетів примусило Р. У. Сітон-Уотсона подовити свої зусилля в справі мобілізації слов'янофільської громадської думки. Він став ініціатором меморандуму протесту проти підписаної 26 квітня 1915 р. Лондонської таємної угоди ***, поданого до міністерства закордонних справ групою британських громадських і наукових діячів (У. Стід, Р. Берроуз, археолог А. Еванс та ін.) [25, с. 42—47]. Спільна акція ще більше згуртувала її учасників, переконала в доцільності обраного способу дій. За умови, що Великобританія погоджується згідно з

* Британський міністр закордонних справ Едуард Грей висловився за польську автономію в складі Росії, спосіб же її оформлення залежав від реалій війни [6, с. 424—426].

** А. Залеський уособлював у Великобританії польське «національно-визвольне» чи «повстанське» угруповання, очолюване Ю. Пілсудським, яке мало на меті збройну боротьбу проти Росії [22, с. 38—42].

*** Згідно з Лондонською угодою Італія за свою згоду вступити у війну на боці Антанти одержувала при повсюдному врегулюванні Істрію, північну і південну Далмацію та інші території.

Лондонською угодою передати Італії частину слов'янських земель, створення Школи, на їхню думку,¹ мало бути невеликим, але ефективним доказом британського зацікавлення слов'янськими проблемами [36, с. 361].

Проте одного лише слов'янофільського ентузіазму англійських фундаторів Школи було недостатньо, потрібно було набагато більшого знання східноєвропейської реальності. Домогтися прихильності офіційних кіл можна було лише залученням на свій бік антигабсбурзьки настроєних національних лідерів Дунайської монархії. Передусім це стосувалося Т. Масарика, запрошення якого до Школи, за висловом Р. У. Сітон-Уотсона, «можна було вбити двох зайців одним пострілом» — його високе становище в науковому світі зміцнило б репутацію Школи і водночас він одержав би новий статус у вигнанні та трибуну для пропаганди не вельми відомої в Англії справи [36, с. 364]. Однак не тільки це змушувало ініціаторів докладати стільки зусиль, щоб зацікавити Т. Масарика своїм проектом. Його переїзд до Лондона мав продемонструвати прихильність Великобританії до південнослов'янських ідей, бо чеський лідер мав особливий вплив на всі югослов'янські справи*. Авторитет Т. Масарика у Східній Європі не відповідав тогочасним британським інтересам, хоча міністерство закордонних справ і визнало його у зв'язку з меморандумом Т. Масарика «Незалежна Богемія», переданим до міністерства у квітні 1915 р.** З прикрістю там змушені були погодитись із влучним зауваженням Дж. Клерка, що «союзники мають пройти ще довгу дорогу, перш ніж пункти цього меморандуму стануть основою їхніх практичних міркувань» [19, с. 166].

30 квітня 1915 р. до Лондона перебрався Югослов'янський комітет — політичний центр югослов'ян Австро-Угорщини в екзилі, до складу якого входили представники Хорватії, Словенії, Істрії, Далмації, Боснії та Герцеговини [8, с. 28]. Коли б Р. У. Сітон-Уотсону вдалось переконати Т. Масарика в доцільності його перебування у Лондоні, це сприяло б реалізації давнішого задуму англійського славіста перетворити столицю Великобританії у центр політичної еміграції зі слов'янських земель Австро-Угорщини, а Школа слов'янських студій, ставши посередником між нею та урядовими колами Антанти, посіла б гідне місце у розв'язанні майбутніх проблем повоєнного устрою світу. За свідченням Р. У. Сітон-Уотсона, саме в цей час він і

* Цьому сприяло зближення Т. Масарика з хорватськими і сербськими діячами під час так званого «процесу зрадників у Загребі» в 1909 р. [28].

** Меморандум фактично передбачав повну дезінтеграцію Австро-Угорщини.

Р. Берроуз вперше обговорювали можливість залучення Т. Масарика тією чи іншою мірою до діяльності задуманого ними навчального закладу [36, с. 363]. Подібні наміри англійських фундаторів Школи відповідали побажанням і чеського провідника, який ще під час свого першого короткочасного візиту до Лондона в квітні-травні 1915 р. переконався, наскільки мало британська громадськість інформована про центральноевропейські проблеми, і в перспективі вирішив зробити Лондон своєю штаб-квартирою, присвятивши себе пропагандистським зусиллям. Та відсутність особистостей, які могли б замінити його у Женеві та Парижі, суперечності всередині чеської еміграції стримували Т. Масарика від негайного переїзду [5, с. 70—73].

Лондонська угода примусила активізуватися й офіційну сербську владу в Ніші. Уряд Н. Пашича поповнив свій англійський дипломатичний персонал відомими вченими — Й. Цвіїчем та братами Б. і П. Поповичами — в Англії ні на хвилину не повинні були забувати про «сербську справу». Скориставшись цим, Р. Берроуз запропонував їм прочитати ряд лекцій в англійських університетах, а Р. У. Сітон-Уотсон, пам'ятаючи, що Т. Масарик користується особливою довірою сербського уряду і послуговується сербським паспортом, наданим йому згідно з персональним розпорядженням Н. Пашича, зробив спробу через Й. Цвіїча одержати субсидію від офіційного Ніша на заснування професорської посади для Т. Масарика в Лондонському університеті [36, с. 367]. Цю ідею підтримав і Югослов'янський комітет, який вважав, що запрошення професора Т. Масарика до Лондона і перетворення столиці Великобританії в центр всебічної політичної пропаганди буде свідчити про початок нової ери у відносинах між Великобританією та слов'янським світом. Р. У. Сітон-Уотсон не приховував, що чеський провідник «перебував у тісних стосунках з Ф. Супіло та іншими хорватськими вигнанцями, і саме його надзвичайний авторитет в усіх югослов'янських справах змусив У. Стіда і мене (Р. У. Сітон-Уотсона. — Р. С.) відправити йому телеграму з проханням прискорити прибуття до Лондона» [36, с. 364]. Варто відзначити, що, незважаючи на неодноразові запрошення своїх англійських приятелів обійняти посаду професора славистики в Лондонському університеті, Т. Масарик довгий час відмовлявся, мотивуючи це труднощами поєднання викладацької та пропагандистської роботи. І лише коли в Парижі було створено міцну організацію чеських емігрантів на чолі з Е. Бенешом, прийшов час перенести центр пропаганди до Лондона. тим більше, що він був у першу чергу політичним осередком Антанти, в той час як Париж — військовим [5, с. 71]. Т. Масарик прибув до Великобританії 24 вересня 1915 р. на досить довгий час.

Однак будь-який натяк на офіційне визнання становища чеського емігранта в Лондоні в даний момент не відповідав інтересам правлячих кіл Великобританії — все ще не відкидалась можливість укладення сепаратної мирної угоди з Австро-Угорщиною*. Тож не дивно, що, коли «анонімний жертвувач»** офірував на оплату професорської посади для Т. Масарика 200 фунтів стерлінгів, витягнуто було на світло давно забутий пункт статуту Лондонського університету, який забороняв подібну практику [33, с. 5]. Фундатори Школи слов'янських студій спробували обійти адміністративне вето, звернувшись за підтримкою до сербських властей. Сербський посланник в Лондоні М. Бошкович 11 серпня 1915 р. проінформував Р. Берроуза про готовність свого уряду асигнувати 100 фунтів стерлінгів. Усі спроби Р. У. Сітон-Уотсона вмовити Ніш передати ці кошти на встановлення професорської посади для Т. Масарика виявились марними. Позиція Н. Пашича була категоричною: гроші повинні бути використані на відкриття кафедри сербської мови та літератури [33, с. 6; 36, с. 367].

Урядові кола поспішили відмежуватись від чеського провідника з його радикальними ідеями. Гору взяли особисті поточні інтереси. За таких умов Р. У. Сітон-Уотсон вирішив хоча б якось зблизити Ніш і югослов'янську еміграцію в Лондоні, пристосовавши одночасно діяльність обох до британських політичних цілей. За його порадою викладачем сербської мови та літератури в Школі слов'янських студій було призначено С. Тучича, хорватського драматурга, який виконував обов'язки секретаря Югослов'янського комітету [33, с. 6]. Це призначення мало ще один, менш помітний, але не менш важливий бік. Дві п'єси С. Тучича, «Голгофа» і «Визволителі», знайшли схвальний відгук у Великобританії. Остання з них в дуже красномовних і зворушливих фарбах змальовувала братську єдність між сербами та болгарами і мала бути поставлена в Лондоні [36, с. 368]. Ідея дружби двох південнослов'янських народів відповідала британським інтересам на Балканах, де зовнішньополітичне відомство цієї країни протягом усієї весни й літа 1915 р. намагалось владнати сербо-болгарську суперечку за Македонію і відновити Балканський союз в його антиавстрійській спрямованості [19, с. 163—164]. Після вступу Болгарії у війну на боці Центральних держав у Великобританії не приховували свого розчарування і навіть деякої апатії до слов'янських справ.

* Зондування ґрунту для можливих сепаратних переговорів з Австро-Угорщиною здійснювалось на початку 1917 р. [19, с. 171—175].

** Насправді ним був Р. У. Сітон-Уотсон, який виділив ці кошти з прибутків успадкованого маєтку в Шотландії [33, с. 5].

Ефективність діяльності майбутнього закладу в очах Р. Берроуза і Р. У. Сітон-Уотсона багато в чому мала залежати від його першого директора. «Очевидним іменем, котре одразу прийшло нам на згадку, було ім'я Бернарда Пейрза», — писав Р. У. Сітон-Уотсон [36, с. 362]. Як і у випадку з Т. Масариком, залучення цієї постаті до задуманої установи сприяло розв'язанню академічних і політичних завдань. З одного боку, засновники Школи слов'янських студій боялися можливої конкуренції зі Школою російських студій у Ліверпулі* і тому в своїх намірах були рішучими: «Пейрз повинен бути з нами, в протилежному випадку — протистояння двох шкіл» [36, с. 363]. З другого боку, Б. Пейрз був помітною постаттю не лише в англійському академічному житті. Після революції 1905 р. він близько зійшовся з російськими лібералами і відіграв важливу роль в організації обміну візитами між представниками російської думи і англійського парламенту, що мали місце в 1909 і 1912 р. [33, с. 4]. У той час, як Р. У. Сітон-Уотсон доклав чимало зусиль для реорганізації Східної Європи за національною ознакою, Б. Пейрз домагався ліберальних перетворень в Росії. І не його вина, що ті зміни, котрі сталися у Росії 1917 р., кардинально відрізнялись від його політичних ідеалів.

З початком військових дій міністерство закордонних справ доручило Б. Пейрзу проінформувати британське керівництво про стан російської армії. Виконуючи це завдання, англійський експерт весною—літом 1915 р. здійснив поїздку по території, де проходив російський фронт, і зміг повернутися до Лондона лише наприкінці серпня [33, с. 4]. Р. У. Сітон-Уотсон негайно зустрівся з ним і повідомив про свої плани. Директор школи російських студій у Ліверпулі підтримав проект створення славістичного центру в Лондоні та пообіцяв найширше співробітництво після війни. Поки що ж він відмовився від активної діяльності в напрямі заснування нового інституту. Його серце залишилось у Росії, там його чекали справи, котрі не можна було, як у випадку Р. У. Сітон-Уотсона, здійснювати в Лондоні. Незабаром він змушений був знову виїхати до Росії. Р. Берроуз, передбачаючи можливі претензії Б. Пейрза у разі його згоди перенести свою діяльність до Лондона, вважав, що врешті-решт він захоче обійняти неповну посаду директора чи професора у нас (в Школі слов'янських студій. — С. Р.) з підпорядкуванням йому решти викладачів, однак «його зв'язок з Росією є настільки міцним, що це вартує розгляду» [36, с. 368]. Не могли нехтувати організатори Школи і дружніми відносинами між Б. Пейрзом і російським послом в Лондоні графом А. Бенкендорфом,

* Його засновником і директором був Б. Пейрз.

який в усьому довіряв і погоджувався зі своїм англійським одноподумцем [36, с. 368—369]. Ця постать, як жодна інша, підходила на посаду директора, тому питання про заповнення згаданої вакансії вирішено було залишити відкритим до кінця війни. Тим часом на прохання Б. Пейрза з Ліверпуля до Лондона викладачем російської мови було запрошено його колишнього асистента М. В. Трофимова [33, с. 6].

На першому засіданні Комітету зі слов'янських студій, яке відбулось в Королівському коледжі 14 вересня 1915 р., Р. Берроуз зміг повідомити двом іншим членам Комітету (Р. У. Сітон-Уотсону і А. Ньютону, професору історії), що зроблено добрий старт у заснуванні Школи. За його словами, ідею славістичного закладу підтримали міністерства освіти та закордонних справ, а російське посольство і сербське представництво в Лондоні обіцяли свою протекцію [33, с. 6].

А втім, не все було так безхмарно у підготовці відкриття Школи: надзвичайно повільно йшли переговори з Т. Масариком. Лише 26 вересня Р. У. Сітон-Уотсон зміг повідомити Р. Берроузу: «Масарик загалом погодився стати професором славістики в Школі на один рік та прочитати вступну лекцію на її відкритті» [36, с. 369]. Але якщо для викладачів з Росії та Сербії жодних перешкод не чинилося, то корабель намірів чеського емігранта наштовхнувся на підводні скелі, зведені керівництвом університету з параграфів навчального статуту з метою не допустити його офіційного призначення на посаду професора. Не допомогли й зусилля Р. Берроуза щодо популяризації у Великобританії величезних наукових досягнень Т. Масарика [36, с. 369]. Останній змушений був задовольнитись титулом почесного професора, як, зрештою, і Р. У. Сітон-Уотсон*. Британські офіційні кола виходили з існуючої на той час у Східній Європі реальності: лише дві держави, Росія і Сербія, представляють слов'янський світ, дружній Великобританії, і адекватне представництво має бути в навчальному закладі.

За обставин, коли Сербії загрожувала військова поразка, а Великобританія, здавалось, з байдужістю сприймала трагедію на Балканах, фундатори Школи небезпідставно побоювались, що Т. Масарик, вражений фатальністю перебігу подій, захоче відкласти інаугураційну лекцію. Щоб розвіяти подібне враження у чеського гостя від англійської політики, вирішено було поінформувати його про плановані кроки міністерства закордонних справ у балканському регіоні. Політичні події не повинні були перешкодити реалізації давно задуманого — відкриттю славі-

* Р. У. Сітон-Уотсон став почесним викладачем східноєвропейської історії в Школі в липні 1915 р.

стичного закладу та офіційному представленню Т. Масарика британській громадськості. За два дні до урочистого відкриття Школи Р. Берроуз відправив Р. У. Сітон-Уотсону останні деталі проекту втягнення Греції у війну на боці Антанти *, додавши: «Ви можете розповісти про це Т. Масарику строго конфіденційно. Це зробить його щасливішим у вівторок (день святкової церемонії. — С. Р.)» [36, с. 370].

Як досвідчені публіцисти, засновники Школи чудово розуміли важливість попередньої підготовки широкої громадськості до відкриття нового навчального закладу. Необхідно було створити певне зацікавлення навколо цієї події. На початку осіннього семестру 1915 р. щорічний календар, який видавався Королівським коледжем, повідомив про утворення Школи слов'янських предметів (російська та сербська мови, слов'янська література, східноєвропейська історія). Незабаром після цього, 12 жовтня, «Таймс» умістила невеликий допис під заголовком «М-р Асквіт і малі народи — слов'янські студії в Лондонському університеті». Йшлося про відкриття Школи, а також інаугураційну лекцію, яка мала відбутись у Королівському коледжі 19 жовтня 1915 р. під головуванням прем'єр-міністра Г. Асквіта **. Виклад, названий «Проблема малих народів у європейській криві», давав «відомий слов'янський вчений» Т. Масарик [33, с. 1]. Так ім'я чеського професора поєдналось з іменем британського прем'єра, запросивши якого почесним головою, фундатори Школи скористалися старою англійською традицією. Власне кажучи, завдяки цій статті чеського лідера вже було представлено англійському суспільству і частину «слов'янської змови» Р. У. Сітон-Уотсона та Р. Берроуза можна було вважати здійсненою. Британський славіст хитрував, заявляючи, що, коли настав день відкриття, тобто 19 жовтня, прем'єр-міністр «лежав у ліжку з грипом» [30, с. 287]. Не буде помилковим твердження, що вони властиво і не сподівалися на присутність Г. Асквіта.

На урочистій церемонії відкриття Школи слов'янських студій уряд Великобританії представляв помічник міністра закордонних справ лорд Роберт Сесіль. Вступ Болгарії у війну на боці Центральних держав, розгром Сербії, що з неминучістю наближався, провал усіх спроб Заходу хоча б якось підтримати її, невдача грецького проекту та нападки групи ліберальних журналістів зі звинуваченнями уряду в небажанні вжити будь-яких

* Р. Берроуз був одним з головних, поряд з міністерством закордонних справ, натхненників цього проекту.

** Майбутнє закладу в уяві засновників поєднувалося з міністерством закордонних справ. Тому початково планувалося запросити на роль почесного голови урочистості Е. Грея.

заходів для виправлення становища на Балканах — все це зробило неможливим його присутність упродовж усієї процедури відкриття. Часу йому стало рівно на те, щоб прочитати невелике послання Г. Асквіта [33, с. 1]. Розчаруванню Р. У. Сітона-Уотсона не було меж — промова була складена в «кращих» традиціях офіційних виступів: сказати все і водночас нічого. Особливе обурення викликали слова, що присутність Т. Масарика в Школі «слугуватиме зміцненню симпатій, які об'єднують людей Росії та Великобританії» [33, с. 1]. Як пізніше зазначив Р. У. Сітон-Уотсон, «аудиторія могла подумати, що Т. Масарик був росіянином, зовсім не згадувались Богемія і чехи, а фрази про Сербію різко контрастували зі справжнім ставленням Альянсу до неї» [36, с. 370]. Роль інтерпретатора цієї «vague oration» * взяв на себе Т. Масарик. У своїй інаугураційній лекції ** він щедро трактував послання Г. Асквіта, заявляючи, що британська політика прагне до звільнення малих держав і народів і що лише створення незалежних польської, чеської та сербохорватської держав може стримати натиск Пруссії на схід [31, с. 155—156]. Пізніше чеський лідер згадував: «У викладі я вперше представив політичне значення цього особливого пасма малих народів, що простягається в Європі між німцями й росіянами. Таким чином показав я німецький «Дранг нах Остен» в новому світлі, а також звернув увагу на російську політику. Завдяки цьому передусім виразно виступила суть Австро-Угорщини й Пруссії. Поділ Австро-Угорщини впливав з цього як головне завдання світової війни. А на кінець я подав, здається, доволі влучні аргументи проти страху перед так званою балканізацією Європи й переконав, що малі народи мають право й змогу до самостійного культурного й державного розвитку» [5, с. 86].

Однак у міністерстві закордонних справ були набагато обережнішими у своїх висновках. Лише затягування війни та ускладнення відносин зі союзниками спонукали офіційні кола надати терміну «права малих народів» Масарикового змісту — «національне самовизначення». Та після цього виступу британський уряд вже не міг не помічати прагнення слов'янських народів Габсбурзької монархії, передусім чехів, до національної незалежності. Присутність Т. Масарика в Лондоні змушувала враховувати його вагу при виробленні майбутніх рішень щодо Східної та Південно-Східної Європи.

Організація славістичного закладу в Лондоні викликала жваву реакцію в пресі. Наступного дня «Таймс» у своїй передо-

* Туманна промова (англ.).

** Лекцію Т. Масарика опублікував Р. У. Сітон-Уотсон у своїй книзі [37, с. 135—152].

виці цитувала вислів чеського професора, що «новостворена Школа слов'янських студій сприятиме встановленню тісніших взаємин між Британією і слов'янським світом» [33, с. 1]. З цього ж приводу А. Уайт, член парламенту і голова так званої групи із закордонних справ Палати громад, писав про знайомство лондонської громадськості з «великою особистістю, однією з найбільших у слов'янському світі, професором Т. Масариком» [16, с. 54].

Відкриття Школи слов'янських студій 19 жовтня 1915 р. стало першим подувом вітру змін, які наступали у ставленні англійців до пригнічених народів Східної Європи. Після того часто говорилося і писалося про «малі народи» й можливості їхньої самостійності вже більш змістовно: висувалось позитивне завдання війни, завдання реконструкції; йшлося не лише про оборону проти агресії Центральних держав, не лише про перемогу над ними — війна стала початком великої реконструкції Середньої та Східної Європи, загалом всієї Європи.

Отже, Школа слов'янських студій не була абстрактним втіленням «платонівської ідеї». Її заснування значною мірою спричинили реалії Першої світової війни. Виникнення славістичного осередку в Лондоні сприяло ознайомленню британської громадськості з проблемами східноєвропейського регіону та налагодженню зв'язків між слов'янською еміграцією з Австро-Угорщини та офіційними колами Антанти. Через активну громадську позицію своїх фундаторів (Р. У. Сітон-Уотсон, Р. Берроуз) Школа здобула репутацію «політичного закладу», їй було навіязано вирішення нехарактерних для академічної установи завдань. Попереду лежала довга дорога болісних змін і трансформацій, перш ніж Школа слов'янських студій стала повноцінним науковим інститутом.

1. *Виноградов К. Б.* Английские буржуазные деятели и Австро-Венгрия периода первой мировой войны // *Вопр. истории.* 1962. № 2. 2. *Горизонтов Л. Е.* Изучение истории Польши в Великобритании: Организация исследований и научные кадры // *Славяноведение и балканистика в странах зарубежной Европы и США* / Под ред. Мыльникова А. М., 1989. 3. *Діло.* 1914. 30 лип. 4. *Лихач Е. В.* Корфская декларация 1917 г. и буржуазное общественное мнение Великобритании // *Сов. славяноведение.* 1979. № 5. 5. *Масарик Т. Г.* Світова революція: з війни й у війні 1914—1918. Спомини. Львів, 1930. 6. *Милуков П. Н.* Воспоминания. М., 1991. 7. *Остојић-Фејић.* Убавка. Пропаганда за Србију у Великој Британији током Првог светског рата // *Стварање Југословенске државе 1918 године.* Београд, 1989. 8. *Писарев Ю. А.* Создание югославского государства в 1918 г.: Уроки истории // *Новая и новейшая история.* 1992. № 1. 9. *Фісанов В.* Слов'янська проблематика на сторінках британського часопису „The New Europe“ (1916—1919) // *Пробл. слов'янознавства.* 1994. Вип. 46. 10. *Batowski H.* Rozpad Austro-Węgier 1914—1918. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. 11. *Beneš E.* Světová válka a naše revoluce: Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa. Praha, 1928. Sv. 1.

12. *Buitehuis P.* The Great War of words. British, American and Canadian propaganda and fiction 1914—1933. Vancouver, 1987. 13. *Calcott W.* The Last War Aim: British Opinion and the Decision for Czechoslovak independence, 1914—1919 // *Historical Journal*. 1984. N 4. 14. *Calder K. J.* Britain and the Origins of the New Europe, 1914—1918. Cambridge, 1976. 15. *Davies N.* The Poles in Great Britain 1914—1919 // *The Slavonic and East European Review*. 1972. N 118. 16. *Dineva D.* British Public Opinion and the Polish Question during the Period of the First World War // *Bulgarian Historical Review*. 1991. N 4. 17. *Hanak H.* Great Britain and Austria Hungary during the First World War. „A Study on the Formation of Public Opinion“. London, 1962. 18. *Hanak H.* T. G. Masaryk's journalistic activity in England during the First World War // *The Slavonic and East European Review*. 1963. N 98. 19. *Hanak H.* The Government, the Foreign Office and Austria-Hungary, 1914—1918 // *The Slavonic and East European Review*. 1969. N 108. 20. *Hanak H.* The New Europe, 1916—20 // *The Slavonic and East European Review*. 1961. N 93. 21. *Harris R. W.* An Historical Introduction to the Twentieth Century. New York, 1968. 22. *Holzer J., Molenda J.* Polska w pierwszej wojnie światowej. Warszawa, 1967. 23. *Kann Robert A.* The Habsburg Empire: A Study in Integration and Disintegration. New York, 1973. 24. *Kann Robert A.* A History of the Habsburg Empire 1526—1918. Berkeley; Los Angeles; London, 1977. 25. *May A. J.* Seton-Watson and the Treaty of London (Document) // *The Journal of Modern History*. 1957. N 1. 26. *Mcay A. J.* R. W. Seton-Watson and British Anti-Habsburg Sentiment // *The American Slavic and East European Review*. 1961. N 1. 27. *May A. J.* The Passing of the Habsburg Monarchy 1914—1918, 2 vols. Philadelphia, 1966. 28. *Masaryk T. G.* Tak zvaný proces veležrádný v Záhřebě. Praha, 1909. 29. *Masaryk T. G.* Russland und Europa. Jena, 1913. 30. *Pearson M.* The History of SSEES: The political Dimension // *The Slavonic and East European Review*. 1933. N 2. 31. *Pichlik K.* Zahranicni odboj 1914—1918 bez legend. Praha, 1968. 32. *Polišenský J. V.* Britain and Czechoslovakia: A study in Contacts. Prague, 1968. 33. *Roberts I. W.* History of the School of Slavonic and East European studies 1915—1990. London, 1991. 34. *Seton-Watson H., Seton-Watson Ch.* The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary. Seattle, 1981. 35. *Seton-Watson R. W.* The Southern Slavs Question and the Habsburg Monarchy. London, 1911. 36. *Seton-Watson R. W.* The Origins of the School of Slavonic Studies // *The Slavonic and East European Review*. 1939. N 50. 37. *Seton-Watson R. W.* Masaryk in England. Cambridge, 1943.

Стаття надійшла до редколегії 24.05.94

Іраїда ГАЛЕНКО,
Львівський університет

ТАДЕУШ ЛЕР-СПЛАВІНСЬКИЙ І РОЗВИТОК СЛАВІСТИКИ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Славістика у Львівському університеті має давні і славні традиції, зокрема в ділянці мовознавства. На кафедрі славістики, заснованій наприкінці XIX ст., працювали визначні вчені, починаючи від першого її керівника, професора Антоні Каліни, і до недавно відійшовшого від нас професора Костянтина Трофимовича. Внесок їх, як і інших членів кафедри, у славістичну скарбницю ще потребує докладного вивчення та узагальнення.

До найвидатніших учених, які очолювали цю кафедру і вагомо збагатили славістичну науку, належить Тадеуш Лер-Сплавінський (1891—1965), професор, доктор наук, дійсний член Польської АН (з часу її заснування) та багатьох зарубіжних академій. Лер-Сплавінський був ученим з широкими науковими інтересами, надзвичайно багатим і вагомим науковим доробком (близько 400 праць) з різних галузей славістики: лінгвістики, археології, історії, етнографії. Але в першу чергу він був лінгвістом, знавцем слов'янських мов і діалектів, автором однієї з концепцій про діалектне розшарування праслов'янської мови періоду її розпаду, про історію походження і прабатьківщину слов'ян, дослідником розвитку слов'янських мов, культур, взаємин. Методологічну основу його монографій, наукових і популярних статей, рецензій, вузівських та шкільних посібників становили ідеї молодограматизму. З цих теоретичних позицій учений підходив і до вивчення української мови, її початків, діалектної основи, тенденцій розвитку фонетичної та морфологічної будови, словникового складу, відносин зі сусідами.

Лер-Сплавінський очолював кафедру славістики Львівського університету протягом семи років (1922—1929). У цей час він уже мав чималий досвід наукової та викладацької роботи, понад 20 наукових публікацій і певне визнання у лінгвістичних колах, яке йому принесли праці зі слов'янської акцентології та інтонації («Дослідження поморського наголосу», 1913; «З досліджень над слов'янським наголосом», 1917; «Про праслов'янську метатонію», 1918), а також про спорідненість східнослов'янських мов («русських», за тогочасною термінологією — «Сто-

сушки спорідненості руських мов», 1921, див. також [2]). Професор З. Штібер згадував, що «звичайний професор слов'янської філології університету Яна-Казіміра у Львові... створив надзвичайно дійовий славістичний осередок...» [9, с. 2]. Навколо Лера-Сплавінського гуртувалися студенти, він творчо співпрацював з ученими, наукові та педагогічні інтереси яких зосереджувались на проблемах славістики, зокрема ентогенезу слов'ян.

У Львові формувалася тоді вісло-одерська концепція прабаб'яківщини слов'ян. Лер-Сплавінський пізніше писав, що на основі нових матеріалів з археології, етнографії, антропології та мовознавства, одержаних від Костшевського, Козловського, Фішера, Чекановського, «був відкритий новий окрес досліджень проблеми походження слов'ян» [5, с. 664]. Творча співпраця вчених Львова у 20-х роках ХХ ст. дала помітні результати. Для самого Лера-Сплавінського відкрилися нові джерела і напрями дослідження праслов'янської мови та її діалектів, хронологізації давніх мовних явищ. Лінгвістика збагатилася кількісно-статистичною методикою, котру професор Ян Чекановський вперше застосував до діалектного матеріалу, опрацьованого Нітшем і Лером-Сплавінським. Для антропології, археології та етнографії був відкритий комплексний міжпредметний підхід до вивчення об'єкта дослідження. Це особливо помітно відчувлось в антропології, яка наприкінці ХІХ ст. перебувала у кризовому стані. На думку Чекановського, «Львівський осередок викликав радикальний переворот в антропології не тільки польській, а й в Америці, Чехії, Швейцарії» [8, с. 42]. Нові ідеї дуже швидко втілювались у наукових публікаціях і університетських лекційних курсах. Так, у 1923/24 навч. р. Лер-Сплавінський вже викладав теорію походження слов'ян («Початки слов'ян»), а наступного року, після того як філософський відділ університету був поділений на відділи гуманістичний і математико-природничий, а кафедри антропології та етнографії, маючи свободу вибору, увійшли до складу гуманістичного відділу [8, с. 43], студентам-славістам та полоністам читали (згідно з тогочасними університетськими програмами) комплекс лекційних курсів, орієнтованих на висвітлення питань походження і розвитку слов'ян, а саме: «Проблеми походження слов'ян в аспекті передісторії» (археолог Л. Козловський), «Вступ до антропології слов'ян» (антрополог Я. Чекановський), «Матеріальна культура слов'ян» (етнограф А. Фішер, «Нарис слов'янського осадництва» (історик Ф. Буяк), «Історія мистецтва в нарисі (з винятковою увагою до Польщі, Русі та Європи)» (В. Подлях) та ін.

У 1924 р. Лер-Сплавінський опублікував статтю «Декілька зауважень до прабаб'яківщини слов'ян», в якій, утримуючись від категоричних висновків, висловив припущення, що прабаб'яків-

щина слов'ян має шлонсько-лужицько-великопольську основу. Протягом наступних років і навіть десятиліть учений продовжував досліджувати цю проблему, старанно опрацьовувати не тільки мовний, а й археологічний, етнографічний, історичний матеріали, і на цій ретельно дослідженій основі він створив свій варіант вісло-одерської гіпотези прабатьківщини слов'ян. (Відомо, що головними теоретиками вісло-одерської теорії були польські вчені Я. Костшевський і М. Рудницький; їхні ідеї підтримали Л. Козловський, Т. Лер-Сплавінський, Я. Чекановський та ін.). У статтях «Про прабатьківщину слов'ян» (1945). «Про походження та прабатьківщину слов'ян» (1946) та ряді інших Лер-Сплавінський аргументовано відтворив складну історію походження та розміщення слов'ян, численні міграційні процеси, нашарування культур, враховуючи структурні риси прамови слов'яц, її діалектне розгалуження. Учений дослідив цю проблему комплексно, передусім за даними археології та лінгвістики. Праслов'янську територію він розглядав у первинному і вторинному аспектах, відштовхуючись від часів розпаду балто-слов'янської єдності і закінчуючи періодом, котрий передував розпаду праслов'янської мови. Первинна прабатьківщина слов'ян пов'язана з експансією населення так званої лужицької культури. Праслов'янська територія (у першому розумінні цього поняття) охоплювала простір між середньою та нижньою течіями Одри на заході, правим берегом Буга на сході, узбережжям Балтійського моря в районі гирла Одри та Вісли — на півночі та підніжжям західних і середніх Карпат — на півдні. На цих теренах на ділянку лужицької культури нашарувалася культура кераміки шнуркової, яка увібрала в себе уральський субстрат з культурою гребінчастої кераміки і стала тлом для перших лужицько-праслов'янських взаємин (до VII ст. до н. е.). Приблизно у VII ст. до н. е. на основі лужицько-праслов'янської єдності почалася експансія на схід у напрямку теренів пізніших Поділля та Волині, що супроводжувалася змішуванням культур, а також значним розширенням їхніх просторових меж. Отже, вторинна прабатьківщина слов'ян формувалася в останніх століттях до нашої ери між Одрою та Волинню, Поділлям та Червоною Руссю, а згодом — середнім Дніпром разом із Десною; на півдні вона охоплювала басейни верхнього Дністра і Буга. За археологічними даними, тут була поширена культура ямних поховань, яка продовжила культуру лужицьку. На початку нашої ери у слов'ян було три археологічні культури: оксивська, пшеворська і зарубенецька, котрі мають спільні риси. Зарубенецька культура охоплювала терени південно-східної Європи, зокрема землі між верхньою та середньою течіями Дніпра, і в першій половині I тис. вона характеризувалася значною експан-

сією, розширенням територіальних меж. Отже, кордони прабатьківщини слов'ян останнього періоду існування праслов'янської спільноти були значно ширшими, ніж у початковий, що, у свою чергу, свідчить про існування діалектних зон зі своїми мовними розбіжностями. Мовні та позамовні фактори, як підкреслив Лер-Сплавінський, вказують на те, що у VI—VII ст. н. е. слов'яни вже були поділені на три мовні групи: західну, південну та східну.

Висновки Лера-Сплавінського щодо прабатьківщини слов'ян не були одностайно сприйняті вченими. Незважаючи на численні спроби розв'язати цю проблему, вона й досі викликає полеміку [1, с. 8—9].

Безумовним здобутком Лера-Сплавінського став великий, добре опрацьований і хронологізований мовний матеріал, який автор подав у комплексі з даними археології, антропології та історії.

Лер-Сплавінський був також одним із відомих дослідників слов'янських діалектів, котрі вивчав в історичному і синхронічному аспектах. Ще в ранній період наукової діяльності Лер-Сплавінський написав ґрунтовну рецензію на працю І. Зілінського «Проба упорядкування українських говірок» [4], в якій виявив глибокі знання історії та сучасного стану української діалектології. В наступні роки у більшості праць, присвячених аналізу мовних явищ в окремих мовах чи групах споріднених мов, учений наводив також діалектний матеріал, зокрема з діалектів польських, галицьких та північно-поморської групи мов. Діалектне членування мов він виводив із сивої давнини, вбачаючи в цьому наслідок розпаду праслов'янської спільноти та праслов'янської мови. І одним із завдань, над яким Лер-Сплавінський почав працювати у Львові, було створення класифікації слов'янських діалектів у період розпаду праслов'янського масиву, а також хронологізація давніх мовних явищ. При цьому слід зауважити, що Лер-Сплавінський схвально ставився до кількісної методики досліджень, яку Чекановський застосував до діалектного матеріалу, оскільки вона дає змогу не тільки узагальнити й унаочнити великий мовний матеріал, а й підтвердити теоретичні висновки, об'єктивно встановити, що морфологічні дані найстарші, а лексичні — наймолодші, що морфологічні явища мають тенденцію укладатися в хронологічному порядку. Вчений здійснив спробу абсолютної хронології при розрізненні польських говірок у трьох періодах і відносної хронології явищ у діалектах праслов'янської мови періоду її розпаду. У доповіді «Про праслов'янські діалекти», виголошеній на I з'їзді слов'янських філологів (Прага, 1929 р.), Лер-Сплавінський вперше висвітлив стан діалектів останньої доби прасло-

в'янської мови і хронологію мовних явищ від другої палаталізації задньоязикових г, к, х до зміни г на Ґ та деяких інших процесів, що відбулися вже після розпаду праслов'янської спільноти у VIII та наступних століттях в межах західної, південної та східної груп слов'ян. У багатьох працях ученого досліджуються окремі праслов'янські діалектні риси (явища), як-от: «Кілька уваг про праслов'янські голосні» (1929), «Походження і поширення слова «król» у польській та інших мовах слов'янських» (1926) та ін. Свої дослідження праслов'янських діалектів Лер-Сплавінський узагальнив у праці «Про походження та прабатьківщину слов'ян» (1945) і повторив у науково-популярній книзі «Витоки слов'ян» (1946) [3].

Лер-Сплавінський старанно і дуже плідно досліджував мовні та культурні взаємини слов'ян, їхні діалекти та впливи сусідніх мов, які розглядалися як залишки давньої мовної спільноти. Цій темі він присвятив теоретичну працю «Проблеми споріднених мов» (1929), в якій зробив критичний огляд даної проблеми в мовознавстві XIX ст., подав власне розуміння спорідненості мов і висловив вимоги, яких необхідно дотримуватися досліднику мовних контактів. Елементи мовної системи мають неоднакову цінність: морфологічні явища найкраще зберігають давні риси, а лексичні — найгірше. У дослідженні потрібно користуватися порівняльно-історичний аналіз і доцільно використовувати кількісну статистичну методіку, запропоновану Я. Чекановським. Тема мовних зв'язків, впливів і взаємовпливів проходить майже через усі праці вченого, охоплює відносини між усіма групами слов'янських мов: західних, південних і східних, а також слов'яно-балтійських та слов'яно-германські стосунки.

Серед слов'янських мов найбільше давніх спільних рис мають мови східних слов'ян. Це свідчить про їх найтіснішу спорідненість і про те, що вони з'явилися порівняно недавно. Ще 1921 р. у статті «Стосунки споріднених руських мов», яку нерідко називають підґрунтям до історичної граматики східнослов'янських мов, Лер-Сплавінський доводив спільність граматичної будови, звукового ладу та лексики цих мов, виділив десять притаманних їм спільних мовних рис (повноголосся, зміна початкового сполучення je, характер вокалізації зредукованих та ін.), які збереглися від періоду «праруської спільноти». Виникнення окремих східнослов'янських мов пов'язане з розпадом «праруської мови», яка існувала приблизно з VII до XII ст. і була поширена в межах двох племінно-мовних зон: північної, що складалася з кривичів і новгородських словен, і південної, не досить однорідної. Першою виділилася південна група, на ґрунті якої згодом утворилась українська мова, а білоруська розви-

валася на частині південно-західної зони; російська мова об'єднала північне наріччя і частину південно-східного. Цій же темі присвячена стаття «Декілька зауважень про праруську мовну спільність» (1928), в якій, дискутуючи передусім зі Ст. Смаль-Стоцьким, Лер-Сплавінський відстоював концепцію «праруської мови».

Слід підкреслити, що до української теми вчений звертався неодноразово, з'ясовуючи її окремі фонетичні та морфологічні явища («З фонетики малоруської», 1916; «Дрібниці з морфології малоруської», 1925), напрями розвитку української літературної мови («Нариси історії літератур і літературних мов», 1929), відносини між українською та сусідніми мовами («Взаємні польсько-руські впливи в мовній ділянці», 1928) та ін. Автор показав, що польсько-українські взаємовпливи зумовлені географічними та культурно-політичними факторами. За його спостереженнями, у південно-східних воєводствах Польщі, де поляки й українці жили в тісних стосунках протягом кількох століть, формувалось окреме наріччя, котре відіграло певну роль у розвитку польської літературної мови. Цьому сприяла діяльність поетів і письменників, вихідців з південно-східних земель. Вплив же польської мови на українську був обмеженим, спостерігався лише у прикордонних діалектах і суттєво не відбився на розвитку української літературної мови, хоч і полегшував лексичні та фразеологічні запозичення. Крім того, допитань походження і розвитку української мови Лер-Сплавінський повернувся згодом у ряді праць, частина яких написана у співавторстві: «Розвиток української мови» (1955), «Витоки української мови» (1956), «Історія української мови» (1956) та ін.

Усупереч твердженням О. Беліча про те, що південнослов'янські мови виділені в окрему групу слов'янських мов тільки на основі географічного фактора, Лер-Сплавінський переконливо довів існування між цими мовами тісного генетичного зв'язку і подав перелік спільних мовних рис: «Мови південно-слов'янських мов», «Замітки про давньо- і новоболгарську мову» та ін.).

Не можна обминути досліджень Лером-Сплавінським життя і діяльності Кирила та Мефодія. Хоч публікації цього змісту з'явилися після від'їзду вченого зі Львова, але вони побачили світ у 1930—1951 рр. спочатку у львівських теологічних виданнях. Це дає підстави вважати, що опрацювання цієї теми започатковане у Львові, можливо, саме на слов'янському семінарі, де під керівництвом професора вже в 1922/23 навч. р. коментувалися церковнослов'янські тексти, а в 1926/27 навч. р. аналізувалися фрейзингенські уривки. Публікації Лера-Сплавінського на кирило-мефодієвську тему докладно проаналізовані

Ю. Відаєвичем, Т. Мілевським та іншими фахівцями, високо оцінені й окреслені як найяскравіші дослідження в історичній спадщині вченого-лінгвіста [7, с. 597].

Лер-Сплавінський був багаторічним плідним дослідником польської мови: її структури, історичного розвитку, етимології багатьох слів, запозичень, походження та еволюції польської літературної мови, польської культури, давніх пам'яток, мовних контактів; він був автором великої кількості статей науково-популярного та методичного змісту, оглядів розвитку славістики в Польщі та Європі, численних персоналій, присвячених видатним славістам, як Й. Добровський, Я. Лось, Е. Мук, К. Нітш та ін. Багато уваги Лер-Сплавінський приділяв вивченню відносин між слов'янами і німцями, спираючись на вагомий мовний матеріал, однак досліджував не тільки мовні явища, а й історію та культуру сусідніх народів. На думку Т. Мілевського, Леру-Сплавінському вдалося «відтворити майже повністю образ цих взаємин» [5, с. 600]. Крім того, Т. Мілевський, як і інші вчені, дуже високо оцінив праці Лера-Сплавінського, присвячені лехітській мовній спільності, звернув увагу на надзвичайну цінність його праць з полабської мови, визнав Лера-Сплавінського найкращим знавцем цієї мови, а «Граматику полабської мови» (1929) — синтезом усіх наших знань про цю мову, дослідженням, яке ніколи не втратить своєї актуальності» [7, с. 599]. Лер-Сплавінський реконструював граматичну систему цієї мови від періоду її найдавніших пам'яток (XVII—XVIII ст.), відтворив розвиток цієї мови, починаючи від праслов'янського і пралехітського періодів. Леру-Сплавінському належать також розвідки з етимології полабських слів («Етимологія полабська», 1926, «Етимології полабські», 1929) і північно-поморської інтонації («Про походження північно-поморських інтонаційних різниць», 1928). До цього слід додати, що слов'янський наголос та інтонації досліджувалися Лером-Сплавінським на широкому тлі з урахуванням полабсько-поморсько-польських мовних зв'язків («Про якість слов'янських інтонацій», 1923; «Про західно-слов'янський наголос», 1926; «Найстарше праслов'янське право переносу наголосу», 1928 та ін.).

Лер-Сплавінський не був кабінетним ученим. Його наукова діяльність найтісніше була пов'язана з викладацькою. У студентській аудиторії перевірялися гіпотези, відшліфовувалися нові ідеї, відбирався ілюстративний матеріал. Вчений передавав студентам свій великий науково-практичний досвід і методику дослідження середньовічної палеографії. Студенти під час семінарських занять ґрунтовно вивчали давні пам'ятки (старослов'янські, українські, польські, полабські, кашубські, болгарські, чеські, литовські), а також діалектні матеріали сучасних сло-

в'янських мов. Лекції та семінари Лера-Сплавінського не тільки відповідали сучасному рівню розвитку славістики, а й орієнтували на завтрашній день науки, давали поштовх до розв'язання нових дискусійних проблем.

Лер-Сплавінський прагнув дати студентам широку славістичну мовну підготовку. З цією метою він постійно вводив нові теоретичні курси і щорічно викладав не менше двох-трьох слов'янських мов, крім курсу старослов'янської мови, який він вважав теоретичною основою філологічної підготовки студентів. Так, у 1922—1929 рр. вчений викладав українську, польську, болгарську, кашубську, литовську, полабську, сербо-хорватську і чеську мови. Теоретичний курс граматики української мови Лер-Сплавінський почав читати у 1922/23 навч. р., тобто одразу ж по приїзді до Львова. Водночас учений сприяв підготовці Яна Янова — фахівця з україністики, а також відкриттю кафедри україністики в університеті (1928).

Лер-Сплавінський писав методичні, науково-популярні статті, був автором і співавтором ряду університетських і шкільних посібників і підручників: «Нарис граматики староцерковнослов'янської мови» (1923), «ГраMATика польська в загальноосвітній школі» (1926), «ГраMATика польська» (1927, 1928, 1929), «ГраMATика полабська» (1929).

Отже, наукова і викладацька діяльність Т. Лера-Сплавінського під час перебування його на посаді керівника кафедри славістики Львівського університету була багатогранною, надзвичайно плідною і охоплювала майже всі ті проблеми славістики, які він досліджував протягом усього свого життя. Тому львівський період роботи вченого можна визначити як час вироблення теоретичних засад, підґрунтя усієї наступної його творчої діяльності та водночас як одну з найяскравіших сторінок історії славістики у Львівському університеті.

1. Славяне юго-восточной Европы в предгосударственный период // Отв. ред. Баран В. А. К., 1990. 2. Bibliografia prac T. Lehra-Splawińskiego / Podgotował do druku Studut A. // Przegląd Zachodni. Poznań, 1951. N 7/8. 3. Bibliografia prac Tadeusza Lehra-Splawińskiego za lata 1951—1961 / Ułożyli Bask J. i Wagner Z. // Studia Linguistica in honorem Taddei Lehr-Splawińskiego. Warszawa, 1963. 4. *Lehr-Splawiński T.* [Рецензія] Зілинський І. Проба упрядкування українських говорів // Записки НТШ. Львів, 1914. С. XVII—CXVIII // Rocznik Slawistyczny. N 8. Kraków, 1918. 5. *Lehr-Splawiński T.* Obchodzenie 50-lecia pracy naukowej prof. Jana Czekanowskiego // Przegląd Zachodni. Poznań, 1954. N 11—12. 6. *Lehr-Splawiński T.* Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego. Warszawa, 1957. 7. *Milewski T.* Badania Tadeusza Lehra-Splawińskiego nad kontaktami słowiańsko-germańskimi // Przegląd Zachodni. Poznań, 1951. N 7. 8. *Czekanowski J.* Sto lat antropologii polskiej (1856—1956): Ośrodek Lwowski. Warszawa, 1956. 9. *Sztiber Z.* Tadeusz Lehr-Splawiński jako sławista i polonista // Język polski. 1962. N 1.

Стаття надійшла до редакції 25.05.94

Світлана ВЯЛОВА,
Санкт-Петербурзька публічна бібліотека (Росія)

ДОЛЯ БІБЛІОТЕКИ АНДРІЯ КУХАРСЬКОГО

Бібліотеку філолога-славіста, професора Варшавського університету, члена спілки народних старожитностей у Галлі Андрія Кухарського (1795—1862), яку придбав після його смерті Новоросійський університет, спіткала доля багатьох приватних збірок: вона «зникла», розчинившись в одеських бібліотеках.

Андрій Кухарський збирав свою бібліотеку протягом усього життя, однак її основна частина придбана під час його п'ятирічної подорожі слов'янськими землями. Туди він був відряджений наприкінці 1825 р. Варшавським університетом, професором якого був у той час. Оскільки подорожував він з метою вивчення слов'янських мов і літератур, то й бібліотека, яка за своїм змістом є відбитком духовного світу її збирача, формувалася з цих позицій. Займаючись вивченням багатьох мов (чеської, сербо-лужицької, словенської, сербської, російської, санскриту та ін.) і, крім цього, цікавлячись порівняльним мовознавством, етнографією, історією та палеографією, Кухарський і бібліотеку склав, виходячи зі своїх уподобань.

Купував він як друковані, так і рукописні матеріали. У цьому йому великою мірою допомагали вчені, з якими він зустрічався під час своєї подорожі і серед яких здобув авторитет «знавця і шанувальника слов'янської старовини» [3, с. 105].

Кухарський досліджував сховища не лише слов'янських земель, а й там, де могли зберегтися слов'янські матеріали, що його цікавили. Наприклад, він багато працював у бібліотеках й архівах Австрії, Італії, Німеччини [11, с. 355]. Він збирав матеріали, подекуди допомагав у визначенні пам'яток. Зокрема, він залишив після себе добру пам'ять у Чорногорії. Влітку 1829 р. Кухарський провів шість днів у митрополита Чорногорського Петра I і в бібліотеці митрополії в Цетинському монастирі описав 14 рукописних книг. Опис цей був виданий, а потім перевиданий А. Гавриловичем [10, с. 7].

Восени 1829 р. Кухарський відвідав Київ, а потім Москву, де затримався на півроку. В Москві його більш за все цікавили старі книги. Тут він отримав велику допомогу від російських учених, передусім М. Погодіна, який зацікавився ним. У листі до С. Шевирьова Погодін писав: «Я встиг в останній час зробити багато цікавих знайомств на користь просвіти: з варшав-

ським професором Кухарським, який п'ять років оглядав слов'янські землі, жив півроку у нас в Москві, найвченіший філолог і палкий слов'янин. Через нього у нашого журналу найвірніше кореспонденція з польською літературою, і він доставив мені дуже багато важливих статей» [8, с. 51]. У березні 1830 р. Погодін навіть влаштував «вечір» на честь А. Кухарського, П. Строева й Ю. Венеліна, які в той час перебували в Москві. «Вчора були в мене... Колайдович... Строев... Венелін... Кухарський... дуже вчений поляк», — повідомляв він Шевицькому в листі від 22 березня, описуючи цей прийом [8, с. 162].

За час, проведений в Москві, Кухарський опублікував на сторінках «Московского вестника» свою «програму й систему слов'янської філології», а також звіт про заняття під час п'ятирічної подорожі [7].

З Москви Кухарський прямує до Петербурга, де багато працює в імператорській Публічній бібліотеці [12, с. 477]. Тут він ретельно вивчає Остромирово Євангеліє і «XIII слів» Григорія Богослова, причому тринадцяте слово переписує повністю, збираючи потім зробити більш повний опис рукопису [12, с. 477]. З Петербурга він повертається вже до Варшави, де планував заснування слов'янського музею, повертається звідти з багатьма матеріалами зі слов'янознавства. Придбання Кухарський робив головним чином для свого університету, але водночас заклавав основу і власного чудового зібрання. Незважаючи на досить обмежені засоби, якими постачав його Варшавський університет, він збирав літературу та різні посібники для майбутніх праць, купуючи книжки й брошури, іноді навіть такі, про існування яких не знали місцеві бібліофіли [3, с. 106]. Після 1836 р. він знову шукав літературу з порівняльної граматики слов'янських мов і поповнював свою бібліотеку до кінця життя, хоч мав досить незначний пансіон. Серед паперів Кухарського були знайдені рахунки книгопродавців, що доходили іноді до 500 крб. за рік [3, с. 110].

Бібліотека Кухарського була свого часу настільки відомою, що після його смерті придбати її хотіли Прага, Загреб і Москва. Для більш детального ознайомлення з нею у Варшаву виїхав професор богослів'я католицької духовної академії, бібліотекар імператорської Публічної бібліотеки А. Івановський. Окрім книжкового зібрання Івановському вдалося ознайомитися зі щоденниками, листами та рукописами Кухарського. Як він зазначив, у них міститься багатий матеріал для слов'янської філології й слов'янських старожитностей [3, с. 105]. За свідченнями Івановського, в матеріалах Кухарського зберігся його рукопис «більш як на 80 сторінок» з порівняльної граматики слов'янських мов. «Цією спеціальною працею пояснюється, чому в

його бібліотеці знаходиться, між іншим, таке величезне зібрання граматик різних слов'янських мов та споріднених з ними говірок, якого, без сумніву, не знайдеться в жодній приватній бібліотеці і яким можуть похвалитися лише небагато публічних бібліотек, і то не в Росії, а в слов'янських землях» [3, с. 105]. Чимало цих граматик Івановський визначив як бібліографічну рідкість.

У бібліотеці Кухарського виділяються своєю повнотою декілька розділів. Після філологічного зібрання можна відзначити збірку пам'яток церковної літератури. «Цей відділ — неопіненне надбання для Росії, де пам'ятки західної сербської літератури та латинського і глаголицького шрифту такі рідкісні й література майже невідома» [3, с. 107].

Кухарський працював над «Географічним словником міст і сіл, які колись належали слов'янам». Через багато років, наприкінці 1850 р. П. Дубровський писав І. Лобойкові: «Повідомляю Вам деякі літературні новини... Кухарський займається складанням Слов'янського географічного словника і вже багато зробив. Ця праця буде дуже сумлінною» [9]. Праця, однак, завершена не була, хоч зберігся рукопис, в якому міститься багатий матеріал (давня географія та історія слов'ян). Ця тематика представлена в бібліотеці як літературою, так і дуже рідкісними географічними атласами та окремими картами. «...Сміливо можна сказати, що жодна бібліотека в Європі не володіє подібним зібранням, тому що воно містить понад 1000 карт слов'янських земель, виданих у всі часи, починаючи з найдавніших видань до новітніх атласів» [3, с. 109].

Підбір книг бібліотеки далеко не обмежувався цими темами. «Цілком зрозуміло, що в інших відділах знайдеться багато такого, що цю бібліотеку робить цінним надбанням для російської університетської бібліотеки» [3, с. 108—109]. При цьому Івановський підкреслив чудове збереження всіх матеріалів, зазначаючи, що «усі книжки прекрасно оправлені, а карти наклеєні на коленкор» [3, с. 109].

Придбати бібліотеку після огляду її Івановським і позитивного відгуку про неї академіка Куника спочатку намагався Московський публічний музей Румянцева. Однак призначені для цього кошти в останню хвилину було вирішено використати для купівлі збірки В. Ундольського [3, с. 110].

Водночас бібліотека привернула увагу куратора Одеського навчального округу А. Арцимовського і на його прохання міністр народної освіти дозволив її купівлю за 5500 крб. сріблом для Новоросійського (Одеського) університету [3, с. 111]. Для придбання бібліотеки у вдови померлого 1862 р. Кухарського Жозефи Віержбовської до Варшави був відряджений професор

Новоросійського університету відомий славист В. Григорович.

У звіті бібліотеки Новоросійського університету за 1865 р. зазначається про її поповнення бібліотекою Кухарського, «яка складається з книжок 2476 назв, 2339 томів, карт і атласів 333 назв, 1282 листків; рукописів десяти назв, десяти томів, на суму 5500 крб. Ця бібліотека містить багате зібрання карт і книг з етнографії та філології. При досить значній кількості брошур і дрібних творів ця бібліотека містить цінні матеріали для філології слов'янської. Окрім багатого запасу лексиконів і граматик вона може представити рідкісні матеріали для вивчення слов'ян». Зокрема, «варті уваги рідкісні книги та старожитності, наприклад, «Глаголицькі стародруковані книги», серед них одна стара, Першовидане Євангеліє на далматинському діалекті 1495 р. Переклад Bernadino di Spalatro. Ця книга — унікум у слов'янській літературі» [9]. Про неї Івановський писав, що «переклад Далматина, який знищували католики» став рідкістю вже на початку XVIII ст. [3, с. 107]. У протоколі перевірки і прийому бібліотеки В. Григорович зазначив: «Окрім показаних в описі та згаданих вище книг віднайдені в окремому майні, яке залишилося після покійного Кухарського, дві винятково чудові книги, які покійник зберігав для особливого призначення. Книги ці в описі не показані, володарка бібліотеки віддає одну, як найдавнішу (а саме: 1495 р.) університету в Одесі, другу — університету в Варшаві» [9].

Однак, коли 1930 р. відбулася передача частини фондів університетської бібліотеки Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького, книгозбірня Кухарського розчинилась у фондах, томи розійшлися по сховищах і давно не асоціюються з колись славетною бібліотекою Андрія Кухарського. Про неї забули.

На щастя, у фондах Одеського обласного державного архіву збереглися не лише справи, пов'язані з поїздкою В. Григоровича у Варшаву для купівлі бібліотеки, а потім передачі до бібліотеки Одеського університету, а й рукописний «Каталог книгам бібліотеки, придбаній у пані Віержбовської». Книги в цьому каталозі описані та сгруповані за повною ознакою: польські, чеські, словацькі, лужицькі, сербські, «кroatські», російські, французькі, англійські, німецькі, італійські, монгольські, вірменські, угорські, фінські, литовські, латинські, грецькі, новогрецькі, санскритські та інші, кирилицького, латинського, а також глаголицького друку, а тематика — богослів'я, філологія, література, етнографія, географія, право. Окрім того, сюди включений і ряд рукописів як самого Кухарського, так і інших слов'янських діячів науки. На жаль, рукописи в каталозі описані сумарно, але у протоколі Григоровича про прийом бібліо-

теки декотрі рукописні матеріали виділені: «Словник географічний (переважно Польщі), писаний на листах і доповнюючий видання під назвою «Tabella miast i wsi Królestwa Polskiego». Це видання з власноручними примітками Кухарського додано до опису. Рукопис, писаний рукою Шафарика — Законник Стефана Душана та рукопис «Уграблене і елена», писаний, здається, рукою Вука Степановича (Караджича. — С. В.). Різні примітки і фрагменти змісту філологічного, писані рукою Кухарського» [9].

У теперішній час досить матеріалів, щоб реконструювати зміст цієї цікавої бібліотеки і збірки рукописів, які належали Кухарському. Для відновлення бібліотеки можна використати два джерела: передусім рукописний опис «Каталог», хоча й короткий, складений Віержбовською для передачі книг Григоровичу; друге — опрацьований та опублікований А. Кочубинським каталог бібліотеки імператорського Новоросійського університету в трьох томах [4]. Книги, котрі належали Кухарському, влились у фонди університетської бібліотеки та описані в першому і третьому томах каталогу. На жаль, вони не тільки не виділені окремо, як, наприклад, збірка В. Григоровича, а й при описі ніде навіть спеціально не відзначена їхня приналежність Кухарському. Хоча Кочубинський і не зробив цієї роботи, він все ж підкреслив: «Головна маса книг з історії права, подекуди рукописних і слов'янських інкунабул, виявлених Кухарським, становить винятково цінну частину бібліотеки імператорського Новоросійського університету» [5, с. 170]. Водночас, судячи із зауваження самого Кочубинського, до цього каталогу увійшли далеко не всі книги бібліотеки Кухарського. Повністю включені лише ті, котрі мали відношення до юриспруденції, тобто описані в третьому томі й частково у першому [5, с. 170]. Глаголицькі книги (до того ж не всі) увійшли у різні розділи першого тому.

Внесені у каталог Кочубинського глаголицькі видання, виходячи з опису Григоровича, походять не лише з книгозбірні Кухарського. І не всі примірники глаголицьких видань Кухарського потрапили в цей каталог. Якщо в описі Григоровича 13 глаголицьких книг, то в каталозі Кочубинського їх 11, причому тільки сім належали Кухарському (тобто збігаються з описом його бібліотеки). Після 1930 р. глаголицькі видання потрапили не в одне сховище [6, с. 229] і їх повне виявлення потребує додаткових пошуків

В описі 1927 р. примірників, виставлених у Музеї книги Одеської центральної наукової бібліотеки, О. Вайнштейн назвав чотири глаголицькі книги (п'ята наведена ним помилково — видання Дивковича надруковане швидше боснійським шрифтом —

буквицею) [2, с. 16] і зазначив, що вони придбані відомим славістом Кухарським у Далмації, а поступили сюди з усією книгозбірнею вченого [1, с. 40]. Ці глаголицькі раритети були придбані в Далмації, на так званих Кварнерських островах, які під час подорожі привернули його увагу слов'янською католицькою літургією, тому й збереглися там глаголицькі пам'ятки. «Тут, на цих островах, йому пощастило зробити декілька цінних придбань книжкових, переважно — придбати глаголицькі Місали, бревіарії та інші книги нового й старого друку» [12, с. 461].

У крайньому випадку, п'ять глаголицьких книг з бібліотеки Кухарського зберігаються у відділі рідкісних книг Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького [2, с. 15—16]. На це ще 1927 р. звернув увагу О. Вайнштейн, а потім А. Крумінг [1, с. 244—245]. Фрагменти, з яких склеєні оправи, недоступні для вивчення і визначення без їх розклеювання. Аркуші, в які обгорнені оправи, хоча й підклеєні до них кожен однією з його сторін і значно постраждали від ужитку, текст на них стертий, але цілком можуть бути ідентифіковані. Ці пергаментні аркуші являють собою подвійний аркуш Місалу, написаний хорватською (кутоватою) глаголицею кінця XIV—початку XV ст. Текст — два стовбці по 24 рядки — витертий особливо на другому листі, де майже не читається. Кожен з цих аркушів можна дослідити лише з одного боку, зверненого до оправи, невидимого без його відклеювання. Верхні та нижні частини аркушів з декількома першими й останніми рядками тексту підігнуті й заклеєні в процесі опрацювання книги. Крім того, початкові слова рядків стовбця «а» першого аркуша пішли на корінець і втрачені. Декілька слів чотирьох верхніх рядків цього ж стовбця заклеєні наклейкою з шрифтом, а рядки 19—22 — білою наклейкою.

Ініціали й рубрики кіноварні. З особливих знаків необхідно вказати на три стилізовані хреста в колі під титулом, зроблені кіновар'ю: які помічають винятково важливе читання і знаходяться перед текстами починань.

Текст першого аркуша містить фрагменти з чинопоследовності та канону мес. Це починання (префація): загальне починання (друга його половина). Текст стовбця обривається початком рубрики на Хрещення.

Стовбець «в» починається продовженням рубрики починання на першу середу Великого посту. Наступні тексти першого аркуша містять починання на Велику Суботу. Обривається текст стовбця посередині цього читання.

Текст другого аркуша (точніше, його звороту) майже не читається. Він містить тексти вотівних мес. У стовбці «с» подані завершальна тиха (таємна) молитва третьої меси з приводу

епархіального Собору і молитва після причастя. Текст стовбця обривається рубрикою меси за єднання братів. Текст стовбця «d» — молитва після причастя цього ж читання. Далі — меса про стримання. Текст стовбця обривається початком меси за відпущення гріхів.

Ці два аркуші, придбані завдяки виявленій Кухарським зацікавленості до глаголиці, дають змогу збільшити перелік незначного, порівняно з кириличним, облікового списку глаголицьких пам'яток.

Таким чином, як ми вже зазначили, досить матеріалів, щоб відтворити склад цієї чудової бібліотеки і збірки рукописів, повернути зі забуття постать їх володаря, магістра наук і мистецтв, професора Варшавського університету, члена Спільноти народних старожитностей у Галлі Андрія Кухарського.

1. *Вайнштейн О. Л.* Музей книги Одеської центральної наукової бібліотеки // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. Одеса, 1927. 2. *Вялова С. О.* Глаголическая книга в коллекциях памятников письменности ученых-славистов XIX в. // Рукописная и печатная книга в России: Проблемы создания и распространения: Сб. научных трудов. Л., 1988. 3. *Ивановский А. И.* Славяст Кухарский и его библиотека // Лит. б-ка. СПб., 1867. Т. 9, Кн. 1. 4. Каталог библиотеки Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1878—1893. Т. 1—3. 5. *Кочубинский А. А.* Граф С. Г. Строганов. Из истории наших университетов 30-х годов // Вестн. Европы. 1896. Т. 4. Кн. 7. 6. *Крумлинг А.* Ранние глаголические издания в библиотеках СССР // Slovo. Zagreb, 1984. Sv. 34. 7. *Московский вестник.* 1830. № 8. 8. *Русский архив.* 1982. № 6. 9. Сведения к отчету по библиотеке Новороссийского университета за 1865 г. // Одеський державний обласний архів, ф. 45, оп. 23, спр. 4, арк. 1—1 зв. 10. Скрипторніи и монастырские библиотеке у Црної Гори: 36. радова са научног скупа, на Цетину одержаног 26 и 27 октобра 1987 г. Цетине, 1989. 11. *Францев В. А.* К истории кафедры славяноведения в Варшавском университете: Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского по случаю 50-летия его учено-литературоведческой деятельности. СПб., 1905. 12. *Францев В. А.* Польское славяноведение. Прага Чешская, 1905.

Стаття надійшла до редколегії 10.02.95

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

Володимир ЧОРНИЙ,
Львівський університет

БОЛГАРІЯ НАПЕРЕДОДНІ І В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ *

Між Другою балканською і Першою світовою війнами. Міжсоюзницька війна не тільки не зменшила напруги у відносинах Болгарії з сусідами, а навпаки, ще більше затягнула вузол суперечностей, що тісно переплітався з протиборством двох європейських військово-політичних блоків у цьому регіоні. Розпад Балканського союзу означав дипломатичну поразку Росії та завдав відчутної шкоди всім державам Антанти, які втратили свою перевагу на Балканах. Внаслідок цього настала певна рівновага сил між двома ворогуючими блоками. Тому напередодні і з початком Першої світової війни з новою силою розгорілося суперництво між ними за переважаючий вплив на країни Південно-Східної Європи і передусім на Болгарію. Поразка у Другій балканській війні, загальне незадоволення мирними угодами, підписаними в Бухаресті та Константинополі, створили сприятливий ґрунт для реваншистських настроїв певної частини болгарського суспільства. Щоправда, такого патріотичного піднесення, котре мало місце у 1912 — на початку 1913 р., не було. Давалася взнаки втома від двох війн. І все ж громадськість Болгарії не могла залишитися байдужою до того, що Східна Фракія — під турецьким пануванням, Македонію поділено на три частини, а Південна Добруджа віддана Румунії. Вагомим фактором, який породжував незадоволення в суспільстві, було питання біженців, що тисячами хлинули в Болгарію з Фракії, Македонії та Південної Добруджі. Тому майже вся країна жила в очікуванні дальшого розвитку подій. Дехто сподівався «кращих часів». Цей вислів, ужитий царем Фердинандом у маніфесті, опублікованому з приводу демобілізації болгарської

* Публікація є продовженням нашої попередньої навчально-методичної розробки «Болгарія на початку ХХ ст.» / Проблеми слов'янознавства. 1989. Вип. 45.

армії після Міжсоюзницької війни, свідчив про те, що цар і правлячі кола, як рівно ж і більш широка громадськість, не примиряться з поразкою.

У необхідності ревізії умов Бухарестської та Константинопольської угод були переконані фактично всі політичні партії за винятком хіба що «тісних» соціалістів. Розбіжність полягала лише в тому, яким шляхом і за допомогою яких союзників можна розв'язати злободенні зовнішньополітичні завдання. Опозиційні партії, зокрема Прогресивно-ліберальна, Народна, Радикально-демократична, «широкі» соціалісти, БЗНС та інші вважали, що в інтересах Болгарії орієнтуватися на держави Антанти, передусім на Росію. За допомогою цих держав вони розраховували врегулювати відносини зі сусідами мирним шляхом. Але, зважаючи на реваншистські настрої в суспільстві, вони не відкидали можливості розв'язання суперечок і за допомогою війни.

Натомість партії урядової коаліції, очолюваної Радославовим (ліберали, народні ліберали і молоді ліберали), бачили вихід із такого становища лише у новій війні зі Сербією та Грецією, розраховуючи при цьому на допомогу Центральних держав. Приблизно таких же поглядів дотримувався і цар Фердинанд.

Щоб зміцнити свої політичні позиції, ліберальній коаліції необхідна була надійна більшість у парламенті. Тому уряд Радославова провів восени 1913 р. позачергові парламентські вибори. Але їх результати, незважаючи на тиск урядових чинників на виборців, виявилися невтішними для лібералів — вони не здобули більшості. За таких обставин уряд повинен був піти у відставку. Але ліберальна коаліція, очолювана Радославовим, що відзначався безцеремонністю у боротьбі за владу, не бажала примиритися зі своєю поразкою, тим більше, що користувалася підтримкою царя. Тому Народні збори були розпущені нібито як нежиттєздатні. На початку 1914 р. відбулися нові вибори, котрі внаслідок ще більшого тиску з боку уряду та різного роду зловживань і махінацій принесли незначну перевагу лібералам.

Після цього уряд Радославова відкрито почав готувати Болгарію до війни на боці Центральних держав. Проурядова преса розгорнула бурхливу антисербську та антиросійську пропаганду. З армії звільнили всіх русофільськи настроєних офіцерів, у Німеччині та Австро-Угорщині закупили велику кількість зброї та військового спорядження. Щоб компенсувати військові витрати у липні 1914 р., болгарський уряд уклав з віденськими та берлінськими банками угоду про чергову позику. Незважаючи на те, що французькі банки пропонували набагато вигідніші умови

надання кредитів, їм відмовили. Цей яскравий симптом свідчив про послідовне втягування Болгарії до блоку Центральних держав.

Але, коли 28 липня 1914 р. Австро-Угорщина розірвала дипломатичні відносини та оголосила війну Сербії, а за цим у військовий конфлікт одна за одною втягувалися й інші європейські держави, Болгарія, незважаючи на сподівання Відня і Берліна, більше року залишалася нейтральною. Щоправда, проголошений болгарським урядом нейтралітет не перешкодив Німеччині та Австро-Угорщині використовувати болгарські залізничні та морські комунікації для перевезення військових вантажів та інструкторів до Туреччини — союзниці Центральних держав. Крім того, не без підтримки болгарського уряду в тилу сербської армії, що воювала з австро-німецькими військами, активізувалися чети ВМОРО, які підривали обороноздатність Сербії.

Тим часом із Софії намагалися уважно стежити за ходом війни і змінами у міжнародному становищі. Після невдачі у Другій балканській війні треба було дотримуватися максимальної обережності, щоб не довести країну до ще однієї національної катастрофи. Тому болгарські дипломати вели таємні переговори з представниками обох військово-політичних блоків, шукаючи більшого вирашу від участі Болгарії у війні. Зрештою, врахувавши загалом менш сприятливу для держав Антанти ситуацію на фронтах, а також, спостерігаючи наближення військової катастрофи Сербії, уряд Радославова восени 1915 р. зробив остаточний вибір, і Болгарія приєдналася до Центральних держав. Роблячи цей фатальний крок, уряд і цар зігнорували як антивоєнні настрої значної частини болгарського суспільства, що прийшли на зміну безоглядному реваншизму, так і антантофільську орієнтацію опозиційних партій — народняків, прогресистів, демократів, яких згодом підтримали радикали, БЗНС і частина «широких» соціалістів. Скориставшись з відсутності єдності в лавах опозиції, урядові кола нав'язали свій зовнішньополітичний курс, забуваючи, наскільки згубною для воюючої країни є відсутність хоча б відносної морально-політичної єдності суспільства.

Участь у Першій світовій війні. 24 серпня (6 вересня) 1915 р. Болгарія підписала угоди з Німеччиною та Туреччиною. Згідно з болгаро-німецьким договором, доповненим таємною угодою та військовою конвенцією між Німеччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією, остання, вступивши у війну на боці Центральних держав, діставала право окупувати Вардарську Македонію і Поморав'є. У випадку, коли Греція і Румунія виступлять на боці Антанти, до Болгарії відійде Егейська Македонія і Добруджа.

Щодо болгаро-турецької угоди, підписаної під тиском Німеччини, то за нею Туреччина погодилася передати Болгарії спірні території у нижній течії Маріци.

Болгарія розпочала військові дії проти Сербії 1(14) жовтня 1915 р. і тим самим опинилась у стані війни з державами Антанти. Болгарські збройні сили, сформовані у три армії, в оперативному відношенні підпорядковувалися німецькому командуванню. Армії 1-ша і 2-га були кинуті проти Сербії, а 3-тя, дислокована в районі Плевена, залишалась у резерві. Перша армія, що наступала у західному напрямку, наприкінці жовтня зайняла Ніш та інші міста на болгаро-сербському пограниччі, а друга, просуваючись у південно-західному напрямку, окупувала Вардарську Македонію, відрізавши тим самим сербській армії шлях до відступу через Салоніки до Егейського моря. Спільними силами Австро-Угорщини, Німеччини та Болгарії у грудні 1915 р. Сербія була повністю розгромлена, Сербський фронт перестав існувати. На захоплених болгарською армією територіях була встановлена військова і цивільна адміністрація Болгарії.

Однак з розгромом Сербії військові дії на Балканах не припинилися. Рятуючи свою союзницю, Великобританія і Франція відкрили Салоніцький (Південний) фронт, і тут болгарській армії з перших днів війни довелося воювати з англійськими та французькими військами, які в чисельному та військово-технічному відношенні переважали болгар. Незважаючи на це, частини 2-ї болгарської армії в середині жовтня 1915 р. завдали поразки військам союзників біля с. Криволак. Після цього на салоніцькому фронті протягом майже двох років (за винятком невдалої спроби німецько-болгарських сил прорвати оборону антантовських військ у Південній Македонії влітку 1916 р.) тривала затяжна і виснажлива позиційна війна.

У жовтні 1916 р. Болгарії довелося розпочати військові дії проти Румунії, яка вступила у війну на боці Антанти. Протягом буквально кількох днів 3-тя болгарська армія звільнила Південну Добруджу і дійшла до Дунаю. На початку грудня 1916 р. болгарські війська спільно з німецькими штурмом взяли Бухарест. Болгари окупували ряд румунських територій, зокрема Північну Добруджу. Відступаючи, румунські та російські війська зайняли позиції на р. Серет. Як і на Салоніцькому фронті, тут розгорнулася затяжна позиційна війна.

Тим часом економіка Болгарії, що не встигла повністю поправитися від втрат, що їй зазнала під час Балканських війн, дедалі занепадала під тягарем нової війни. Мобілізація до армії великої кількості найбільш працездатних чоловіків негативно позначилася як на сільському господарстві, так і на промисло-

вості. Нестача робочих рук, а також реквізиція для військових потреб робочої худоби спричинилася до різкого скорочення посівних площ і зменшення валового збору сільськогосподарських продуктів та деяких видів сировини. Занепав ряд галузей промисловості й ремесел, передусім ті, що не були пов'язані з постачанням армії. Безробіття стало масовим.

Потреби власної армії, а також поставки Німеччині незабаром вичерпали продовольчі та сировинні запаси Болгарії. Почала відчуватися нестача продуктів харчування і предметів першої необхідності. Це призвело до дорожнечі та спекуляції. Довелося ввести карточки на хліб та інші продовольчі товари, норми відпуску яких поступово зменшувалися.

Внаслідок падіння промислового та сільськогосподарського виробництва, зростання зовнішніх боргів, девальвації лева економічне становище широких верств населення неухильно погіршувалося. Недоїдання, а то й голод все більше дошкуляли не лише бідноті, а й середнім верствам. Особливо тяжким було матеріальне становище жінок, чоловіки яких перебували на фронті. Ось чому вже 1917 р. у Софії та деяких інших містах пройшли «жіночі бунти».

Незадоволення війною не могло не позначитись і на настроях болгарської армії, бойовий дух якої занепадав. На моральний стан солдат і офіцерів негативно впливала і та обставина, що весь тягар війни як на Південному (Салоніцькому), так і на Дунайському (Добруджанському) фронтах ліг на Болгарію. Фактично їй одній доводилося тут протистояти об'єднаним силам Антанти. Якщо ж врахувати, що вже з кінця 1916 р. постачання фронту продовольством, амуніцією та іншим військовим спорядженням значно погіршилося, то підстав для незадоволення в армії було цілком достатньо.

Лютнева революція 1917 р. і повалення царизму в Росії викликали значний резонанс у стомленому війнами болгарському суспільстві. Цим скористалася партія «тісняків», котра зі самого початку рішуче виступала проти участі Болгарії у війні на будь-якому боці. Їхні функціонери розгорнули бурхливу антивоєнну пропаганду. Інші опозиційні партії, хоч і засуджували приєднання до блоку Центральних держав, коли це стало dokonаним фактом, в ім'я національної консолідації вирішили підтримати уряд Радославова, і їх представники у Народних зборах проголосували за військові кредити. Тепер же, коли ставало все очевидніше, що людські та військово-технічні ресурси Німеччини та Австро-Угорщини вичерпуються, а у війну на боці Антанти вступали США зі своїм потужним економічним потенціалом, болгарські опозиційні партії насторожилися. Їхні лідери не могли не реагувати на посилення незадоволення болгар-

ського суспільства зтяжною і виснажливою війною. Тому вони зі зрозумінням поставилися до пропозиції російського Тимчасового уряду розірвати відносини з Центральними державами і оголосити війну Туреччині, обіцяючи за це Болгарії Македонію і територію Фракії на захід від лінії Мідія—Енос. Але кабінет Радославова зігнував це, втративши тим самим реальний шанс врятувати країну від нової національної катастрофи.

Тим часом жовтневий переворот 1917 р. в Петербурзі та фактичний вихід Росії з війни докорінно змінили військово-політичну ситуацію в Європі. Висунуте більшовиками гасло миру мало велику притягальну силу для змученого війною цивільного населення, а також солдатів. За ініціативою «тісняків» у деяких військових підрозділах виникли нелегальні антивоєнні комітети, проводилися мітинги і збори. Дисципліна в армії катастрофічно падала, почалося масове дезертирство. Доходило до стихійних бунтів. Під впливом цього різко загострилася внутріполітична ситуація.

Намагаючись втихомирити невдоволених як в тилу, так і на фронті, уряд вдався до репресивних заходів. Було введено сувору цензуру, скасовано ряд конституційних свобод. Найбільш активних опозиціонерів було кинуте до в'язниць. Першим був репресований лідер радикального крила БЗНС Олександр Стамболійський. Його позбавили депутатського мандата і засудили на довічне ув'язнення. Згодом були арештовані ще один землеробський лідер — Райко Даскалов та ряд активістів — «тісняків», зокрема Георгій Димитров. За антивоєнну діяльність було засуджено кілька тисяч солдатів та офіцерів, з яких 400 — до смертної кари.

Уряд Радославова гарячково шукав виходу з критичного становища. Тому він охоче підтримав німецьку та австро-угорську делегації, які за дорученням своїх урядів розпочали наприкінці 1917 р. у Брест-Литовську переговори з більшовицькою Росією про укладення сепаратного миру, підписання якого відбулося на початку березня 1918 р. Без сумніву, це був дипломатичний успіх Центральних держав, що породжував у них сподівання на переможне завершення війни. Слідом за цим болгарська делегація взяла участь також і в переговорах про заключення миру з Румунією. Але мирний договір, підписаний 7 травня 1918 р. у Бухаресті, не врахував інтересів Болгарії. Їй була повернута лише Південна Добруджа, а претензій болгарської сторони на Північну Добруджу союзники не підтримали. По суті це означало дипломатичну поразку Радославова, наслідком якої була відставка кабінету.

Новий уряд, сформований у червні 1918 р. із представників Демократичної та Радикальної партій, очолив Малинов. Це був

хитрий тактичний хід царя Фердинанда, котрий, враховуючи незадоволення політикою лібералів і прагнучи зберегти корону і династію, зробив ставку на антантофільських політиків, непричетних до втягнення Болгарії у війну. Однак уряд Малинова не наважився раптово змінити зовнішньополітичний курс країни і вивести її з війни. А тим часом антантівське командування, зосередивши на Салоніцькому фронті значні сили, що в кілька разів переважали болгарські, в середині вересня 1918 р. перейшло в наступ (район Добре Поле). Незважаючи на відчайдушний опір солдатів і офіцерів, погано озброєна і слабо забезпечена болгарська армія не витримала натиску. Війська противника в кількох місцях прорвали оборону болгар і зайшли їм у тил. Болгарська армія почала в паніці відступати.

Солдатське повстання і капітуляція Болгарії. Мирна угода у Нейї. Військова поразка посилила антивоєнні настрої солдатів, вибухнуло стихійне повстання. Як правило, повстанські загони очолювали «тісняки» і члени БЗНС. У деяких підрозділах створювалися солдатські комітети. Серед повстанців виник план наступу на столицю з метою повалення династії та уряду. Сформовані наспіх загони повсталих солдатів рушили на Софію. Один з них у ніч з 24 на 25 вересня розгромив Головну квартиру болгарської армії в Кюстенділі. Уряд і цар були в паніці, вони стягували до столиці надійні військові частини. До штабу військ Антанти була відправлена телеграма з пропозицією про перемир'я. негайно до Салонік відрядили повноважну делегацію для переговорів з командуванням військ Антанти. Водночас вживалися заходи, щоб вмовити солдатів припинити повстання. Для переговорів з ними була відправлена парламентська делегація, що складалася з представників кількох політичних партій. До неї ввійшли два чільні діячі БЗНС А. Стамболійський і Р. Даскалов, терміново звільнені з в'язниці, де перебували з 1915 р.

Однак 26 вересня повстанці захопили містечко Радомир в 30 км від Софії. Переговори парламентської делегації не дали бажаних для уряду результатів. Більше того, один з членів делегації, радикально настроєний діяч БЗНС Р. Даскалов приєднався до повстанців і за його ініціативою 27 вересня було проголошено Республіку. В «Прокламації до болгарського народу» керівники повстання заявили, що їхньою метою є встановлення в Болгарії Республіканського правління, припинення війни і здійснення соціальних реформ. Після цього 10-тисячний загін повстанців під проводом Даскалова вирушив на столицю і ввечері 28 вересня зайняв с. Владая поблизу Софії. Звідси Даскалов відправив ультиматум уряду, вимагаючи його відставки і здачі столиці. У відповідь вірні уряду війська при підтримці

моторизованих німецьких частин 30 вересня почали наступ проти повсталих солдатів і протягом трьох днів розгромили їх.

Адекватно зреагувало на події в Болгарії командування військ Антанти Салоніцького фронту. Як тільки сюди прибули болгарські представники, негайно розпочалися мирні переговори, котрі закінчилися 29 вересня підписанням перемир'я на умовах повної капітуляції Болгарії. Вона зобов'язана була відвести свої війська з усіх зайнятих за часи війни теренів, негайно демобілізувати армію. Найбільш важливі стратегічні райони Болгарії підлягали окупації військами Антанти. Вся територія країни підпорядковувалась контролю командування військ Антанти. Це була нова національна катастрофа.

Поразка Болгарії та принизливі умови перемир'я спричинилися до серйозних змін у політичному житті країни. Режим «особистої влади» царя Фердинанда зазнав повного краху. Щоб врятувати монархію, він змушений був відректися від престолу на користь свого сина, який під іменем Бориса III знаходився на болгарському престолі з 1918 по 1943 р. Так закінчилася для Болгарії Перша світова війна.

Кінцевим підсумком участі Болгарії у війні була мирна угода, підписана з державами Антанти 27 листопада 1919 р. у передмісті французької столиці Нейї, що стала однією з ланок Версальської системи. За цією угодою Болгарія змушена була віддати Румунії Південну Добруджу. До королівства сербів, хорватів і словенців відійшло декілька районів на західному кордоні Болгарії, а також долина р. Струми в Македонії. Південна Фракія, що забезпечувала Болгарії вихід до Егейського моря, була передана Греції. Загалом Болгарія втратила приблизно 1/10 своєї території, зобов'язувалася протягом 37 років виплатити державам-переможцям 2,25 млрд золотих франків, а також поставити велику кількість вугілля, худоби та різних сільськогосподарських продуктів. Крім цього, Болгарії заборонялося мати регулярну армію і деякі види озброєнь. Отже, умови мирної угоди були для Болгарії надзвичайно тяжкими й принизливими.

Підсумки. Протягом першого десятиліття XX ст. Болгарія домоглася помітних успіхів у політичному та економічному житті. Найбільшим її здобутком було, без сумніву, проголошення незалежності. Але непослідовний, суперечливий характер внутріполітичних процесів призвів до послаблення конституційних підвалин та утвердження «режиму особистої влади» царя Фердинанда. Невиважена зовнішня політика мала своїм наслідком поразку Болгарії у Другій балканській та Першій світовій війнах з усіма негативними в таких випадках результатами.

Стаття надійшла до редакції 10.11.94

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Любашенко Вікторія. Балканські культурно-релігійні впливи на Україну в XIV—XVI ст. (богомили і «пожидовлені»)	3
Гмітерек Генрик. Чехія і боротьба Габсбургів за польський престол у XVI ст.	12
Лешкович Наталія. Українці в російській імперській еліті другої половини XVIII—початку XIX ст. та їхня роль у розвитку української культури	21
Чорновол Ігор. Галицька місія Пантелеймона Куліша	32
Круглашов Анатолій. Драгомановська версія ідеї слов'янської взаємності	44
Швагуляк Михайло. Польсько-українська конфронтація на зламі 20—30-х років XX ст.: проблеми історіографії	53
Зашкільняк Леонід. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я. С. Лося)	62
Полещук Тамара. Володимир Соловйов: від слов'янської до національної ідеї	73

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Моторний Володимир, Татаренко Алла. Проблеми типології символізму у слов'янських літературах (на матеріалі сербської та чеської поезії)	77
Нахлік Євген. Слов'янські впливи на галицько-руське відродження 30—40-х років XIX ст. (літературознавчий аспект)	82
Вальо Марія. Марія Мундяк-Мольнар — дослідниця українсько-чеських та українсько-словацьких літературних взаємин	90
Ястремська Зоряна. З історії словацької пареміології	96

МОВОЗНАВСТВО

Тепляков Іван, Альгерт Аліна. Слов'янська фразеологія з компонентом «гріш»	101
Добровольська Оксана. Південнослов'янські лексичні елементи в українській антропонімії XVII ст. (на матеріалі «Реєстрів Війська Запорозького» 1649 р.)	108
Парфьонова Світлана. Синонімічні зв'язки в процесі формування польської науково-технічної термінології XVIII—XIX ст.	117
Коростенський Іржі. Чесько-російські семантичні паралелі	123

З ІСТОРІЇ СЛАВІСТИКИ

Сирота Роман. Політичний контекст заснування Школи слов'янських студій у Лондоні	127
	167

Г а л е н к о Іраїда. Тадеуш Лер-Сплавінський і розвиток славістики у Львівському університеті	144
В я л о в а Світлана. Доля бібліотеки Андрія Кухарського . . .	152

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

Ч о р н і й Володимир. Болгарія напередодні і в роки Першої світової війни	159
--	-----

CONTENTS

HISTORY

Jjubashchenko Viktorija. The Balkan Cultural-Religious Influences on Ukraine in the XIVth—XVth Centuries (Bogomils and Judovils)	3
Gmiterek Henryk. Bohemia and the Habsburg's Struggle for the Polish Crown in the XVth Century	12
Leshkovych Natalija. The Ukrainians in the Russian Imperial Elite of Second Half of the XVIIIth and of the Beginning of the XIXth Century and Their Contribution to the Development of the Ukrainian Culture	21
Chornovol Igor. The Pantelejmon Kulish's Galician Mission	32
Kruhlahov Anatolij. The Drahomanov's Version of the Idea of Slavonic Mutuality	44
Shvahuljak Mykhajlo. The Polish-Ukrainian Confrontation at the Turn of the 20th-30th Years of the XXth Century: the Historiography Problems	53
Zashkil'njak Leonid. The Ukrainian-Polish Agreement of 1935 (According to the Materials of the Ja. S. Los" Archive)	62
Poleshchuk Tamara. Volodymyr Solovjov: from the Slavonic Idea to a National One	73

LITERATURE

Motornyj Volodymyr, Tatarenko Alla. Problems of the Typology of the Symbolism in the Slavonic Literatures (Based on the Serbian and Czech Poetry)	77
Nakhlik Eugen. Slavonic Influences on the Galician-Ruthenian Revival of the 30th-40th Years of the XIXth Century (a Literary Aspect)	82
Val'o Marija. Marija Mundjak-Mol'nar as Investigator of the Ukrainian-Czech and Ukrainian-Slovak Literary Relationships	90
Jastrems'ka Zorjana. From the History of the Slovak Paremiology	96

LANGUAGE

Tepljakov Ivan, Al'gert Alina. Slavonic Phraseology with the Component „Grish“	101
Dobrovols'ka Oksana. South Slavonic Lexical Elements in the Ukrainian Anthroponymy of the XVIIth Century (According to the Materials of the „Rejstry Vijs'ka Zaporoz'koho“ of 1649)	108
Parfonova Svitlana. Synonymic Relations in the Process of Forming the Polish Scientific-Technical Terminology of the XVIIIth-XIXth Centuries	117
Korostens'kyj Irzhi. Czech-Russian Semantic Parallels	123

FROM THE HISTORY OF SLAVISTIKA

Syrota Roman. The Origins of the School of Slavonic Studies in London: the Political Context	127
Halenko Iraida. Tadeush Lehr-Splawiński and the Development of Slavonic Studies at L'viv University	144
Vjalova Svilana. The Lot of the Andrij Kukhars'kyj's Library	152

DIDACTIC ELABORATIONS

Chornij Volodymyr. Bulgaria Before and During the First World War	159
---	-----

Збірник наукових праць

**Міністерство освіти України
Львівський державний університет
ім. Івана Франка**

Інститут славістики

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

Міжвідомчий науковий збірник

Видається з 1970 р.

В И П У С К 48

**Художній редактор Е. А. Каменщик
Технічний редактор С. Д. Довба
Коректори К. Г. Логвиненко,
М. Т. Ломеха**

**Підв. до друку 09.12.96. Формат 60×84/16. Вис.
друк. ум. друк. арк. 10,0. Ум. фарбо-відб. 10,35.
Обл.-вид. арк. 10,74. Вид. № 48. Зам. 2884.**

**Державне спеціалізоване видавництво «Сміт»
при Львівському університеті**

**290000 Львів, вул. Дорошенка, 41
Львівська обласна книжкова друкарня
290000 Львів, вул. Пекарська, 11.**